

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ – ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΑΛΚΜΗΝΗ Κ. ΚΗΡΥΚΟΥ

**«ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ»: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ
ΤΟΥΡΚΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
1750–1821 ΜΕ ΒΑΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ – ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΑΛΚΜΗΝΗ Κ. ΚΗΡΥΚΟΥ

«ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ»: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ
ΤΟΥΡΚΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
1750-1821 ΜΕ ΒΑΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΙΚΟΛΑΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (Επίκουρος καθηγητής)

ΟΜΗΣ ΚΩΣΤΑΣ (Καθηγητής)

ΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Επίκουρος καθηγητής)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

*Στη μνήμη της γιαγιάς μου
Χρυσούλας Αποστόλου*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα Διπλωματική εργασία έχει ως στόχο τη μελέτη της εικόνας του «Άλλου», πιο συγκεκριμένα των Οθωμανών Τούρκων της Πελοποννήσου ή άλλων ομάδων ατόμων που προσλαμβάνονταν από τους χριστιανούς αυτού του πασαλικιού και αυτοί ως «Τούρκοι». Πρόκειται για ένα δύσκολο εγχείρημα που επιβάλλει μία πολύ προσεκτική και κριτική προσέγγιση των πηγών, αφήνοντας κατά μέρος τις προσωπικές μας αντιλήψεις που είχαμε έως τώρα γι' αυτό το θέμα. Καταβάλαμε μεγάλη προσπάθεια προκειμένου να κατανοήσουμε τον «Άλλον», μέσα σ' ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον και την επαφή του στο πλαίσιο κατακτητών και κατακτημένων.

Αφορμή για την επιλογή αυτού του θέματος στάθηκε το μάθημα του καθηγητή κ. Γεώργιου Β. Νικολάου «Εικόνες των «Άλλων»» στα πλαίσια σεμιναρίου του χειμερινού εξαμήνου του ακαδημαϊκού έτους 2012 - 2013. Η μελέτη και η ανάδειξη της εικόνας που σχημάτισαν οι χριστιανοί της Πελοποννήσου επιχειρείται μέσα από τη ματιά των απομνημονευματογράφων του Εικοσιένα ή άλλων σύγχρονων τους Ελλήνων, που μας άφησαν δημοσιευμένες ή ανέκδοτες πηγές. Αφορά δε μια περίοδο κατά την οποία συμβίωναν στον οθωμανοκρατούμενο Μοριά δύο λαοί διαφορετικής εθνοτικής καταγωγής, θρησκείας και κουλτούρας, δημιουργώντας σχέσεις, οι οποίες δοκιμάστηκαν, ακριβώς λόγω αυτών των διαφορών τους, που επηρέασαν καταλυτικά την εικόνα που δημιουργήσαν οι Έλληνες για τους Τούρκους.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω, τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Γεώργιο Β. Νικολάου, Επίκουρο καθηγητή του τομέα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του πανεπιστημίου Ιωαννίνων για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφερε στο πλαίσιο της εκπόνησης της εργασίας μου και κυρίως για την εμπιστοσύνη που έδειξε αναθέτοντάς μου αυτό το πρωτότυπο θέμα, καθώς και για τις συμβουλές που μου προσέφερε σ' όλη την διάρκεια της συνεργασίας μας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα και τους καθηγητές μου Νεότερης Ιστορίας κ. Κ. Κόμη και κ. Γ. Παπαγεωργίου γιατί πρόσφεραν πάρα πολλά για την επιστημονική μου συγκρότηση με τα μεταπτυχιακά τους σεμινάρια, καθώς και την καθηγήτρια της Λαογραφίας κ. Κωνσταντίνα Μπάδα, διότι με τα σεμινάρια της μας έμαθε πώς να βλέπουμε με μια άλλη διεπιστημονική ματιά τα ιστορικά ζητήματα. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επίκουρο καθηγητή κύριο Ν. Αναστασόπουλο για τις εποικοδομητικές του παρατηρήσεις.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΙΕΣΕΕ:	Association Internationale d' Etudes du Sud-Est Européen
ΓΑΚ:	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΕΕΣΜ:	<i>Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών</i>
ΕΕΦΣΠΑ:	<i>Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών</i>
ΕΙ:	<i>Encyclopedie de l'Islam</i>
ΕΙΕ:	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΕΚ:	<i>Επετηρίς τών Καλαβρύτων</i>
ΕΚΚΕ:	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΜΝΕ:	Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού
ΙΕΕΕ:	Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος
ΙΕΕ:	<i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i>
ΙΝΕ:	<i>Ιστορία του Νέου Ελληνισμού</i>
ΙΝΕ/ΕΙΕ:	Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ
ΚΝΕ:	Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ
ΜΙΕΤ:	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος
χ.χ.	χωρίς χρονολογία έκδοσης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	1
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
I. Σύντομη αναδρομή στα κυριότερα γεγονότα της Πελοποννήσου κατά την περίοδο της δεύτερης οθωμανικής κυριαρχίας (1715 - 1821).....	4
II. Οι πηγές της μελέτης μας.....	9
III. Η δομή της μελέτης.....	24
ΜΕΡΟΣ Α΄.....	26
Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ».....	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄.....	26
Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ - ΤΟ ΣΧΗΜΑ «ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ».....	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄.....	32
Η διαδικασία της δημιουργίας της εικόνας για τους Οθωμανούς Τούρκους και οι παράγοντες δημιουργίας της.....	32
ΜΕΡΟΣ Β΄.....	38
ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ.....	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄.....	38
Εικόνες του τουρκικού λαού.....	38
I. Η θρησκεία ως παράγοντας δημιουργίας της εικόνας των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους.....	39
II. Η εθνотική διαφορά ως παράγοντας διαμόρφωσης της εικόνας των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους.....	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	82
Εικόνες για την οθωμανική εξουσία και για τους Οθωμανούς αξιωματούχους.....	82
I. Εικόνες για την οθωμανική εξουσία.....	82
II. Εικόνες Οθωμανών αξιωματούχων.....	94
1. Εικόνες για πασάδες Πελοποννήσου.....	95
2. Εικόνες για κατώτερους αξιωματούχους (αγάδες/αγιάνηδες, μπέηδες κ.ά.).....	101
ΜΕΡΟΣ Γ΄.....	106
ΕΙΚΟΝΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ «ΑΛΛΟΥΣ».....	106
I. Οι κοτζαμπάσηδες, «Άλλοι Τούρκοι»;.....	106
ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	123
ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	127
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	141

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Σύντομη αναδρομή στα κυριότερα γεγονότα της Πελοποννήσου κατά την περίοδο της δεύτερης οθωμανικής κυριαρχίας (1715 - 1821)

Η Πελοπόννησος γνώρισε μια πρώτη περίοδο οθωμανικής κυριαρχίας από το 1460 έως το 1685/87. Ακολούθησε η βραχύχρονη περίοδος της δεύτερης βενετικής κυριαρχίας (1685/87-1715) για να ανακαταληφθεί και πάλι από τους Οθωμανούς Τούρκους, το 1715. Οι αγροτικοί πληθυσμοί, όντας δυσαρεστημένοι, κυρίως, από τις πολλές αγγαρείες που είχε επιβάλει η βενετική διοίκηση, δεν αντιστάθηκαν στα στρατεύματα του μεγάλου βεζίρη Αλή Κιουμουρτζή, αν εξαιρέσουμε τη μικρή αντίσταση που πρόβαλαν κάποιες περιοχές, και δεν πολέμησαν στο πλευρό των Ενετών. Αντίθετα, οι έμποροι που είχαν αναπτύξει οικονομικούς δεσμούς με τη Βενετία, τα μέλη των *αστικών κοινοτήτων* και σχεδόν όλοι οι μεγαλοϊδιοκτήτες στους οποίους η ενετική διοίκηση είχε παραχωρήσει γαίες συμπαράταχθηκαν με τους Ενετούς. Στην πραγματικότητα ο πελοποννησιακός λαός βρέθηκε σε ένα μεγάλο δίλημμα. Από τη μια εκκαλείτο να πολεμήσει στο πλευρό μιας στρατιωτικά ανίσχυρης χριστιανικής, αλλά ετερόδοξης, δύναμης από την οποία είχε υποστεί επί 30 χρόνια οικονομική εκμετάλλευση, και από την άλλη να υποταχθεί ή να αντισταθεί σε μία αλλόθρησκη πανίσχυρη δύναμη, που υποσχόταν παροχή προνομίων, αλλά από την οποία είχε στο όχι μακρινό παρελθόν οδυνηρές, επίσης, αναμνήσεις. Πολύ σοβαρές ήταν οι δημογραφικές συνέπειες αυτού του πολέμου. Χιλιάδες εξοντώθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν και πολλοί εγκατέλειψαν τον Μοριά και κατέφυγαν στα Επτάνησα, στη Βενετία κ. ά. Με τη συνθήκη του Πασάροβιτς (1718) η Βενετία έχασε οριστικά την Πελοπόννησο, τη μεγαλύτερη κτήση, που είχε ποτέ στην Ανατολή. Έτσι, αρχίζει για την πελοποννησιακή χερσόνησο η δεύτερη περίοδος της Τουρκοκρατίας, η οποία θα διαρκέσει έως το 1821¹.

¹ Βλ. γι' αυτά τα γεγονότα, Μ. Σακελλαρίου «Η ανάκτησις της Πελοποννήσου υπό των Τούρκων εν έτει 1715», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 221-240· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 76-83· Ι. Χασιώτης, «Η κάμψις της οθωμανικής δυνάμεως», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ' (1975), σ. 41-43, 50· Ευτυχία Λιάτα, «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλίου στους Τούρκους (9 Ιουλίου 1715)», *Μνήμων* 5 (1975), σ. 101-156· Α. Μάλλαρης, «Η τουρκική εισβολή στην Πελοπόννησο (1715) και η στάση του πληθυσμού έναντι Βενετών και Τούρκων», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολη 24-29 Σεπτ. 2000)*, τόμος 3^{ος}, Αθήνα 2002, σ. 420-436· Δημήτριος Χατζόπουλος, *Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος, 1714-1718*, Αθήνα 2002, σ. 109-196, όπου και οι σχετικές πηγές. Για τις συνεχείς αυτές αλλαγές ξένης εξουσίας στην Πελοπόννησο και τις επιπτώσεις τους στον ντόπιο χριστιανικό πληθυσμό βλ. Γ.Β. Νικολάου, «Συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις στον ελληνικό κόσμο κατά τα νεώτερα χρόνια: η περίπτωση της

Η Πελοπόννησος αποτελούσε όλη αυτή την περίοδο μια ιδιαίτερη διοικητική περιφέρεια, *σαντζάκι* ή *πασαλίκι*, το οποίο υποδιαιρείτο αρχικά σε 22 *βιλαέτια* ή *καζάδες*, στα οποία προστέθηκαν ως το 1819 και άλλα 3 *βιλαέτια* (Πύργου, Κάτω Ναχιγιέ και Πραστού)². Η Μάνη αποχωρίστηκε το 1779 από το πασαλίκι του Μοριά και υπήχθη στη δικαιοδοσία του *καπουδάν πασά* (αρχηγού του στόλου) με διοικητή έναν τοπικό άρχοντα, τον μπέη, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με τη συλλογή του φόρου (15.000 γρόσια αντί των 4.000 που κατέβαλλαν πριν οι κάτοικοί της) και την τήρηση της τάξης³. Διοικητής της Πελοποννήσου, με έδρα αρχικά το Ναύπλιο και αργότερα την Τριπολιτσά, ήταν ένας πασάς, ο *Μόρα βαλεσί*, ο οποίος συγκέντρωνε στο πρόσωπό του όλες τις εξουσίες και λογοδοτούσε μόνον στο μεγάλο βεζίρη και μέσω αυτού στον σουλτάνο, του οποίου ήταν ο νόμιμος αντιπρόσωπος. Κοντά του βρισκόταν πάντα και ένας Έλληνας *δραγουμάνος* (διερμηνέας). Επιπλέον, οι Πελοποννήσιοι είχαν πάρει το προνόμιο να επικοινωνούν απευθείας με την Υψηλή Πύλη, μέσω δύο απεσταλμένων τους (*βεκίληδων*) που έδρευαν στην Πόλη, ως μόνιμοι αντιπρόσωποί τους, και παρενέβαιναν για διάφορα πελοποννησιακά ζητήματα⁴.

Δύο κυρίως κοινωνικές ομάδες αποτελούσαν την κοινωνία της προεπαναστατικής Πελοποννήσου: από τη μια οι πλούχοντες ή προεστώτες -οι χριστιανοί πλούχοντες, οι λεγόμενοι *κοτζαμπάσηδες* (*kocabaşı*) και οι μουσουλμάνοι πλούχοντες, οι *αγιάνηδες* (*ayan*), που εκλέγονταν από τους μουσουλμάνους κατοίκους- οι οποίοι ήταν επαρχιακοί άρχοντες-αντιπρόσωποι, που εκλέγονταν από τους επαρχιακούς δημογέροντες, καθώς και οι ανώτεροι κληρικοί, και από την άλλη οι χωρικοί, (ελεύθεροι γεωργοί ή εργαζόμενοι σε τσιφλίκια, κυρίως τουρκικά, ως κολίγοι), και οι κτηνοτρόφοι. Οι επαρχιακοί προεστοί (*μοραγιάν*, *βιλαετλήδες*) αντιπροσώπευαν την επαρχία τους στον βοεβόδα, με υποχρεώσεις την κατανομή των

Πελοποννήσου (1685-1715)», *Πρακτικά του Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, (Θεσσαλονίκη 2-5 Οκτωβρίου 2014), (επιμ. Κων/νος Α. Δημάδης), τ. Ε', Αθήνα 2015, σ. 253-271.

² Βλ. Μ. Β. Σακελλαρίου *Η Πελοπόννησος κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1978, σ. 99-113' πρβλ. Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, Αθήνα 1996, σ. 21-22, η οποία γράφει ότι οι καζάδες στο τέλος της τουρκοκρατίας ήταν 26.

³ Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος, ό. π.*, σ. 205' Β. Σφυρόερας, «Η δεύτερη τουρκοκρατία [στην Πελοπόννησο] (1715-1821)», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 211 και Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15^{ος} - 19^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 151-152, ο οποίος θεωρεί ως έτος απόσχισης το 1776.

⁴ Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος, ό. π.*, σ. 79-86' Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα, ό. π.*, σ. 148 κ. εξ. και πιο αναλυτικά Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά την δεύτερη Τουρκοκρατία (1715- 1821)*, Αθήνα 2001, σ. 33-85.

φόρων κατά κοινότητες⁵. Προ του 1770 πανίσχυρη οικογένεια χριστιανών προκρίτων ήταν οι Μπενάκηδες στην Καλαμάτα⁶. Μετά το 1770 αναδείχθηκαν οι οικογένειες Λόντου στη Βοστίτσα (Αίγιο), Ζαΐμη και Χαραλάμπη στα Καλάβρυτα, Σισίνη στη Γαστούνη, Περρούκα στο Άργος, Παπαγιαννόπουλου (Δεληγιάννη) στην επ. Καρύταινας, Παπατσώνη στα Ιμπλάκια Μεσσηνίας κ. ά. χωρισμένες σε δύο φατρίες ή κόμματα: στο «Καρυτομεσσηνιακόν» και στο «Αχαϊκόν», που αντιμάχονταν η μία την άλλη⁷.

Σύμφωνα με όλες τις διαθέσιμες πηγές, κατά τη δεύτερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο επικρατούσε η μεγάλη τουρκική ιδιοκτησία. Αρκετοί από τους Οθωμανούς κατοίκους της Πελοποννήσου, που είχαν αποχωρήσει το 1685/87, επανήλθαν και τους αποδόθηκαν οι παλαιές τους ή άλλες γαίες. Τα γαιοκτητικά, αλλά και τα φορολογικά ζητήματα της Πελοποννήσου μετά την επανακατάκτησή της ρυθμίστηκαν με ειδική σουλτανική νομοθεσία (*κανουνναμέ*)⁸. Οι περισσότερες πεδινές, αρδευόμενες και συνεπώς πιο εύφορες εκτάσεις βρίσκονταν στα χέρια Τούρκων μεγαλογαιοκτημόνων (*τσιφλίκια*). Μεγάλη ιδιοκτησία επίσης, είχαν και ορισμένοι *κοτζαμπάσηδες*, πολύ μικρότερη όμως από αυτή των Τούρκων⁹. Η μεγάλη μάζα του χριστιανικού πληθυσμού της χώρας κατείχε πολύ μικρές και άγονες, κατά κανόνα, γαίες.

Οπωσδήποτε, ο ρόλος των *κοτζαμπάσηδων* της Πελοποννήσου ήταν πολύ σημαντικός, γιατί ευρισκόμενοι στην κορυφή της πυραμίδας της τοπικής χριστιανικής αυτοδιοίκησης, εξυπηρετούσαν τη δημοσιονομική και τη φορολογική πολιτική της οθωμανικής εξουσίας. Εξίσου σημαντικός ήταν και ο ρόλος των *αγιάνηδων*, αν και οι Τούρκοι αποτελούσαν μόνο το 10% ή, κατ' άλλες, εκτιμήσεις, το 15% του

⁵ Βλ. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1980, σ. 305, σημ. 16' Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες*, ό. π., σ. 12, σημ. 11, 13. Σε κάθε κοινότητα εκλέγονταν κάθε χρόνο ένας ή δύο *δημογέροντες*, με υποχρεώσεις την διαχείριση όλων των ζητημάτων μιας κοινότητας και Αναστασία Κυρκίνη – Κούτουλα, *Η διοικητική οργάνωση*, ό. π., σ. 148, 170. Βλ., επίσης, Martha Pylia: *Les notables moréotes, fin du XVIIIe-début du XIXe siècle: fonctions et comportements*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, vol. I-II, Université de Paris I, Παρίσι 2001.

⁶ Για την πανίσχυρη προ του 1770 αυτή οικογένεια βλ. την ανέκδοτη διδ. διατριβή του Δ. Παπασταματίου, *Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και το προυχνοντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο τον 18° αιώνα: η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη*, Θεσσαλονίκη 2009.

⁷ Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό. π., σ. 139-140 και Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες*, ό. π., σ. 93-150.

⁸ Βλ. Ευαγγελία Μπαλλά, «Οι κανουνναμέδες του Μοριά», *Ιστωρ* 6 (1993), σ. 51-70.

⁹ Πρβλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό. π., σ. 52 και Σπ. Ασδραχάς, «Αρδεύσεις και καλλιέργειες στις ελληνικές περιοχές της οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Οικονομία και νοστοροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 109. Σύμφωνα με τις αναλύσεις των δύο αυτών ιστορικών, στην Πελοπόννησο οι χριστιανοί, κατείχαν μόλις το 33% της γης (κατά μέσο όρο 3 στρέμματα το άτομο), ενώ ο κάθε μουσουλμάνος 63 στρέμ.

πληθυσμού της πελοποννησιακής χερσονήσου¹⁰. Βέβαια οι *αγιάνηδες*, λόγω του θρησκευματος τους διορίζονταν από την Υψηλή Πύλη σε τοπικά κρατικά αξιώματα, στα οποία, δεν μπορούσαν να εκλεγούν οι *κοτζαμπάσηδες*. Οι δύο αυτές ομάδες τοπικών αρχόντων (οι τοπικές ελίτ), παρόλο που κατένεμαν σε συνεργασία, τους φόρους και τα έξοδα της διοίκησης, βρίσκονταν σε αντιπαλότητα μεταξύ τους, λόγω αλληλοσυγκρουόμενων, εν πολλοίς, πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων¹¹. Οι *κοτζαμπάσηδες* αντλούσαν το κύρος τους από τον πλούτο και την μακρόχρονη παράδοση, που την είχαν σεβαστεί οι Οθωμανοί¹². Οι μεγαλοπρόχοντες Κανέλλος Δελιγιάννης και Παναγιώτης Παπατσώνης χαρακτηρίζουν στα *Απομνημονεύματά* τους την περίοδο από το 1715 μέχρι το 1770 ως «*καλό καιρό*»¹³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Πελοπόννησο, όπου -με εξαίρεση την περιοχή Γαστούνης- δεν είχαν γίνει πολλοί εξισλαμισμοί κατά την πρώτη Τουρκοκρατία (1460-1685), εξισλαμίστηκαν πολλοί από τους αιχμάλωτους του 1715. Εκτός από ατομικούς εξισλαμισμούς, κατά την περίοδο της δεύτερης οθωμανικής κυριαρχίας συνέβησαν στην Πελοπόννησο και μεταστροφές στο ισλάμ, που πήραν λίγο πολύ ομαδικό χαρακτήρα σε δύο περιοχές: σε χωριά νότια της Ολυμπίας (στα λεγόμενα *Μουρτατοχώρια*) και στην περιοχή Μονεμβασίας¹⁴.

Το 1770 ξέσπασε στην Πελοπόννησο μια μεγάλη εξέγερση στα πλαίσια του πρώτου ρωσοτουρκικού πολέμου, που έμεινε στην ιστορία με την ονομασία *Ορλωφικά*. Επρόκειτο για μια εξέγερση που την υποκίνησε η Ρωσία για να εξυπηρετήσει τα γεωπολιτικά της σχέδια. Παρόλα αυτά, οι περισσότεροι Πελοποννήσιοι συμμετείχαν σ' αυτή την επανάσταση με ενθουσιασμό. Ύστερα, όμως, από τις πρώτες επιτυχίες, με την εισβολή στην Πελοπόννησο των μισθοφόρων Τουρκαλβανών, η επανάσταση άρχισε να καταρρέει. Οι συνέπειες της αποτυχίας της

¹⁰ Δεδομένου ότι δεν έγινε καμία «απογραφή» του πληθυσμού της Πελοποννήσου από την οθωμανική εξουσία αυτήν την περίοδο, οι πληροφορίες προέρχονται μόνο από ξένους περιηγητές και προξένους. Πάντως, ο τουρκικός πληθυσμός στην Πελοπόννησο ήταν άνισα κατανεμημένος στις διάφορες επαρχίες τους· βλ. Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έως το 1821*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006, σ. 83-85.

¹¹ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία, ό. π., τ. Ε'*, σ. 303-311, για την κοινωνική δομή της προεπαναστατικής Πελοποννήσου· Αναστασία Κυρκίνη – Κούτουλα, *Η διοικητική οργάνωση, ό. π., σ. 150, 152, 169*. Για τον ανταγωνισμό *αγιάνηδων* και *κοτζαμπάσηδων* βλ. J. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea, 1685-1806*, Athens 1985, σ. 49.

¹² Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία, ό. π., τ. Ε'* σ. 305 και Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες, ό. π., σ. 14*, σημ. 17.

¹³ Βλ. Κ. Δελιγιάννης, *Απομνημονεύματα, τ. Α'-Γ'*, εισαγωγή – σχόλια Γ. Τσουκαλά, εκδ. Γ. Τσουκαλά και υιοί «Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1957, σ. 18 και Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας του Γεωργίου Α'*, εισαγωγή – σημειώσεις Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα 1960, (ανατύπωση ΓΑΚ, Αθήνα 1993), σ. 27.

¹⁴ Βλ. για αυτό το ζήτημα Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί, ό. π., σ. 45-87*.

ήταν, κατά γενική ομολογία, ανυπολόγιστες. Κατά την εννιάχρονη περίοδο της αλβανοκρατίας (1770-1779) χωριά, πόλεις και μοναστήρια λεηλατήθηκαν ή πυρπολήθηκαν, μεγάλος αριθμός Μοραϊτών αναγκάστηκε να εκπατριστεί (περισσότεροι από 30.000 κατέφυγαν στα Επτάνησα, στις Κυκλάδες και σ' άλλα νησιά του Αιγαίου, πολλοί μετανάστευσαν στη Μ. Ασία, στα τσιφλίκια των Καραοσμάνογλου, άλλοι κατέφυγαν στην Ιταλία, στη Μινόρκα, στην κεντρική Ευρώπη και στη Ρωσία). Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν την κάθετη πτώση της γεωργικής παραγωγής και, συνεπώς, τον μαρασμό του εξαγωγικού εμπορίου. Μαζί με τους Έλληνες άρχισαν να υποφέρουν και οι Τούρκοι. Εννέα πασάδες έστειλε αυτά τα χρόνια η Πύλη στο Μοριά, αλλά κανείς δεν μπόρεσε να τιθασεύσει τους Αλβανούς. Η εκκαθάριση έγινε, τελικά, το 1777-79 όταν στάλθηκε στο Μοριά ο καπουδάν πασάς Χασάν. Επιπλέον, ειδικό άρθρο της συνθήκης του Αϊναλή Καβάκ (10 Μαρτίου 1779), που συμπλήρωνε τη συνθήκη Κιουτσούκ Καϊναρτζή (10/21 Ιουλίου 1774), προέβλεπε επιστροφή στους ιδιοκτήτες των περιουσιών που είχαν δημευθεί με σουλτανικό φερμάνι ως τιμωρία των επαναστατών και ιδίως των πρωτεργατών της εξέγερσης¹⁵.

Ένα άλλο πολύ σημαντικό γεγονός που σημάδεψε την Πελοπόννησο κατά τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια ήταν η καταδίωξη και η εξόντωση σχεδόν όλων των κλεφτών, ύστερα από ειδική σουλτανική διαταγή, το 1806¹⁶. Το γεγονός αυτό προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση και δεινά στους χριστιανούς, ιδίως στους χωρικούς, της πελοποννησιακής χερσονήσου και, ίσως, συντέλεσε στην όξυνση των σχέσεων χριστιανών – μουσουλμάνων.

Χάρη στο έργο της Φιλικής Εταιρείας, από τους απεσταλμένους της οποίας μυήθηκαν πολλοί Πελοποννήσιοι στο μυστικό της Επανάστασης και οργανώθηκε ο Αγώνας, αλλά και λόγω της ύπαρξης πολλών ευνοϊκών παραγόντων, άρχισε εδώ τον Μάρτιο του 1821 ο Αγώνας της ανεξαρτησίας. Επρόκειτο για έναν Αγώνα στον οποίο συμμετείχαν με πολλούς, αρχικά, δισταγμούς οι κοτζαμπάσηδες και γενικά οι τοπικές

¹⁵ Η βιβλιογραφία γι' αυτό το γεγονός είναι μεγάλη· βλ., επιλεκτικά, Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Τὰ Ὀρλωφικά. Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς*, Αθήνα 1967 και Απ. Βακαλόπουλος, *ὁ π. τ. Δ', σ. 372-430 και ειδικά για την κοινωνία στην Πελοπόννησο, βλ., 387-397 και όσον αφορά τις αποδημίες βλ., 444-464. και Γ. Β. Νικολάου, «Η επανάσταση του 1770 στην Πελοπόννησο όπως την είδε και την κατέγραψε ο γενικός πρόξενος της Γαλλίας στην Κορώνη André-Alexandre Lemaire» στου ίδιου *Μελέτες ιστορίας του Πελοποννησιακού χώρου. Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, πρόλογος Μ. Β. Σακελλαρίου, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2009, σ. 255, σημ. 1, όπου η πρόσφατη βιβλιογραφία.*

¹⁶ Βλ., επιλεκτικά γι' αυτό το γεγονός· Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος, ὁ π. σ. 239-244 και J. Alexander, Brigandage, ὁ π. σ. 89-101, 141-147.*

ελίτ και ο οποίος έβαζε σε δοκιμασίες τις σχέσεις που είχαν από παλιά με τους Έλληνες και τους Τούρκους¹⁷.

II. Οι πηγές της μελέτης

Προτού να προχωρήσουμε στη μελέτη του θέματός μας είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στις πηγές (ανέκδοτες ή δημοσιευμένες) που χρησιμοποιούμε. Το ζήτημα των πηγών μας απασχόλησε ιδιαίτερα. Μέλημα μας ήταν να διερευνήσουμε την εικόνα των Οθωμανών Τούρκων της Πελοποννήσου, χρησιμοποιώντας μαρτυρίες ατόμων που τους γνώρισαν από κοντά και επί μακρόν, ώστε τα συμπεράσματα της μελέτης μας να είναι πιο στέρεα. Γι' αυτό το λόγο προκρίναμε της πελοποννησιακής προελεύσεως πηγές και δευτερευόντως αξιοποιούμε ορισμένες πληροφορίες που μας δίνουν για τους Τούρκους της Πελοποννήσου και άλλες μη πελοποννησιακές πηγές.

Είναι γεγονός ότι τις τελευταίες ιδίως δεκαετίες έχουν έρθει στο φως από τους ιστορικούς που ασχολούνται με την Πελοπόννησο πολλές ανέκδοτες πηγές, που αφορούν σχεδόν εξ' ολοκλήρου στη δεύτερη περίοδο της οθωμανοκρατίας στην περιοχή αυτή (1715-1821). Εντούτοις, κατά την έρευνά μας στα Γενικά Αρχεία του Κράτους εντοπίσαμε ορισμένες ανέκδοτες πηγές, οι οποίες μας δίνουν πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το θέμα που μελετάμε εδώ.

Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τα ανέκδοτα απομνημονεύματα του Νικόλαου Πιπλή, ενός σημαντικού προσώπου, που καταγόταν από τη Ζούρτσα Τριφυλίας (μια περιοχή όπου ζούσαν πολλοί Οθωμανοί Τούρκοι), ο οποίος γεννήθηκε το 1750 και πέθανε το 1821. Συνεπώς, έζησε και έδρασε όλο το διάστημα στο οποίο αναφέρεται η παρούσα μελέτη. Αυτά τα απομνημονεύματα, που γράφτηκαν από τον γιο του μετεπαναστατικά, μας δίνουν πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για γεγονότα που συνέβησαν στην Πελοπόννησο (ιδίως στην δυτική) κατά την εν λόγω περίοδο¹⁸. Επίσης, χρησιμοποιούμε ένα ανέκδοτο χειρόγραφο πελοποννησιακής προέλευσης, του οποίου ο συντάκτης δεν έχει ταυτιστεί. Το δυσανάγνωστο αυτό τεκμήριο μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για τα γεγονότα που σχετίζονται με την επανάσταση

¹⁷ Για μια σύντομη και περιεκτική επισκόπηση της ιστορίας της Πελοποννήσου αυτή την περίοδο βλ. Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων από το 1400ς. έως το 1820*, εκδ. Εστίας, Αθήνα 2014, σ. 336-366.

¹⁸ Βλ. ΓΑΚ, Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, Χειρ. 43, Ν. Πιπλή, *Τά απομνημονεύματα τοῦ πατρός μου (1750 – 1821) ὑπὸ ἀγνώστου Πιπλή ἀπὸ Ζούρτσα τοῦ Σουλμᾶ Τριφυλίας γραφέντα ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του*. Ο Βλαχογιάννης, παρατηρεῖ ὅτι, γιὰ τὰ πρὸ τοῦ 1821 γεγονότα ὁ συγγραφέας τῶν απομνημονευμάτων χρησιμοποίησε καὶ ἄλλες πηγές καὶ γιὰ τὰ μετὰ τὸ 1821 ἀντλήσε πολλές πληροφορίες ἀπὸ τὸν Ἀμβρόσιο Φραντζή.

του 1821 στην Πελοποννήσου, στην Στερεάς Ελλάδας, στην Εύβοιας και στα νησιά του Αργοσαρωνικού¹⁹. Επίσης, στα Αρχεία της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος μελετήσαμε το Αρχείο της οικογένειας Περρούκα²⁰, σημαντικών προεστών (κοτζαμπάσηδων) του Μοριά κατά τις τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες. Στην πλούσια αλληλογραφία των αδερφών Περρούκα μεταξύ τους αλλά και με επίσημους Τούρκους εντοπίσαμε ορισμένες επιστολές, οι οποίες ήταν, κυρίως εμπορικές και δεν μας δίνουν πληροφορίες συναφούς περιεχομένου με το θέμα του πονήματός μας.

Η μελέτη μας, όμως στηρίζεται κυρίως σε δημοσιευμένες πηγές, που είναι και οι πλουσιότερες για το θέμα μας. Ανάμεσα σ' αυτές πρωτεύουσα θέση κατέχουν τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του Εικοσιένα (ιδίως των Πελοποννησίων, που είναι και τα περισσότερα), καθώς και τα πρώτα ιστοριογραφικά συνθετικά έργα για την Επανάσταση. Είναι αυτονόητο ότι τα απομνημονεύματα που μας δίνουν πλουσιότερες πληροφορίες για τους Οθωμανούς της Πελοποννήσου είναι αυτά που γράφτηκαν από Πελοποννήσιους αγωνιστές, μιας και τους γνώριζαν καλά, αφού ζούσαν επί μακρό χρονικό διάστημα στον ίδιο τόπο.

Αναμφίβολα, τα απομνημονεύματα προσφέρονται περισσότερο από κάθε άλλη πηγή για τη μελέτη της εικόνας των «Άλλων» ή του «Άλλου». Ο λόγος είναι προφανής. Οι απομνημονευματογράφοι, οι περισσότεροι απ' τους οποίους ήταν Πελοποννήσιοι, γεννήθηκαν –με εξαίρεση τον Θ. Ρηγόπουλο– κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Αυτό σημαίνει ότι είχαν ζήσει την οθωμανική κυριαρχία στην Πελοπόννησο, έζησαν μαζί με τους Οθωμανούς Τούρκους και γι' αυτό όσα γράφουν είναι προϊόντα άμεσων προσωπικών εμπειριών και όχι εικόνες που σχηματίστηκαν από μελέτες άλλων. Είχαν επίσης, την τύχη –με εξαίρεση τον Παλαιών Πατρών Γερμανό– να δουν την Ελλάδα ελεύθερη και να καταγράψουν αργότερα τα απομνημονεύματά τους μετά την τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Γι' αυτό είναι μια πολύτιμη πηγή για πολλά προεπαναστατικά, επαναστατικά και μετεπαναστατικά γεγονότα. Για όλους αυτούς τους λόγους τα κείμενα αυτά υπερέχουν στη σύγκρισή τους με όσα έγραψαν για τους Οθωμανούς και γενικά για την κατάσταση στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας οι ξένοι ταξιδιώτες, οι οποίοι μας δίνουν στα έργα τους μια «φευγαλέα ματιά» απ' όσα

¹⁹ Βλ. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Χειρ. 250, *Χειρόγραφο χαρτάκι του 19^{ου} αιώνα εκ φύλλων 448 εις 11 τεύχη, ακέφαλο και κολοβά*.

²⁰ Βλ. ΙΕΕΕ, *Αρχεία οικογένειας Περούκα*.

είδαν και άκουσαν κατά τις σύντομες περιηγήσεις τους –με εξαίρεση τον William Leake και τον François Pouqueville, οι οποίοι παρέμειναν στον ελλαδικό χώρο για μακρύ χρονικό διάστημα.

Τα απομνημονεύματα αυτά αποτελούν μία από τις σημαντικότερες πηγές της νεοελληνικής ιστορίας. Είναι αφηγηματικές πηγές, οι οποίες μοιάζουν με έργα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα²¹, που πρέπει να μελετούνται με κριτική ματιά, αφού οι απομνημονευματογράφοι ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να αποστασιοποιηθούν από τις προσωπικές τους απόψεις και, ενδεχομένως, από σκοπιμότητες για τα γεγονότα που κατέγραψαν. Μ' άλλα λόγια οι συγγραφείς λειτουργούν ως φίλτρα επιλεκτικής μνήμης. Δεν θεωρούνται αμιγώς ιστορικά κείμενα, αλλά αποτελούν μία δευτερογενή ιστορική πηγή, καθώς το ύφος και ο χαρακτήρας τους είναι πολύ προσωπικός και υποκειμενικός. Αναμφισβήτητα, αποτελούν έναν πολύτιμο θησαυρό γνώσης ολόκληρης της ζωής και των διαφόρων νοοτροπιών μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, η οποία ήταν δομημένη σε κατακτητές και κατεκτημένους²².

Σ' αυτή, λοιπόν, τη μελέτη θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την εικόνα του «Άλλου», πρωτίστως των Οθωμανών Τούρκων, κυρίως μέσα από αυτά τα κείμενα και από τα πρώτα ιστοριογραφικά συνθετικά έργα για την Επανάσταση και, δευτερευόντως, από άλλες εκδεδομένες πηγές. Στόχος μας είναι να διαπιστώσουμε αν και κατά πόσο αυτή η εικόνα είναι αντικειμενική, δηλαδή αν ανταποκρίνεται στην

²¹ Είναι σημαντικό να τονίσουμε, πως τα απομνημονεύματα διαφέρουν από την αυτοβιογραφία, καθώς οι συγγραφείς τους αφηγούνται ένα μόνο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός από τη ζωή τους.

²² Για τα απομνημονεύματα των Αγονιστών του '21. Βλ. Γ. Κουρνούτος, *Το απομνημόνευμα 1453 – 1953*, τ. Α', Βασική Βιβλιοθήκη αρ. 44, εκδ. Αετός, Αθήνα 1953, σ. 11-47· Σπ. Ασδραχάς, Εισαγωγή στα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1957, ιδίως σ. ιβ'–θ'· Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 3^η Ίκαρος, Αθήνα 1964, σ. 251-262· Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Ιστορικοί, Απομνημονευματογράφοι και ποιηταί του Ιερού Αγώνος 1821-1830», *ΕΕΦΣΠ*, τ. 16, (1965-1966), σ. 285-293, όπου ενδιαφέρουσες απόψεις για την χρησιμότητα των απομνημονευμάτων και τους λόγους συγγραφής τους· Κυρ. Σιμόπουλος, *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1986, σ. 7-10· Νίκος Ροτζώκος, «Τα Απομνημονεύματα του '21 ως υλικό της ιστοριογραφίας», *Δοκιμές*, εκδ. Μεταπτυχιακών φοιτητών, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, τεύχ. Β' (Σεπτέμβριος 1994), σ. 3-11· του ίδιου, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Αθήνα 1996, σ. 24 - 39· Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά, απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 14, 78, όπου τονίζει τον ρόλο της συλλογικής μνήμης στην συγγραφή των απομνημονευμάτων και για το σχήμα των δύο κοινωνιών, Ευτυχία Λιάτα, «Οι αναβαθμοί της απομνημόνευσης και οι πολιτικές στρατηγικές μιας οικογένειας», *Ο Ερανιστής* 20, (1995), σ. 163-169· Ελένη Αγγελολάτη – Τσουγκαράκη, «Ιστορικές πηγές του Αγώνα. Έγγραφα, Απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ΙΝΕ 1770 – 2000, Η Ελληνική Επανάσταση 1821 – 1832*, τ. 3^{ος}, Αθήνα, 2003 σ. 379-381· Γ. Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων στα απομνημονεύματα των πελοποννησίων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», στον ίδιο, *Μελέτες*, ό. π., σ. 297-298· Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία του Αγώνος (1821)*, Αθήνα 2003, ιδίως τα εισαγωγικά σ. 5-10, όπου και για τις κατηγορίες των απομνημονευμάτων [α' έκδοση π. *Μνημοσύνη*, 3 (1970 – 1971), σ. 33-253].

πραγματικότητα²³. Επίσης, θα μελετήσουμε την εικόνα που μας δίνουν για τους χριστιανούς μεγαλοπροεστούς (*κοτζαμπάσηδες*), οι οποίοι αν και δεν ήταν Τούρκοι, θεωρούνται από μια τουλάχιστον ομάδα πηγών ως «Άλλοι Τούρκοι».

Είναι εντελώς απαραίτητο μελετώντας σε βάθος αυτές τις πηγές και διασταυρώνοντάς τις με άλλες δημοσιευμένες πρωτογενείς και δευτερογενείς ή με ανέκδοτες αρχειακές να εξετάσουμε τα γεγονότα που αφηγούνται οι αγωνιστές του Εικοσιένα για να δούμε αν πράγματι αυτά έγιναν έτσι ή αν αποτελούν διαθλασμένα προϊόντα μνήμης και αναχρονικής ή «κατασκευασμένης» αφήγησης²⁴. Αυτό θα είναι η βασική κατευθυντήρια γραμμή μας και το πρώτο μέλημά μας κατά τη σύνθεση αυτής της εργασίας. Θα προσπαθήσουμε να καταλήξουμε σε κάποιες προτάσεις που θα επικυρώνουν την αντικειμενικότητά της και τον επιστημονικό της χαρακτήρα. Στόχος μας είναι η αμερόληπτη και δίκαιη κρίση και η χωρίς πάθος συνεξέταση των δημοσιευμένων πηγών (που αποτελούν τη βασικότερη πηγή του πονήματός μας), με τις λίγες ανέκδοτες που χρησιμοποιούμε εδώ, οι οποίες είναι εντελώς απαραίτητες, προκειμένου να φανεί ο βαθμός της αντικειμενικότητας των απομνημονευμάτων. Συνεπώς η μελέτη αυτών των απομνημονευμάτων χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, δεδομένου ότι, λίγο πολύ, παρουσιάζουν τα γεγονότα από υποκειμενική σκοπιά, δηλαδή δεν παρουσιάζουν τα γεγονότα απολύτως αντικειμενικά. Το ίδιο, βέβαια, ισχύει και για τις άλλες πηγές που χρησιμοποιούμε.

Θεωρούμε, επίσης, ότι είναι πολύ βασική η διάκριση της εικόνας που είχαν σχηματίσει οι απομνημονευματογράφοι για τον τουρκικό λαό από την εικόνα που είχαν διαμορφώσει για την οθωμανική εξουσία, όπως επίσης και η διάκριση των εικόνων που αφορούν γενικά όλους τους Οθωμανούς από τις εικόνες που μας δίνουν για μεμονωμένα άτομα. Είναι γεγονός ότι η εξουσία δίνει δύναμη και ισχύ, η οποία

²³ Για την υποκειμενική διάσταση της εικόνας του «Άλλου», προκειμένου να την χρησιμοποιήσουμε για την μελέτη της ιστορίας και των λαών της, βλ. Rom Barkaï, «De l'utilisation de l'image dans la recherche historique», *Gongres international des sciences historiques* (16), L' image de l' autre. Etrangers – Minoritaires – Marginaux, τ. 1^{ος}, (επιμ.) H. Ahrweiler, Στουτγάρδη 1985, σ. 29–30.

²⁴ Πρβλ. Στ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη-Τουρκία. Αντανακλάσεις και Διαθλάσεις*, τ. 1^{ος} εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993, προλεγόμενα σ. 13-15, όπου τονίζεται η έννοια της διάθλασης σε σχέση με τους Οθωμανούς Τούρκους και σ. 73-80 για το ευρωπαϊκό πλαίσιο της εικόνας που επικρατούσε για τους Οθωμανούς· Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλή, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, (ιδίως σ. 91-95, για την εθνοτική μνήμη) και Όλγα Κατσιαρδή – Hering, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530 – 1821)», *Τα Βαλκάνια Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 591, η οποία επισημαίνει ορθά τον κίνδυνο αναχρονιστικών ερμηνειών κατά την χρήση των απομνημονευμάτων.

αλλάζει τον χαρακτήρα ενός ατόμου και συχνά το κάνει να φέρεται καταπιεστικά σ' αυτούς που εξουσιάζει.

Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να αποσιωπήσουμε τις βαρβαρότητες και τα δεινά που προκάλεσαν στον Ελληνισμό οι κατακτητές Οθωμανοί Τούρκοι, πρέπει όμως, από την άλλη πλευρά, να εξετάζονται όλα τα γεγονότα απαλλαγμένα από μεροληψία, φανατισμό και απόλυτες θέσεις, καθορισμένες και διαμορφωμένες από διάφορες σκοπιμότητες ή από πολιτικές ιδεολογίες που συσκοτίζουν και διαστρεβλώνουν το ιστορικό παρελθόν και την αντικειμενική του υπόσταση.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, οι πηγές που μας δίνουν τα πλουσιότερα στοιχεία για το θέμα που διαπραγματευόμαστε είναι τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του '21. Γι' αυτό και θα παραθέσουμε στη συνέχεια, με κάθε δυνατή συντομία, τα βιογραφικά τους στοιχεία, κάτι το οποίο είναι, κατά τη γνώμη μας, εντελώς απαραίτητο προκειμένου να εκτιμήσουμε την αξία και τη σημασία των πληροφοριών που μας δίνουν για τους Οθωμανούς Τούρκους.

Ο **Θεόδωρος Κολοκοτρώνης** υπήρξε μια από τις σημαντικότερες και δυναμικότερες μορφές της Επανάστασης. Γεννήθηκε στις 3 Απριλίου 1770 στο Ραμαβούνι της Μεσσηνίας, τη χρονιά που ξέσπασαν τα *Ορλωφικά* μετά από τα οποία εξοντώθηκε από τους Τούρκους ο πατέρας του Κωσταντής Κολοκοτρώνης, το 1780. Ήδη από το 1785, σε ηλικία μόλις δεκαπέντε χρονών ο Κολοκοτρώνης είναι μέλος ένοπλης ομάδας στην Αρκαδία. Από το 1802 έως το 1805 δρα με την ένοπλη ομάδα του στην περιοχή της Καρύταινας και της βόρειας Μεσσηνίας στην υπηρεσία της οικογένειας των Δεληγιαννέων (ως *κάπος*), αλλά και ως αντίπαλός της, μέχρι τον κατατρεγμό των κλεφτών το 1806, από τον οποίο γλύτωσε και κατέφυγε με λίγους συντρόφους του στη Ζάκυνθο, όπου υπηρέτησε στα στρατιωτικά σώματα που είχαν οργανώσει οι Άγγλοι. Το 1818 μνηστήκε στη Φιλική Εταιρεία και στη συνέχεια μύησε και ο ίδιος άλλους σ' αυτήν. Τον Ιανουάριο του 1821 γύρισε από την Ζάκυνθο στην Πελοπόννησο και στις 23 Μαρτίου κήρυξε, μαζί με άλλους οπλαρχηγούς, την επανάσταση στην Καλαμάτα. Πρωταγωνίστησε σε πολλές επιχειρήσεις του Αγώνα. Οι επιτυχίες αυτές τον ανέδειξαν σε αρχιστράτηγο της Πελοποννήσου. Τον χαρακτήριζαν η σύνεση, η ευφυΐα, η αποφασιστικότητα και ο στρατηγικός του νους. Καταδικάστηκε σε θάνατο με την κατηγορία αντισθωνικών ενεργειών και φυλακίστηκε στο Παλαμήδι, αλλά του χορηγήθηκε αμνηστία το 1835 από τον ίδιο τον Όθωνα. Πέθανε στις 4 Φεβρουαρίου του 1843 στην Αθήνα, όπου έζησε τα

υπόλοιπα χρόνια της ζωής του²⁵. Το καλοκαίρι του 1836 υπαγόρευσε τα απομνημονεύματά του στον Γεώργιο Τερτσέτη, τα οποία εκδόθηκαν το 1846 με τον τίτλο *Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*. Αποτελούν μία πολύτιμη ιστορική πηγή για τα συμβάντα στην Πελοπόννησο κατά τις τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες και τα χρόνια της Επανάστασης. Διακρίνονται για την λιτότητα του ύφους τους και το διδακτικό τους περιεχόμενο²⁶.

Ο **Παλαιών Πατρών Γερμανός**, γεννήθηκε στη Δημητσάνα το 1771. Ο πατέρας του, Ιωάννης Κόζιας, πρόσφερε λιτή ανατροφή στην πολυμελή του οικογένεια²⁷. Φοίτησε, αρχικά στη Σχολή Δημητσάνας έπειτα στο Άργος και μετά στην Σχολή της Σμύρνης. Το 1806 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Παλαιών Πατρών. Κατά τον Αναστάσιο Γούδα ο Γερμανός είχε μεγάλο κύρος μεταξύ των χριστιανών προκρίτων όλης της Πελοποννήσου και ενέπνεε μεγάλη εμπιστοσύνη όχι μόνο στους χριστιανούς αλλά και στους Τούρκους, ενώ ο Τ. Σταματόπουλος τον κατηγορεί ότι διατηρούσε καλές σχέσεις με τον Βελή πασά και τις τουρκικές αρχές της Πάτρας²⁸. Το 1815–1817 ήταν μέλος της Πατριαρχικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη, όπου το 1818 μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία²⁹. Παρά ταύτα, ο Γερμανός διατύπωσε επιφυλάξεις για την έναρξη της Επανάστασης στη μυστική σύσκεψη της Βοστίτσας (Φεβρουάριος 1821). Από τα *Απομνημονεύματά* του φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα διστακτικός για την έναρξη της Επανάστασης, ζητώντας προηγουμένως την επαλήθευση των διάφορων φημών για την πραγματική στάση της Ρωσίας και των άλλων δυνάμεων της Ευρώπης³⁰. Στη διάρκεια της Επανάστασης ο ρόλος του υπήρξε συμφυλιωτικός ανάμεσα σε προκρίτους και οπλαρχηγούς. Προσβλήθηκε από τύφο

²⁵ Πρβλ. Αν. Ν. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι. Τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τ. Η', τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως, Αθήναι 1872, σ. 82· Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π., σ. 25-27 και κυρίως, Δ. Δημητρόπουλος, «Θεόδωρος Κολοκοτρώνης», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2009.

²⁶ Πρβλ. Γ. Κουρνούτος, ό. π., τ. Α', σ. 245-248 και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π., σ. 25-29. Βλ. επίσης κρίσεις για τα απομνημονεύματά του Κ. Θ. Δημαράς, ό. π., σ. 261-262.

²⁷ Πρβλ. Γ. Κουρνούτος, τ. Α' ό. π., σ. 207-208 και Παλαιών Πατρών Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, Επιμ. – Εισαγωγή – Ευρετήριο Ιωάννας Γιανναροπούλου, Τ. Αθ. Γριτσόπουλου, εκδ. Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνας, Αθήνα 1975, σ. XVII - XVIII (εισαγωγή).

²⁸ Βλ. Αν. Ν. Γούδα, ό. π., τ. Α', σ. 101-102· Τ. Α. Σταματόπουλος, *Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός και ή δράση του κατά την Επανάσταση*, Αθήνα 1958. Βλ., επίσης κριτική αυτών των θέσεων στην εισαγωγή της Ι. Γιανναροπούλου, σ. XXXV-XLII.

²⁹ Πρβλ. Δημ. Καμπούρογλου, *Μελέτη περί τοῦ βίου και τῆς δράσεως τοῦ Παλαιών Πατρῶν Γερμανοῦ 1771 – 1826*, ἐν Αθήναις 1916' και Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, ό. π., τ. Ε', σ. 89. Η πιο πρόσφατη μελέτη για τον Π. Π. Γερμανό, είναι αυτή του Π. Μιχαηλάρη' βλ. Παναγιώτης. Μιχαηλάρης – Βασίλης. Παναγιωτόπουλος, *Κληρικοί στον Αγώνα*, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2010, σ. 11-44, (βλ. για την μύησή του στην Φιλική Εταιρεία σ. 28-31).

³⁰ Πρβλ. Αν. Ν. Γούδας, τ. Α', ό. π., σ. 124 και Γ. Κουρνούτος, τ. Α', ό. π., σ. 208.

στο Ναύπλιο, όπου και πέθανε το 1826³¹. Τα *Απομνημονεύματά* του, που καλύπτουν εκτενέστερα τα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης και περιληπτικά τα γεγονότα έως τον Απρίλιο του 1823, εκδόθηκαν από τον Καλλίνικο Καστόρχη το 1837 και επανεκδόθηκαν, πανομοιότυπα, το 1976³². Ο Γερμανός προσπαθεί να φαίνεται αμερόληπτος αφηγητής των γεγονότων, χωρίς προσωπικές εμπάθειες. Κατά τον Κ. Θ. Δημαρά, ο Π. Π. Γερμανός «άφησε απομνημονεύματα χωρίς συγγραφικές απαιτήσεις και χωρίς τίποτε από την λάμψη που περιβάλλει την μνήμη του: είναι μια στεγνή αφήγηση των πραγμάτων»³³.

Ο Κανέλλος Δεληγιάννης γεννήθηκε το 1780 στα Λαγκάδια της Γορτυνίας. Ήταν γόνος της γνωστής, πανίσχυρης και με κύρος σ' όλη την Πελοπόννησο, οικογένειας των μεγαλοπρουχόντων Δεληγιανναίων. Ήταν ο πέμπτος γιος του *μοραγιάνη* Ιωάννη Παπαγιαννόπουλου (Δεληγιάννη). Μυήθηκε στη Φίλική Εταιρεία από τον Παν. Αρβάλη το 1819 και πρόσφερε πολλά στο Αγώνα της ανεξαρτησίας, παρά τους αρχικούς του δισταγμούς, όπως και άλλα μέλη αυτής της οικογένειας. Πέθανε το 1862, αφού πριν συνέγραψε τα *Απομνημονεύματά* του από το 1854 έως το 1856, σε ηλικία εβδομήντα τεσσάρων ετών, για να εκπληρώσει το «*ιερόν του χρέος*» προς την πατρίδα του, όπως λέει ο ίδιος³⁴. Στα τρίτομα *Απομνημονεύματά* του εκφράζει την πικρία του, για τη μη αναγνώριση της προσφοράς της οικογένειάς του προεπαναστατικά και ιδίως στον Αγώνα. Στην πραγματικότητα, όμως στόχος του ήταν η προβολή της οικογένειάς του και γενικότερα της τάξης των Πελοποννησίων προκρίτων, τους οποίους υπερασπίζεται σθεναρά, επιχειρώντας να αντικρούσει όσα είχαν γράψει πριν γι' αυτούς αγωνιστές που ανήκαν στην αντίπαλη παράταξη των στρατιωτικών, ιδίως αυτοί που εκθειάζαν και, ίσως, υπερτόνιζαν την προσφορά του Θ. Κολοκοτρώνη³⁵. Ωστόσο, μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για πολλά

³¹ Πρβλ. Αν. Ν. Γούδας, τ. Α', ό. π, σσ. 93-132 και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 19.

³² Πρβλ. Αν. Ν. Γούδας, τ. Α', ό. π, σ. 126. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 16, σημ. 2 και Π. Μιχαηλάρης, ό. π, σ. 25-26. Ο Καστόρχης άλλαξε τον τίτλο που είχε βάλει ο ίδιος ο Γερμανός στο έργο του «*Απομνημονεύματα τινά τῆς κατὰ τοῦ τυράννου τῶν Ἑλλήνων ὀπλοφορίας...*» σε «*Ὑπομνήματα περὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τῆς Ἑλλάδος...*» βλ. Π. Μιχαηλάρης, ό. π, σ. 25.

³³ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 3^η Ίκαρος, Αθήνα 1964, σ. 257.

³⁴ Πρβλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 17 και Ευτυχία Λιάτα, «Οι αναβαθμοί», ό. π, σ. 167-168.

³⁵ Βλ. για τον Κανέλλο και τα *Απομνημονεύματά* του, καθώς και βιογραφικά του ιδίου και της οικογένειας Δεληγιάννη στις παρακάτω μελέτες: Αν. Γούδας, ό. π, τ. Ζ', σσ. 203-244. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 77-79. Στ. Καβουρίδης, Κανέλλος Δεληγιάννης, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορική βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2010, όπου η πιο πρόσφατη βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Αρχεία οικογένειας Δεληγιάννη*, Αθήνα 1992, σ. 15-28 και G. Nikolaou, «La famille Deligiannis: un exemple de notables chrétiens du Péloponnès central, XVIIIe-début du XIXe siècle», στο Maria Egthymiou (επιμ.), *La société grecque sous la*

προεπαναστατικά και επαναστατικά γεγονότα και πρόσωπα, αλλά πρέπει να χρησιμοποιούνται με ιδιαίτερη προσοχή, καθώς χαρακτηρίζονται από εμπάθεια, μεροληψία και διάθεση εξύμνησης της προσφοράς της οικογένειάς του. Επιπλέον, η αφήγηση των γεγονότων εμφορείται από το πάθος του να διασύρει όσους είχαν διαφορετικές πεποιθήσεις απ' αυτόν³⁶. Εκτός από τα *Απομνημονεύματα*, ο Κ. Δελληγιάννης έγραψε και μακροσκελείς επιστολές αντικρούοντας όσα ανέφεραν στα έργα τους για την Επανάσταση ο Αμβρ. Φραντζής, ο Φ. Φωτάκος, στις οποίες μας δίνει, επίσης, κάποιες εικόνες για τους Οθωμανούς Τούρκους³⁷.

Το πραγματικό όνομα, του υπασπιστή του Θ. Κολοκοτρώνη, αγωνιστή και ιστορικού της Επανάστασης ήταν **Φώτιος Χρυσανθόπουλος** ή **Φωτάκος**. Ο Φωτάκος γεννήθηκε στα Μαγούλιανα της Γορτυνίας το 1798 και ήταν γιός πολύτεκνης οικογένειας του ιερέα Παπαγιαννάκη. Έλαβε τυπική μόρφωση, φοιτώντας στη γνωστή σχολή της Βυτίνας. Το 1818 μύηθηκε στην Οδησσό, όπου εργαζόταν σε εμπορικό κατάστημα, στην Φιλική Εταιρεία και τον Οκτώβριο του 1820 στάλθηκε από τους Φιλικούς στην Πελοπόννησο για τον συντονισμό της Επανάστασης. Το 1821 ακολούθησε τον *γέρο του Μοριά* σ' όλες τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του στην Πελοπόννησο. Πέθανε το 1878 στην Τρίπολη³⁸. Ο Φωτάκος ήταν άνθρωπος απλός, με δημοκρατικές πεποιθήσεις και χαρακτήρα ειλικρινή. Το έργο του δεν εντάσσεται στον κύκλο εκείνων των έργων που γράφτηκαν με σκοπό την προβολή των συγγραφέων τους. Η αφήγηση των γεγονότων είναι απαλλαγμένη από την περιαιτολογία, γι' αυτό αποτελούν μία από τις σημαντικότερες πηγές για την Επανάσταση. Το 1858 δημοσιεύθηκε μια πρώτη μορφή των *Απομνημονευμάτων* του, όπου αναφέρεται μόνο στα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης. Μετά τον θάνατό

domination ottoman: économie, identité, structure social et conflits, éd, Hêrodotos, Athènes 2010, σ. 137 – 170, (ιδίως, σ. 150-170).

³⁶ Βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *ό. π.*, σ. 79-81 και Κωστής Παπαγιώρης, *Κανέλλος Δελληγιάννης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2001, σ. 66-81. Ο Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία, ό. π.*, σ. 262 κάνει μια σημαντική επισήμανση λέγοντας ότι, «χάρη σ' αυτόν έχουμε τώρα την άλλη όψη των πραγμάτων η οποία επιτρέπει μια πιο αντικειμενική κρίση για τα γεγονότα και τους ανθρώπους του Εικοσιένα και τον χρόνο που το παρασκεύασαν».

³⁷ Βλ. Ευτυχία Λιάτα, «Οι αναβαθμοί», *ό. π.*, σ. 175-176.

³⁸ Πρβλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία, ό. π.*, σ. 51-62· Γ. Κουρνούτος, *ό. π.*, τόμ. Β', σ. 31-33 και Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία, ό. π.*, σ. 260, ο οποίος παρατηρεί ότι «ο σκοπός του είναι με την προσωπική του μαρτυρία να συντελέσει στην αποκατάσταση της αλήθειας και να ελέγξει τους ιστορικούς που αρχίζουν σ' αυτά τα χρόνια (1858) να συνθέτουν».

του εκδόθηκε ολόκληρο το έργο του από τον Σταύρο Ανδρόπουλο, το 1899, το οποίο επανεκδόθηκε το 1971 σε πανομοιότυπη έκδοση³⁹.

Ο Παναγιώτης Παπατσώνης (1800–1888), ήταν δευτερότοκος γιος του Αναγνώστη – Ανδρέα Παπατσώνη, από τη γνωστή οικογένεια των Παπατσωναίων, η οποία προερχόταν από το χωριό Ναζίρι της περιοχής Ανδρούσας. Παππούς του ήταν ο Δημήτριος Παπατσώνης, ιερέας, ο οποίος κέρδισε μ' αυτή του την ιδιότητα τον σεβασμό Ελλήνων και Τούρκων, εισχωρώντας έτσι στην τάξη των προκρίτων, αποκτώντας μεγάλη οικονομική δύναμη, ως μεγαλογαιοκτήμονας και ως ενοικιαστής φόρων. Ο Π. Παπατσώνης υπηρέτησε κατά την Επανάσταση και μετά σε διάφορες πολιτικές θέσεις⁴⁰. Τα *Απομνημονεύματα*, που τα συνέγραψε σταδιακά από το 1862 έως το 1882, σώζονται σε τέσσερα χειρόγραφα και εκδόθηκαν μόλις το 1960. Αναφέρονται εξ ολοκλήρου στην Πελοπόννησο και μας δίνουν πολύ σημαντικές πληροφορίες τόσο για την προεπαναστατική κοινωνία και οικονομία, ιδίως της Μεσσηνίας όσο και για τον Αγώνα της ανεξαρτησίας⁴¹. Σ' αυτά επιδιώκει, κυρίως, να διασώσει τη δράση και την προσφορά της οικογένειάς του και όλων των προκρίτων της Πελοποννήσου. Καταγράφει τα γεγονότα μέσα από την οπτική των προκρίτων, γεγονός που τα καθιστά όχι πολύ αξιόπιστα, όπως και αυτά του Δεληγιάννη, με την διαφορά ότι είναι απαλλαγμένα από την εμπάθεια που δείχνει ο τελευταίος⁴².

Τέλος, ο νεότερος των Πελοποννησίων αγωνιστών της Επανάστασης, που συνέγραψαν *Απομνημονεύματα* είναι ο **Θεόδωρος Ρηγόπουλος**, ο οποίος γεννήθηκε μάλλον το 1803⁴³ στα Φίλια των Καλαβρύτων. Ο πατέρας του ήταν εισπράκτορας φόρων στην περιοχή και, για αυτό το λόγο είχε επαφές και δοσοληψίες με Τούρκους. Υπηρέτησε ως γραμματικός του νομού του Θ. Κολοκοτρώνη, του γιου του Πάνου και άλλων οπλαρχηγών της Επανάστασης, γιατί είχε αξιόλογη μόρφωση. Μετά την απελευθέρωση ασχολήθηκε με τη δικηγορία, την πολιτική και τη δημοσιογραφία.

³⁹ Πρβλ Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐκδοθέντα δὲ ὑπὸ Σταύρου Ἀνδρόπουλου (Ἀρεοπαγίτου)*, τ. Α', εκδ. Χαρ. Μπούρας, Αθήνα 1899' Γ. Κουρνούτος, *ό. π.*, τόμ. Β', σ. 31 και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία, ό. π.*, σ. 52-54.

⁴⁰ Βλ. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα, ό. π.*, σ. 18-19.

⁴¹ Βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Βίωση και Καταγραφή του Οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2007, σ. 145-162.

⁴² Πρβλ. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα, ό. π.*, σ. 23 και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία, ό. π.*, σ. 115-116.

⁴³ Η ημερομηνία αυτή της γεννήσεώς του δεν είναι βέβαιη, καθώς πιθανολογείται ότι μπορεί να γεννήθηκε το 1804 ή το 1805· πρβλ. Θ. Αργυρόπουλος, «Επιφανείς αγωνισταί τοῦ '21. Ὁ Φίλιαιος Θεόδωρος Ρηγόπουλος», *ΕΚ*, τευχ. 7^{ον} (1975), σ. 25-27 και Θ. Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τοῦ ἔτους 1821*, εισαγωγή – επιμέλεια – ευρετήριο Αθανασίου Θ. Φωτόπουλου, Αθήνα 1979, σ. ε', σημ. 4-7. Ο Τ. Γριτσόπουλος γράφει ότι ο Ρηγόπουλος ήταν 47 ετών το 1852· βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, τ. Β2, Αθήνα 1976, σ. 717.

Άρχισε να συγγράφει τα *Απομνημονεύματά* του το 1872, σε ηλικία εβδομήντα περίπου ετών, με βάση σημειώσεις που είχε κρατήσει και όταν είχαν ήδη δημοσιευθεί πολλά απομνημονεύματα και τα πρώτα ιστοριογραφικά έργα για την Επανάσταση. Κατά τον Αθ. Φωτόπουλο, ο οποίος εξέδωσε αυτά τα *Απομνημονεύματα*, ο Ρηγόπουλος άντλησε πληροφορίες για τα γεγονότα του Αγώνα, στα οποία δεν ήταν παρόν, από αυτόπτες μάρτυρες. Επίσης, λόγω της θέσης του ως γραμματικός πολλών οπλαρχηγών, είχε την δυνατότητα να γνωρίσει πολλά πρόσωπα και πράγματα. Αποτύπωσε τα γεγονότα που αφηγείται με ορθολογισμό, χωρίς πλατειασμούς και εξιδανικεύσεις⁴⁴.

Ο προεστός και αγωνιστής του '21 **Αναγνώστης Κοντάκης** γεννήθηκε στον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας το 1781. Σε νεαρή ηλικία διορίστηκε ταμίας της επαρχίας του Αγίου Πέτρου και το 1817 προεστός της επαρχίας του ενώ την ίδια χρονιά μύηθηκε στην Φιλική Εταιρεία από τον Ηλία Χρυσοσπάθη και εργάστηκε για την διάδοσή της. Συμμετείχε στον Αγώνα, στην διάρκεια του οποίου έπαιξε και πολιτικό ρόλο, και πέθανε στην Αθήνα το 1854. Η μόρφωση του δεν ήταν σπουδαία, παρόλα αυτά, όμως συνέγραψε σύντομα *Απομνημονεύματα*, η μελέτη των οποίων δείχνει, όπως παρατηρεί ο Γριτσόπουλος, ότι γνώριζε να περιγράφει ορθά τα γεγονότα, χωρίς όμως να είναι πάντοτε αμερόληπτος⁴⁵. Το έργο του αναφέρεται στα προεπαναστατικά γεγονότα της Πελοποννήσου, ειδικά σ' αυτά που έλαβαν χώρα στον τόπο γέννησής του, στην Καποδιστριακή περίοδο, μέχρι την άφιξη του Όθωνα⁴⁶.

Μελετήσαμε, ακόμη, τα *Απομνημονεύματα* του **Ιωάννη (Γενναίου) Κολοκοτρώνη** (1805 – 1868), γιού του Θεόδωρου, αλλά δεν τα χρησιμοποιούμε εδώ, γιατί δεν μας δίνουν καμία εικόνα για τους Οθωμανούς, καθώς ο Ιωάννης γεννήθηκε στη Ζάκυνθο και δεν είχε καμία εμπειρία της προεπαναστατικής Πελοποννήσου⁴⁷. Επίσης, αναζητήσαμε πληροφορίες και στα πολύ σύντομα *Απομνημονεύματα* του **Νικήτα Σταματελόπουλου** ή **Νικηταρά**, τα οποία δεν δίνουν κανένα σημαντικό για την εργασία μας στοιχείο⁴⁸.

⁴⁴ Κατά τον Αθανάσιο Φωτόπουλο, αυτό οφείλεται και στο ότι ο Ρηγόπουλος δεν προόριζε τα απομνημονεύματά του για δημοσίευση· βλ. Θεόδωρου Ρηγόπουλου, *Απομνημονεύματα*, ό. π., εισαγωγή, σ. στ'-ιβ'.

⁴⁵ Βλ. για τον Κοντάκη, Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 63.

⁴⁶ Πρβλ. Αν. Κοντάκης, *Απομνημονεύματα*, εκδ. Γ. Τσουκαλά και Υιού «Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1957, σ. 5-8 (εισαγωγή Ε. Πρωτοψάλτης) και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 64-69.

⁴⁷ Πρβλ. για βιογραφικά του Γενναίου, Αν. Ν. Γούδα, ό. π, τ. Η', σ. 112-120 και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 107-113.

⁴⁸ Βλ. για τα απομνημονεύματά του και κρίσεις γι' αυτά, Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 47-50 και την εισαγωγή του Ε. Πρωτοψάλτη.

Εκτός από τα απομνημονεύματα των Πελοποννησίων αγωνιστών, μελετήσαμε και τα απομνημονεύματα αγωνιστών που κατάγονταν από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, προκειμένου να δούμε ποια εικόνα είχαν σχηματίσει για τους Οθωμανούς Τούρκους οι αγωνιστές που δεν είχαν γεννηθεί και δεν είχαν ζήσει στην Πελοπόννησο. Κάναμε αυτή την επιλογή, αφενός να έχει η εργασία μας μεγαλύτερη πληρότητα και αφετέρου να εντοπίσουμε πιθανές ομοιότητες ή αναντιστοιχίες στις εικόνες που μας δίνουν για τους Οθωμανούς οι μεν και οι δε.

Επίσης, μελετήσαμε και τα απομνημονεύματα του **Νικόλαου Κασομούλη**⁴⁹ και του **Ιωάννη Μακρυγιάννη**⁵⁰. Όμως δεν ανιχνεύσαμε σ' αυτά κάποιες αφηγήσεις που να μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε σαφή άποψη για το ποιες εικόνες είχαν διαμορφώσει για τους Οθωμανούς Τούρκους της Πελοποννήσου προεπαναστατικά και στην αρχή της Επανάστασης. Αυτό είναι φυσικό, δεδομένου ότι δεν έζησαν καθόλου στην Πελοπόννησο εκείνη την περίοδο και συνεπώς δεν γνώρισαν ποτέ τους Μωραίτες Τούρκους και τον χαρακτήρα τους. Εντούτοις, νομίζω ότι οι πολύ ενδιαφέρουσες εικόνες που μας δίνουν για τους Οθωμανούς του ελλαδικού χώρου, γενικά, μας επιτρέπουν να εξάγουμε συμπεράσματα για το τι πίστευαν για τον τουρκικό λαό και μ' αυτή την έννοια τα απομνημονεύματά τους είναι πολύ χρήσιμα και για την μελέτη μας.

Εκτός από τα καθαρά απομνημονεύματα χρησιμοποιούμε ως βασική πηγή της μελέτης μας και τα έργα εκείνα που είναι μεν γραμμένα από αγωνιστές του '21, αλλά δεν έχουν στενά απομνημονευματικό περιεχόμενο. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για έργα με μεικτό χαρακτήρα απομνημονεύματος και μιας πρώτης προσπάθειας ιστοριογραφικής σύνθεσης για την Επανάσταση, στην οποία και οι ίδιοι συμμετείχαν. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται τα ιστοριογραφικά έργα του Αμβρόσιου Φραντζή,

⁴⁹ Βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασας των Ελλήνων 1821-1833*, (επιμ. Γ. Βλαχογιάννης), τ. Α'-Γ', Αθήνα 1939-1942 (επανέκδ. 1997-1998). Για τον Ν. Κασομούλη και το έργο του, Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π., σ. 117-134 και Σπ. Ασδραχάς, *Βίωση*, ό. π., σ. 163-200 (κυρίως, σ. 182). Βλ. επίσης κρίσεις για το έργο του Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία*, ό. π., σ. 257-258, ο οποίος παρατηρεί ανάμεσα στ' άλλα (σ. 258), ότι «Ο Κασομούλης έχει ιστορική συνείδηση. Προσπαθεί να ζυγίσει τις μαρτυρίες και ξέρει την βαρύτητα της αυτοψίας [...] έχει κρίση γερή, ακίνητη ενσυνειδήσια, έναν ζωηρό πόθο για αντικειμενικότητα».

⁵⁰ Για τον Ι. Μακρυγιάννη και το έργο του βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π., σ. 83-106· Γ. Κουρνούτος, ό. π., τόμ. Α', σ. 277-280· Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία* ό. π., σ. 258-260. Η πιο πρόσφατη βιογραφία του είναι αυτή του Ν. Θεοτοκά, *Μακρυγιάννης*, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2010, όπου και ενημερωμένη βιβλιογραφία για αυτόν τον αγωνιστή. Βλ., επίσης, εξαιρετικές κρίσεις για το έργο του, από τον Σπύρο Ι. Ασδραχά στην εισαγωγή, στα *Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη*, εκδ. Καραβίας-Μέλισσα, Αθήνα 1957, σ. θ' - λζ'. Για την εικόνα του «Άλλου» στα *Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη* υπάρχει ειδική μελέτη του Μ.-C. Guerin, *«L'Autre» dans le Mémoires du Général Makrigiannis (1797 - 1864)*, Διπλωματική εργασία. Παρίσι, Université Paris IV - Sorbonne 1994, την οποία δεν μπορούσαμε να συμβουλευτούμε.

του Ιωάννη Φιλήμονα, του Νικόλαου Σπηλιάδη, του Σπυρίδωνα Τρικούπη, του Μιχαήλ Οικονόμου και του Λάμπρου Κουτσονίκα⁵¹.

Το 1839 εκδόθηκε το ιστοριογραφικό έργο του **Αμβρόσιου Φραντζή**⁵², κληρικού και αγωνιστή. Γεννήθηκε στο Μεσορούγι Καλαβρύτων το 1781. Ήταν γόνος της γνωστής οικογενείας των Φραντζήδων και ακολουθώντας την οικογενειακή παράδοση έγινε μοναχός, στη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου, όπου έμαθε και τα πρώτα του γράμματα. Από το 1810 ήταν πρωτοσύγκελος της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819, και, ως, μέλος της, έκανε μεγάλο έργο, αφού κατήχησε σ' αυτήν μοναχούς του Μεγάλου Σπηλαίου⁵³. Τον Φεβρουάριο του 1821 έλαβε μέρος στην μυστική συνέλευση της Βοστίτσας και τον Μάιο του 1821 στην συνέλευση των Καλτετζών. Πολέμησε σε πολλές μάχες του Αγώνα και πέθανε στην Αθήνα το 1851⁵⁴. Το τετράτομο έργο του, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, είναι μεικτού χαρακτήρα. Αρχικά αναφέρει τα γεγονότα που συνέβησαν στην Πελοπόννησο από το 1715 μέχρι και την έκρηξη της Επανάστασης. Στα επαναστατικά χρόνια η αφήγησή του είναι εκτενέστερη για τα γεγονότα της Πελοποννήσου και πιο σύντομη γι' αυτά της υπόλοιπης Ελλάδας. Κατά τον Τ. Γριτσόπουλο, ο Φραντζής κατόρθωσε να ξεπεράσει στο έργο του το δίλημμα της ένταξης στη μια ή στην άλλη πολιτική ή στρατιωτική παράταξη κατά την Επανάσταση και ως μετριοπαθής και δίκαιος χαρακτήρας παρέρχεται με αμεροληψία ακανθώδη θέματα παραμένοντας αξιόπιστος πληροφορητής⁵⁵.

Ο **Νικόλαος Σπηλιάδης** γεννήθηκε στην Τριπολιτσά το 1785, όπου και έμαθε τα πρώτα του γράμματα. Εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη (1805-1810) και μετά στην Οδησσό, όπου εργαζόταν ως υπάλληλος σε εμπορικούς οίκους Ελλήνων. Το 1816, όταν διέμενε στην Οδησσό, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Νικόλαο Σκουφά, διατυπώνοντας όμως τις επιφυλάξεις του γι' αυτήν. Εντούτοις, αγωνίστηκε κατά την Επανάσταση του 1821, όπου έπαιξε σημαντικό πολιτικό και στρατιωτικό

⁵¹ Σ' αυτή την κατάταξη χρησιμοποιούμε το έτος έκδοσης αυτών των έργων και όχι το έτος γέννησης των συγγραφέων τους.

⁵² Τα απομνημονεύματα του Αμβρόσιου Φραντζή, εκδόθηκαν από το 1839 ως το 1841 σε τέσσερεις τόμους με τον τίτλο, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος, άρχομένη από τοῦ έτους 1715, καὶ λήγουσα τὸ 1837 διηρημένη εἰς τόμους τέσσερας*, τ. Α', τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1839, τ. Γ', τ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1841. Βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 184-187.

⁵³ Πρβλ. Κώστας Καλαντζής, *Ο Ιστορικός Αμβρόσιος Φραντζής: Ο Κληρικός, ο Πολεμιστής και ο Διπλωμάτης 1771-1851*, εκδ. Σύλλογος Πελοποννησίων, Αθήνα 1937, σ. 7-17 και Στάθης Παρασκευόπουλος, *Αμβρόσιος Φραντζής: Ο στρατιωτικός και ο διπλωμάτης, ο άξιός συνεχιστής των Φραντζήδων*, Κυπαρισσία (Αρκαδιά) 1984, σ. 15-23.

⁵⁴ Βλ. Κ. Καλαντζής, ό. π, σ. 20-29.

⁵⁵ Πρβλ. κρίσεις για το έργο του, Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία ό. π*, σ. 262' Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 185-189 και Σπ. Ασδραχάς, *Βίωση*, ό. π, σ. 109.

ρόλο. Πέθανε σε ηλικία ογδόντα δύο ετών το 1867⁵⁶. Έγραψε ένα τετράτομο ιστορικό έργο για την ελληνική Επανάσταση, το οποίο αρχικά περιελάμβανε τρεις τόμους (1851–1857)⁵⁷. Ο Σπηλιάδης είναι αξιόπιστος πληροφορητής των προεπαναστατικών γεγονότων και κυρίως των γεγονότων της Επανάστασης, εκθειάζοντας κυρίως τον ρόλο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Το έργο του όμως συνάντησε τις αυστηρές κρίσεις και επικρίσεις των σύγχρονων του, για σκόπιμη παραποίηση των γεγονότων, με σκοπό την μείωση της προσφοράς των «αρχόντων»⁵⁸.

Ο πολιτικός και ιστοριογράφος της Επανάστασης **Σπυρίδων Τρικούπης** γεννήθηκε στο Μεσολόγγι το 1788 και ήταν γόνος μιας εύπορης και γνωστής οικογένειας. Οι σπουδές του σε Πανεπιστήμια της Ευρώπης διακόπηκαν λόγω του ότι ήρθε να αγωνιστεί στην Επανάσταση με την έκρηξή της. Επίσης ασχολήθηκε με την πολιτική καταλαμβάνοντας καίριες θέσεις, σ' όλη σχεδόν την διάρκεια του Αγώνα, αλλά και επί Καποδίστρια ως την περίοδο της οθωνικής Αντιβασιλείας. Συμμετείχε στην Εθνοσυνέλευση του 1843 συμβάλλοντας στην ψήφιση του Συντάγματος του 1844. Το 1861 ανέλαβε εκ νέου την ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο, απ' όπου είχε αναγκασθεί να παραιτηθεί το 1848. Πέθανε στην Αθήνα το 1873⁵⁹. Εξέδωσε ένα συνθετικό ιστοριογραφικό έργο για τον Αγώνα της ανεξαρτησίας με τον τίτλο *Ιστορία της Ελληνικής Έπανάστασως*, τ. Α'-Δ', Λονδίνο 1853-1857, που θεωρείται μια σύνθεση υψηλής αξίας, αν και δεν απουσιάζουν απ' αυτό και μεροληπτικές κρίσεις⁶⁰.

Ο **Ιωάννης Φιλήμων**, γνωστός, κυρίως, για την πολιτική και δημοσιογραφική του δράση, ξεχωρίζει για το συγγραφικό ιστορικό του έργο, το οποίο αναφέρεται στη Φιλική Εταιρεία και την Ελληνική Επανάσταση. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1798 ή το 1799, όπου έλαβε σπουδαία μόρφωση, καθώς μαθήτευσε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, με καθηγητή τον Νικόλαο Λογάδη, ο οποίος του έμαθε την τυπογραφική τέχνη, αλλά και την τουρκική γλώσσα. Νέος ο Φιλήμονας, γνώρισε τη δράση της Φιλικής Εταιρείας, χωρίς όμως να μνηθεί στο μυστικό της, λόγω του

⁵⁶ Πρβλ. Παν. Φ. Χριστόπουλος, *Η ζωή και το έργο του Ν. Σπηλιάδη (1785 – 1867)*, Αθήνα 1971 και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π., σ. 193-199.

⁵⁷ Βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π., σ. 199-200, σημ. 1. Τον τέταρτο τόμο τον εξέδωσε ο Κωνσταντίνος Διαμάντης το 1970.

⁵⁸ στο ίδιο, σ. 214-217.

⁵⁹ Βλ. Αν. Ν. Γούδας, ό. π., τ. Ζ', σ. 173-202 και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π., σ. 219-221.

⁶⁰ Βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π., σ. 222-238. Στην εργασία μας χρησιμοποιούμε την δεύτερη έκδοση, Λονδίνο, 1860-1861. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Έπανάστασως*, β' έκδοση, τ. Α'-Β', Έν Λονδίνω 1860, 1861. [α' έκδοση, τ. Α'-Δ' 1853-1857].

νεαρού της ηλικίας του. Πήρε μέρος στην Επανάσταση στο πλευρό του Δημήτριου Υψηλάντη -ο οποίος του έδωσε το επώνυμο Φιλήμων- υπηρετώντας τον ως γραμματέας και αργότερα ως αρχιγραμματέας του, λόγω της σπουδαίας μόρφωσής του, από το 1822 έως το 1829. Από το 1833 ανέπτυξε το δημοσιογραφικό του ταλέντο, καθώς εξέδωσε τις εφημερίδες, «Χρόνος» (1833) και «Αιών» (1838). Από το 1834 επιδόθηκε στη συγγραφή του πρώτου ατελούς ιστορικού του δοκιμίου «Δοκίμιον ιστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Εταιρείας», για να το εντάξει ύστερα διορθωμένο στο δεύτερο τετράτομο έργο του *Δοκίμιον ιστορικὸν περί της ελληνικῆς επαναστάσεως* (1859–1861), το οποίο καλύπτει την περίοδο από την ίδρυση της Φιλικῆς Εταιρείας έως το 1821⁶¹. Πέθανε στην Αθήνα το 1874 από ημιπληγία. Το ιστορικό του έργο κρίθηκε από πολλούς ιστορικούς ως αμερόληπτο, δίκαιο και πλήρως τεκμηριωμένο, με βάση τη συνθετική επεξεργασία του υλικού που είχε συλλέξει⁶².

Ο Μιχαήλ Οικονόμου, γιος ιερέα και αυτός, γεννήθηκε στη Δημητσάνα το ίδιο έτος με τον Φωτάκο (1798), ακολουθώντας κοινή πορεία όσον αφορά τις σπουδές και την εργασία. Συγκεκριμένα, εργάστηκε ως εμποροϋπάλληλος και το 1819 φοίτησε στην περίφημη σχολή της Χίου. Με το ξέσπασμα της Επανάστασης, μη μπορώντας να επιστρέψει στο Ιάσιο, όπου εργαζόταν, βρέθηκε στην Πελοπόννησο. Το 1822 έγινε γραμματικός του Θ. Κολοκοτρώνη και τον ακολούθησε, όπως και ο Φωτάκος, στις εκστρατείες του⁶³. Η διαφορά μεταξύ των δύο ανδρών είναι ότι ο Φωτάκος, όπως προαναφέραμε, έγραψε τα *Απομνημονεύματά* του, αρκετά χρόνια πριν από τον Οικονόμου, ο οποίος τα εκδίδει το 1873, απομακρυσμένος κατά πολύ από τον χρόνο των γεγονότων που περιγράφει. Γι' αυτό είναι λιγότερο αξιόπιστος, αφού όσο περνούν τα χρόνια φθίνουν στη μνήμη τα περασμένα γεγονότα που αφηγείται

⁶¹Πρβλ. Αλ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Ιωάννης Φιλήμων, Αγωνιστής – Δημοσιογράφος – Ιστορικός*, Αθήνα 1967, σ. 3 και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 239-240. Για το Ιωάννη Φιλήμονα βλ. και Τ. Γριτσόπουλος, «Ιω. Φιλήμονος Συνοπτική έκθεσις επί της ελληνικῆς επανάστασης», *Μνημοσύνη*, τ. Η' (1980-81), σ. 3-126 και Έλλη Δρούλια, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα (1833): περιλήψεις-ευρετήρια*, εκδ. ΕΜΝΕ, Αθήνα 2010, εισαγωγή σ. 8-49, όπου αναλυτικά βιογραφικά του συγγραφέα αλλά και πληροφορίες για τις εφημερίδες *Χρόνος* και *Αιών*, που εξέδιδε, (βλ. πρόσθετη βιβλιογραφία για τον Ι. Φιλήμονα σ. 8, σημ. 5).

⁶²Πρβλ. Αλ. Ι. Δεσποτόπουλος, ό. π, σ. 11-29· Τ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, ό. π, σ. 243-247 και Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία* ό. π, σ. 262, ο οποίος τονίζει πολλά θετικά του έργου του, αλλά θεωρεί ότι «δεν κατορθώνει να αρθεί σε σύνθεση».

⁶³Βλ. Ιωάννα Γιανναροπούλου, «Ο ιστοριογράφος Μιχαήλ Οικονόμου», *Γορτυνιακά*, τόμ. Β' (1978), σ. 17-36.

κάποιος⁶⁴. Το έργο του αποτελείται από τρία μέρη: το πρώτο αναφέρεται στα προεπαναστατικά γεγονότα, το δεύτερο και σπουδαιότερο στα γεγονότα του Αγώνα και το τρίτο στα μετεπαναστατικά γεγονότα⁶⁵.

Επίσης, χρησιμοποιούμε το δίτομο έργο του Σουλιώτη αγωνιστή **Λάμπρου Κουτσονίκα**, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, που εκδόθηκε το 1863-1864. Ο Κουτσονίκας ήταν γόνος γνωστής και ισχυρής οικογένειας του Σουλίου. Πολέμησε ως οπλαρχηγός στην Επανάσταση του 1821 σε πολλές μάχες στην Ήπειρο και την Στερεά Ελλάδα και αναδείχθηκε ένας από τους ενδοξότερους αγωνιστές της Επανάστασης. Πέθανε στην Εύβοια, όπου έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του, το 1879. Στο έργο του προσπαθεί να εξάρει τη συμβολή των συμπατριωτών του στον Αγώνα και κυρίως, να αποκαταστήσει την μνήμη του παππού του, Νικόλαου Κουτσονίκα, τον οποίον είχε επικρίνει έντονα και άδικα ο Χρ. Περραιβός⁶⁶.

Επιπρόσθετα, χρησιμοποιούμε δύο κορυφαία και ριζοσπαστικά έργα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον *Ρωσσαγγλογάλλο*⁶⁷ και την *Ελληνική Νομαρχία*⁶⁸, τα οποία παρόλο που δεν αναφέρονται ειδικά στην Πελοπόννησο, μας δίνουν ενδιαφέρουσες εικόνες για το ζήτημα που μας απασχολεί στην εργασία μας.

Τέλος, στην παρούσα εργασία μας χρησιμοποιούμε και κάποιες συλλογές⁶⁹ με παροιμίες που δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο. Η επιλογή μας αυτή οφείλεται στο ότι σύμφωνα με την ομόφωνη γνώμη των λαογράφων, ο παροιμιακός λόγος είναι καταστάλαγμα της λαϊκής σοφίας. Μέσα απ' αυτές μπορούμε να δούμε της αντιλήψεις και την κοσμοθεωρία των

⁶⁴ Πρβλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σ. 77 – 80 και του ιδίου, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2007, σ. 126-127.

⁶⁵ Βλ. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, (επιμ.) Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1957· βλ. για αυτό το έργο Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία, ό. π.*, σ. 176-177.

⁶⁶ Βλ. Λάμπρος Κουτσονίκας, *Γενική ιστορία της ελληνικής Επανάστασεως*, τύποις του «Ευαγγελισμού» Δ. Καρακατζάνη, τ. Α'-Β', Αθήναι 1863-1864. Για τα βιογραφικά του, χρησιμοποιούμε τον πρόλογο του Νικόλαου Ασημακόπουλου από την πρόσφατη έκδοσή της, εκδ. Βεργίνα, Αθήνα 2002, σ. 6-8. Πρέπει να σημειώσουμε, ότι δεν καταγράφεται στις πηγές το έτος γέννησης του αγωνιστή. Παρά τις προσπάθειες μας δεν μπορέσαμε να το εντοπίσαμε. Πάντως σύμφωνα με διάφορες έμμεσες πληροφορίες, γεννήθηκε γύρω στο 1800.

⁶⁷ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*, κριτική έκδοση με επιλεγόμενα, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2012.

⁶⁸ Άνωνυμου του Έλληνο, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Έν Ιταλία 1806 (χρησιμοποιούμε την έκδοση Κάλβου, Αθήνα 1980).

⁶⁹ Χρησιμοποιούμε τις εξής συλλογές: Ν. Βέης, «Αρκαδικά χωρικά περιπαίγματα», στο *Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα Αρμονία*, τεύχος 8, εν Αθήναις, Αύγουστος 1900, σ. 89-157· Γεράσιμος Δ. Καψάλης, «Οί Τούρκοι του έκ των παροιμιών του ελληνικού λαού», στο *ίδιο* τ. Ζ' (1923), σ. 385-421 και Παύλος Χιδίρογλου, *Εθνολογικοί προβληματισμοί από την τουρκική και την ελληνική παροιμιολογία*, Παράρτημα αρ. 10 της *Λαογραφίας*, Αθήνα 1987, όπου και πολύ ενδιαφέρουσα εισαγωγή, σ. 15-43.

ανθρώπων μιας δεδομένης εποχής για διάφορα ζητήματα και να ανιχνεύσουμε τις συλλογικές νοοτροπίες⁷⁰, κάτι το οποίο είναι πολύ βασικό για το θέμα το οποίο μελετάμε στην εργασία μας⁷¹. Η διασταύρωσή τους με άλλες πηγές μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε με μεγαλύτερη σιγουριά τι πίστευε ο πελοποννησιακός λαός για τους Οθωμανούς Τούρκους, πώς δηλαδή –για να χρησιμοποιήσουμε μια σύγχρονη ορολογία– τους είχε προσλάβει. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι απαιτείται προσεκτική χρήση των παροιμιών ως ιστορικής πηγής.

III. Η δομή της μελέτης

Στην παρούσα εργασία θα εξετάσουμε πως είδαν τους Οθωμανούς Τούρκους οι Έλληνες αγωνιστές του Εικοσιένα, μέσα απ' τα απομνημονεύματά τους και, αν είναι δυνατό, σ' ένα άλλο επίπεδο ανάγνωσης των πηγών, να διαχωρίσουμε την εικόνα που μας δίνουν για την οθωμανική εξουσία και τα πρόσωπα που την ασκούν από την εικόνα του απλού τουρκικού λαού. Αυτό προϋποθέτει προσεκτική κριτική προσέγγιση του υλικού των ανέκδοτων και δημοσιευμένων πηγών μας, οι οποίες μας δίνουν τις μαρτυρίες των απομνημονευματογράφων και των πρώτων ιστορικών της Επανάστασης.

Αρχικά, στην Εισαγωγή γίνεται μια σύντομη ιστορική αναδρομή στα κυριότερα γεγονότα της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1715-1821). Επίσης, δίνονται συνοπτικά βιογραφικά στοιχεία των Ελλήνων αγωνιστών και εν συνεχεία απομνημονευτών ή ιστοριογράφων ώστε, γνωρίζοντας την καταγωγή τους, το περιβάλλον μέσα στο οποίο μεγάλωσαν, την μόρφωσή τους, την προεπαναστατική, επαναστατική και μετεπαναστατική δράση τους, καθώς και τις όποιες σχέσεις με την οθωμανική εξουσία προεπαναστατικά, να κατανοήσουμε καλύτερα όσα αφηγούνται και κυρίως, το πώς είχαν προσλάβει τους Οθωμανούς Τούρκους και την οθωμανική εξουσία του Μοριά.

⁷⁰ Όπως τονίζει ο μεγάλος Γάλλος ιστορικός Ζακ Λε Γκοφ, για τον ιστορικό της νοοτροπίας πηγή είναι το κάθε τι· βλ. Jacques Le Goff, «Οι νοοτροπίες: μια διφορούμενη ιστορία», στο Ζακ Λε Γκοφ – Πιερ Νορά (επιμ), *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ Κλαίρη Μητσοτάκη, εκδ. Ραππα, Αθήνα 1981, τ. Α', σ. 316-338 (βλ. σ. 327)

⁷¹ Για τις λαϊκές παροιμίες και τον ρόλο τους στην ανίχνευση των συλλογικών αντιλήψεων και νοοτροπιών έχουν γραφεί πολλά βλ. ενδεικτικά, Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του Ελληνικού λαού. Παροιμίες*, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, τ. Α'-Δ', εν Αθήναις 1899-1902 (βλ. τις εισαγωγικές του παρατηρήσεις τ. Α', σ. ξθ'-οε')· Μιχάλης Γ. Μερακλής *Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικών λαών (συγκριτική εξέταση)*, Αθήνα 1985 και Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική Λαογραφία*, 8 έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σ. 122-129, όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

Το κύριο μέρος της εργασίας μας χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο Α΄ Μέρος της εργασίας μας γίνεται λόγος για την έννοια της εικόνας του «Άλλου». Συγκεκριμένα, στο Α΄ Κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια προσδιορισμού του σχήματος «Εμείς» και οι «Άλλοι». Θέτουμε ερωτήματα σχετικά με το ποιος είναι ο άλλος και, κυρίως, ποιος είναι ο ρόλος του αλλά και οι σχέσεις του μέσα στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο Β΄ Κεφάλαιο, αναλύουμε διεξοδικά τη διαδικασία σχηματισμού της εικόνας των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους, καθώς και τους παράγοντες που συνέβαλαν στην διαμόρφωση της από τους συγγραφείς των πηγών που χρησιμοποιούμε.

Στο Β΄ Μέρος επιχειρούμε μια όσο το δυνατό πιο συστηματική μελέτη της εικόνας ή, πιο σωστά των πολλών εικόνων που μας δίνουν οι πηγές μας, για τους Οθωμανούς Τούρκους της Πελοποννήσου. Πιο συγκεκριμένα στο Α΄ Κεφάλαιο εξετάζουμε τους κύριους παράγοντες (θρησκευτικό και εθνотικό) που διαμόρφωσαν αυτή την εικόνα μέσα από τις σχέσεις με τον απλό τουρκικό λαό με τον οποίο συμβίωναν σε πολλές πόλεις ή χωριά. Μια ιδιαίτερη περίπτωση που εξετάζουμε εδώ είναι οι εξισλαμισμένοι, προκειμένου να δούμε αν δικαιολογημένα ή όχι οι Πελοποννήσιοι τους θεωρούσαν ως «Άλλους». Στο Β΄ Κεφάλαιο εξετάζουμε τις εικόνες που μας δίνουν οι πηγές μας για την οθωμανική εξουσία του τόπου και για τους φορείς της. Κάνουμε αυτή τη διάκριση γιατί είναι πολύ διαφορετική εικόνα για τον απλό τουρκικό λαό για αυτούς που ασκούσαν εξουσία. Τέλος, στο Γ΄ Μέρος μελετούμε την εικόνα των χριστιανών μεγαλοπροεστών (*κοτζαμπάσηδων*), οι οποίοι αν και δεν ήταν ως προς την καταγωγή Τούρκοι, θεωρούνται, από μια τουλάχιστον ομάδα συγγραφέων, ως «Άλλοι Τούρκοι», καθώς και το αν μπορούμε να τους εντάξουμε σ' αυτή την κατηγορία.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ - ΤΟ ΣΧΗΜΑ «ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ»

Μέσα από τις πηγές που χρησιμοποιούμε για την μελέτη των ιστορικών γεγονότων, μεταφέρονται και προβάλλονται σε κάθε γενιά οι εικόνες αυτών των γεγονότων, τις οποίες καλείται ο ιστορικός να αποκρυπτογραφήσει και να αναλύσει. Μ' άλλα λόγια, οι εικόνες ενός ιστορικού γεγονότος είναι το μέσον προβολής του στις επόμενες γενιές. Κάθε ιστορική πηγή, η οποία φέρνει στο φως ένα γεγονός, μας επιτρέπει να το μελετήσουμε, προκειμένου να εντοπίσουμε, όσο αυτό είναι εφικτό, την ιστορική αλήθεια. Είναι γενικά παραδεκτό, ότι η δυναμική της εικόνας είναι πολύ σημαντική, καθώς μας βοηθά να εξάγουμε συμπεράσματα για κάθε γεγονός που εξετάζουμε. Ενδέχεται, όμως ο τρόπος καταγραφής ενός γεγονότος να μας παραπλανήσει και να μας οδηγήσει στον σχηματισμό εσφαλμένων εικόνων, καθώς μέσα από τις συχνά αλληλοσυγκρουόμενες ιστορικές πηγές δεν αναδεικνύεται πάντα η ιστορική αλήθεια, αλλά αντανακλώνται οι υποκειμενικές αντιλήψεις και ιδέες των ατόμων εκείνων που συνέγραψαν μια συγκεκριμένη πηγή¹. Ο κίνδυνος παραπλάνησης είναι πολύ μεγαλύτερος όταν πρόκειται να μελετήσουμε την εικόνα του «Άλλου».

Σύμφωνα με τις μελέτες που έχουν γίνει, ο «Άλλος» εκλαμβάνεται ως μία ετερότητα, ως κάτι το διαφορετικό, που βρίσκεται απέναντι (σε σχέση άλλοτε φιλική και άλλοτε εχθρική) σε κάποιον άλλον, σ' ένα «Εγώ» ή σ' ένα «Εμείς». Έτσι, δημιουργείται το σχήμα «Εμείς» και οι «Άλλοι»², το οποίο παραπέμπει, τελικά στις

¹ Για την δυναμική της εικόνας και τα όριά της: βλ. Rom Barkai, *De l'utilisation de l'image dans la recherche historique*, ό. π, σ. 29-52. Επίσης, βλ. Όλγα Κατσιαρδή – Hering, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530 – 1821)», ό. π, σ. 591.

² Η βιβλιογραφία για την εικόνα του «Άλλου» είναι ογκώδης· βλ. ενδεικτικά: Philippe Sénac, *L' image de l'autre: histoire de l'Occident médiéval face à l'islam*, Flammarion, Παρίσι 1983· Aug. Redondo (επιμ.), «Les representation de l'autre dans l' espace ibérique et ibéro – américain», *Actes des Colloques organisés à l Sorbone par le GRIMESREP (1990 et 1992)*, τ. Ι – ΙΙ, Presses de la Sorbone Nouvelle, Παρίσι 1991 - 1993· Marc Augé, *Le sens des Autres. Auctualité de l' anthropologie*, éd. Fayard, Παρίσι 1994, στην εξαιρετική αυτή μελέτη εξετάζεται από ανθρωπολογικής σκοπιάς η διαδικασία δημιουργίας της εικόνας του «Άλλου» και η έννοια της ετερότητας· Maria Todorova, «Image de l'autre», *Actes de la conférence «Les Sud – Est européen, Carrefour de civilisations» (OUNESCO, Paris 9 et 10 février 1998)*, *Bulletin de l'AIESEE* 28 (1998 – 1999), σ. 185-191. Επίσης, για μια κοινωνιολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση της εικόνας του «Άλλου», βλ. Έφη Αβδελά, «Ετερότητα» και «ταυτότητα»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα θέματα*, (1995), σ. 17-20, όπου τονίζεται ο ρόλος των ταυτοτήτων και των ετεροτήτων· Ν. Ιντζεσίλογλου, «Περί της κατασκευής

εθνικές/εθνοτικές ιδεολογίες και τις νοοτροπίες που επικρατούν σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Μ' άλλα λόγια, η παράσταση του «Άλλου», αποτυπώνει τον τρόπο σκέψης των ατόμων μιας κοινωνίας, τις αντιλήψεις της, σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο, και γενικότερα προβάλλει τις νοοτροπίες της εκάστοτε κοινωνίας εντός της οποίας ζει ένα άτομο³.

Η αναπαράσταση του «Άλλου» παραπέμπει στις σχέσεις με τους εν γένει «Άλλους», οι οποίοι μπορεί να έχουν δύο αντιφατικές και μεταβλητές φύσεις – ανάλογα με τις κάθε φορά ιστορικές συγκυρίες και ανάλογα με τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες- αυτή του «γείτονα», του «φίλου» και απ' την άλλη αυτή του «ξένου», του «εχθρού» και του «βάρβαρου». Το διπολικό σχήμα «Εμείς» και οι «Άλλοι», αναδεικνύει τις διαπολιτισμικές και διαφυλετικές διαφορές, οι οποίες συνιστούν αιτίες ρήξης και αντιπαλότητας, εφόσον ο «Άλλος», αποτελεί μια ετερότητα· δηλαδή ένα άτομο ή ένα σύνολο ατόμων, που είναι πολύ διαφορετικό από ένα άλλο, με το οποίο έρχεται σε σύγκρουση⁴.

Έτσι, δημιουργούνται, συν τω χρόνω, τα εθνικά στερεότυπα, δηλαδή οι σταθερές και προκατειλημμένες εικόνες ενός εθνοτικού συνόλου για ένα άλλο, ενός λαού για έναν άλλον. Οι στερεότυπες εικόνες που σχηματίζει ένας λαός για τον άλλον απαντώνται σ' όλες τις ιστορικές περιόδους, προσδίδοντας συχνά στον «Άλλον» μόνο αρνητικά ή εντελώς φαντασιακά χαρακτηριστικά. Κατά συνέπεια, η στερεοτυπική απεικόνιση του «Άλλου», όχι μόνο δεν επιτρέπει την επικοινωνία των ατόμων ή των λαών μεταξύ τους, αλλά συχνά καλλιεργεί και εχθρικές - συγκρουσιακές διαθέσεις με τον «Άλλον». Όπως έχουν δείξει οι σχετικές μελέτες, οι στερεότυπες εικόνες για τους «Άλλους» δημιουργούνται με δύο τρόπους: είτε χωρίς να έχει προϋπάρξει καμία

συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», στο «*Εμείς*» και οι «*άλλοι*», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, (επιμ. Χρ. Κωνσταντοπούλου – Λ. Μαράτου – Αλιπράντη, κ.α.), ΕΚΚΕ, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 177-182 και Margaret Wetherell, «Ιστορίες ζωής / κοινωνικές ιστορίες», *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*, (επιμ. Margaret Wetherell), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 412-413.

³ Βλ. για το ζήτημα αυτό κυρίως, Michel Vovelle, *Ideologie et mentalités*, Editions La Découverte, Παρίσι 1985.

⁴ Πρβλ. Δημ. Νικολαΐδης, *Από την μία Ελλάδα στη Άλλη. Αναπαράσταση των νέο – Ελλήνων από τη Γαλλία της Επανάστασης*, πρόλογος Β. Βασιλικός, μτφρ Γ. Καυκιάς, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 15-19, 253-255· Γ. Β. Νικολάου, «*Εμείς*» και οι «*Άλλοι*», η παράσταση του Τούρκου στα απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας (18^{ος} – πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.)», στο Αστ. Αργυρίου, Κ. Α. Δημάδης (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 – 1981*, τ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 422-423· Γ. Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων στα απομνημονεύματα των πελοποννησίων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», ό. π, σ. 298 - 300 και Ρίτσαρντ Καπσίνσκι, *Ο Άλλος*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, σ. 13-28, 59-68.

επικοινωνία του ενός λαού με τον άλλον⁵, είτε κατά τη διάρκεια της συμβίωσης δύο ή περισσότερων λαών⁶. Έτσι, λοιπόν, προκύπτει το ερώτημα –που είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την παρούσα μελέτη– αν και κατά πόσο η συμβίωση συντελεί στην εξάλειψη των στερεότυπων και των προκατειλημμένων εικόνων του ενός λαού για τον άλλον.

Κατανοούμε, λοιπόν, μέσα σε ποιο γενικό σχήμα – υπό την επίδραση βέβαια, γεγονότων που έχουν να κάνουν με το συγκεκριμένο χώρο της Πελοποννήσου– πώς σχηματίστηκε η εικόνα που δίνεται σε ελληνικές πηγές της δεύτερης Τουρκοκρατίας για τους Οθωμανούς Τούρκους. Πρέπει να θέσουμε εξ αρχής το ερώτημα αν αυτή η σχέση κατακτητή και κατακτημένου (Ελλήνων και Οθωμανών Τούρκων) ήταν ευθύγραμμη ή αν υπέστη μεταβολές κατά τη μακραίωνη Οθωμανική κυριαρχία στην Πελοπόννησο.

Είναι γεγονός, ότι η εικόνα του «Άλλου», στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, στον ελλαδικό χώρο, έχει συνδεθεί στερεοτυπικά με τον μουσουλμάνο, Οθωμανό Τούρκο. Προκειμένου να την κατανοήσουμε και να την αναλύσουμε, πρέπει αφενός να μελέτησουμε καλά όλα τα ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο (μέσα περίπου 18^{ου} αιώνα – 1821) στην Πελοπόννησο και αφετέρου να ερευνήσουμε όλες τις ελληνικές πηγές –στις οποίες βασίζεται η μελέτη μας– από τις οποίες αντλούμε πολλές πληροφορίες που μας δίνουν την δυνατότητα να δούμε ποια εικόνα είχαν σχηματίσει οι Έλληνες της Πελοποννήσου αυτή την περίοδο για τους Οθωμανούς Τούρκους.

Όπως και άλλου έτσι και εδώ, τα εθνικά στερεότυπα και οι προκαταλήψεις, που έρχονται από την Βυζαντινή περίοδο⁷ και ιδίως από την Άλωση της Πόλης⁸,

⁵ Βλ. για το ζήτημα αυτό την εξαιρετική μελέτη της Κατερίνας Στενού, *Η ετερότητα: από τον μύθο στην προκατάληψη*, μτφρ. Σάρα Μπενβενίστε, Μαρία Παπαδήμα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1998, όπου εξετάζονται οι μυθικές και εξωπραγματικές παραστάσεις που δημιούργησε η Ευρώπη για τους Άλλους λαούς και πολιτισμούς από την αρχαιότητα ως την αναγέννηση, γεγονός που κατέληξε στην δημιουργία, προκαταλήψεων, ξενοφοβίας και ρατσισμού εναντίον των άλλων λαών.

⁶ Βλ. ενδεικτικά R. Y. Bourhis et J. Ph. Leyens (επιμ.), *Stéréotypes, discrimination et relations intergroupes*, éd. Mardaga, Λυέγη 1994, όπου σε δώδεκα μελέτες εξετάζονται διάφορες πλευρές αυτού του ζητήματος και J.-Fr. Dubost, «Les stéréotypes nationaux à l'époque moderne (vers 1500 – vers 1800)», *Mélanges de l' Ecole Française de Rome Italie et Méditerranée* 111/2 (1999), σ. 667-682· Θάλεια Δραγώνα, *Στερεότυπα και προκαταλήψεις*, εκδ. ΥΠΕΠΘ/Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007, όπου εξαιρετική ανάλυση αυτών των όρων και πλούσια σχετική βιβλιογραφία και από ψυχολογικής σκοπιάς, P. G. Devine, «Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components», *Journal of Personality and Social Psychology* 56 (1989), σ. 5-18. Βλ., επίσης, την πρόσφατη μελέτη της Valota Bianca, *National stereotypes*, Ρώμη 2007.

⁷ Βλ. Paris Gounaridis, «L'image de l'autre: Les croisés vus par les Byzantins», G. Ortalli – G. Ravagnani – P. Schreiner (επιμ.), *Quarta crociata Venezia – Bisanzio – Impero Latino*, Βενετία 2006, σ. 81-95, όπου και άλλη βιβλιογραφία για την εικόνα των Δυτικών σε Βυζαντινά κείμενα. Οι

καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την εικόνα των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους, όπως την συναντούμε σε ελληνικά κείμενα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας. Όπως έχουν δείξει οι σχετικές μελέτες, η εικόνα αυτή δεν διαφέρει από την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι άλλοι Βαλκανικοί λαοί για τους Οθωμανούς Τούρκους⁹, αλλά και οι Δυτικοευρωπαίοι (ταξιδιώτες κ. α.)¹⁰ την ίδια περίοδο.

Η εικόνα των Οθωμανών στη Δύση διαμορφώθηκε κυρίως, υπό την επίδραση του Διαφωτισμού και μέσα στο πλαίσιο του *Οριενταλισμού*. Η Ευρώπη μέσα από το πλήθος των περιηγητών που ταξιδεύουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στα τέλη του 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αιώνα, διαμορφώνει την εικόνα για τους Οθωμανούς, η οποία είναι εν μέρει πλασματική, επειδή πολλοί ξένοι ταξιδιώτες είχαν επηρεαστεί από την εικόνα που είχε σχηματιστεί για τους Οθωμανούς στη δυτική Ευρώπη. Η Δύση ήθελε να χειραγωγήσει την Ανατολή πολιτικά και ιδεολογικά, ώστε να αναδειχθεί η ίδια

Βυζαντινοί είχαν σχηματίσει εικόνες και για άλλους επίσης, λαούς με τους οποίους ήρθαν σε επαφή, π. χ για τους Σταυροφόρους. Όπως παρατηρεί, ο Απ. Βακαλόπουλος, στην μελέτη του *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων: Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα, έρευνα πορίσματα, διδάγματα*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 86-89, γενικά πολλές στερεότυπες εικόνες της Τουρκοκρατίας, τόσο για τους Τούρκους, όσο και για τους Έλληνες και για άλλους λαούς, έρχονται από το Βυζάντιο. Επίσης, και από την περίοδο της Φραγκοκρατίας στον ελλαδικό χώρο· βλ. Gill Page, *Οι Έλληνες πριν τους Οθωμανούς. Ο εθνισμός στο ύστερο Βυζάντιο*, μτφρ. Γ. Αβραμίδης – Α. Παπασυριόπουλος, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 59-62, όπου εξετάζεται η έννοια *Ρωμαίοι* σε σχέση με την έννοια *μη Ρωμαίοι (οι βάρβαροι)* και σ. 285-423, όπου γίνεται λόγος για τις εθνοτικές ταυτότητες και την εικόνα του «Άλλου» στην φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο.

⁸ Βλ. Αν. Ζωγράφος, «Η παράσταση του «Τούρκου» στους ιστορικούς της Άλωσης», *Τα Ιστορικά*, τ. 8^{ος} / τευχ. 14, 15 (Δεκ.1991), σ. 17-44.

⁹ Βλ. ιδίως το αφιέρωμα του περιοδικού *Etudes Balcaniques* 30 / 1 (Σόφια 1994), όπου πολλές μελέτες για την εικόνα των Τούρκων στους λαούς των Βαλκανίων και του ενός βαλκανικού λαού για τον άλλον, (βλ. κυρίως Vasilina Dimova, «L'image du voisin balkanique et extrabalkanique dans la littérature des slaves méridionaux du XIXe siècle», σ. 3-13), καθώς και των Τούρκων για άλλους λαούς· Maria Kalicin, «The image of "Other" in 15th – 16th century Ottoman narrative literature», σ. 22-27. Επίσης, για το ίδιο ζήτημα βλ. τις μελέτες της θεματικής ενότητας *Image de l'autre* στο: *Actes de la conférence « Les Sud – Est européen, Carrefour de civilisations »* (UNESCO, Paris 9 et 10 février 1998), *Bulletin de l'AIIESEE* 28 (1998 – 1999), σ. 185, κ. εξ. Βλ. επίσης, γενικά την παλαιά αλλά χρήσιμη μελέτη του Vladislav Skarić «L'attitude des peuples balkaniques à l'égard des Turcs», *Revue Internationale des Etudes Balkaniques* I (2) (Βελιγράδι 1935), σ. 235-246, όπου εξετάζονται οι συνέπειες της κατάκτησης των Βαλκανικών λαών για την εικόνα που σχημάτισαν για τους Οθωμανούς Τούρκους. Βλ. επίσης, Jean - Louis Bacqué - Grammont, «Image du Turc, image du monde, ondoisement des images», *Actes de la conférence « Les Sud – Est européen, Carrefour de civilisations »* (UNESCO, Paris 9 et 10 février 1998), *Bulletin de l'AIIESEE* 28 (1998 – 1999), σ. 205-207, ο οποίος τονίζει ότι προκειμένου να μιλήσουμε για την εικόνα των Τούρκων στους Βαλκανικούς λαούς, είναι απαραίτητο να μελετήσουμε πριν την εικόνα που είχαν οι ίδιοι οι Τούρκοι για τους εαυτούς τους (σ. 205). Βλ. επίσης, πολύ σημαντικές παρατηρήσεις στην μελέτη του Χάγκεν Φλάϊσερ, «Οι Έλληνες απέναντι στους «Άλλους»: Εθνικά στερεότυπα και λεξικογραφικές ερμηνείες ταυτότητας», *Τα Βαλκάνια Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες*, ό. π, σ. 382-387.

¹⁰ Για την εικόνα που σχημάτισαν οι Ευρωπαίοι για τους Οθωμανούς Τούρκους κατά τα νεότερα χρόνια βλ., το ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Journal of Mediterranean Studies* 5/2 (Μάλτα 1995)· παρατίθεται από τον Γ. Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων στα απομνημονεύματα των πελοποννησίων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», ό. π, σ. 318-319, σημ. 81. Για το πώς είδαν οι Δυτικοευρωπαίοι και η ευρωπαϊκή ιστοριογραφία κατά τα νεότερα χρόνια τους Οθωμανούς Τούρκους, βλ. την εξαιρετική παρουσίαση του Στ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη-Τουρκία*, ό. π, σ. 73-87.

ανώτερη κοινωνικά και πολιτισμικά. Με τη σειρά τους όμως, οι ξένοι περιηγητές συντέλεσαν αποφασιστικά με τα ταξιδιωτικά τους έργα, τα οποία κυκλοφορούσαν και διαβάζονταν πολύ στην Δύση, στην δημιουργία αρνητικών κατά κανόνα εικόνων για τους Οθωμανούς Τούρκους. Η «μεταφορά» στη Δύση, μέσω των ταξιδιωτικών τους κειμένων, αρνητικά φορτισμένων πληροφοριών για τους Οθωμανούς Τούρκους, είχε ως συνέπεια την δημιουργία μιας αρνητικής γι' αυτούς εικόνας στα πλαίσια του Οριενταλισμού. Μ' άλλα λόγια, στα έργα των ξένων που ταξίδευαν στην Ανατολή την περίοδο αυτή υπάρχουν φαντασιακές παραστάσεις γι' αυτήν και διαστρεβλωμένες εικόνες, οι οποίες «ταξίδευαν» στη Δύση, όπως έδειξε η μελέτη του Edward Said για τον *Οριενταλισμό*¹¹.

Τα περιηγητικά κείμενα, ως πηγές μελέτης και ανάδειξης της εικόνας του «Άλλου», εν προκειμένω του Οθωμανού Τούρκου, είναι οπωσδήποτε σημαντικά, αλλά χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής, καθώς ενδέχεται να μας δίνουν μια παραποιημένη εικόνα της πραγματικότητας. Γι' αυτό πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν η κοινωνική προέλευση των ταξιδιωτών, η μόρφωσή τους, ο σκοπός του ταξιδιού τους και οι προκαταλήψεις που ίσως είχαν, διαμορφωμένες μέσα σε ένα αντιοθωμανικό και αντιϊσλαμικό κλίμα που επικρατούσε τότε εν πολλοίς στη Δύση, ιδίως στους κύκλους των Διαφωτιστών και οι σχέσεις των χωρών καταγωγής τους με την Υψηλή Πύλη. Όλοι αυτοί οι παράγοντες μπορεί να ωθούν τους ξένους ταξιδιώτες στην κατασκευή μιας ψεύτικης εικόνας για τους Τούρκους και την Οθωμανική Αυτοκρατορία¹². Γι'

¹¹ Πρβλ. Ed. W. Said, *Οριενταλισμός*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996, εισαγωγή σ. 12-15. Στ. Πεσμαζόγλου, «Η ευρωπαϊκή μήτρα της νεοελληνικής απόρριψης του Τούρκου», στο *Επιστημονικό συνέδριο, Ευρώπη και νέος ελληνοτισμός, εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας*, Αθήνα 2003, σ. 188-196. Gilles Veinstein, «La question du despotisme ottoman. La polémique Tott - Peyssonnel», *Actes du colloque international réuni à Paris (12-13 février 2010), L'Orientalisme, Les Orientalistes et L'Empire Ottoman, de la fin du XVIIIe à la fin du XXe siècle*, Παρίσι 2011, σ. 187-203. Νικολάι Αρέτοφ «Οριενταλισμός, Οξιντενταλισμός και η εικόνα του Άλλου σε Βαλκανικό πλαίσιο», *Τα Βαλκάνια, ό. π.*, σ. 255 και Χάρης Εξερτζόγλου, *Εκ δυνάμεως το φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19ου - 20ού αιώνα)*, εκδ. εικοστού πρώτου, Αθήνα 2015, σ. 55-59. James G. Harper (επίμ.), *The Turk and Islam in the Western eye, 1450-1750: visual imagery before orientalism*, Published by Ashgate Publishing, Λονδίνο 2011.

¹² Βλ., επιλεκτικά, από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία, Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', Γ1, Γ2 (1700-1821) εκδ. Πιρόγα, Αθήνα 1975. Δημ. Νικολαΐδης, *Από την μια Ελλάδα, ό. π.*, σ. 22-25. βλ. επίσης, την μελέτη της Νάσιας Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην Ευρωπαϊκή αυτοσυνειδηση 10^{ης}-18^{ης} αιώνας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 2006, η οποία εξετάζει το πώς οι Ευρωπαίοι ταξιδιώτες «ανακαλύπτουν» την Ελλάδα και έτσι, συντελούν στο να αποκτήσουν οι Ευρωπαίοι, και οι Έλληνες αυτοσυνειδησία της καταγωγής και του πολιτισμού τους, κάτι που (όσον αφορά τους Έλληνες) έχει έμμεση σχέση με το θέμα που διαπραγματευόμαστε. Προς την ίδια κατεύθυνση βλ. επίσης, τις μελέτες του Γιώργου Τόλια, «Προσλήψεις και εικόνες της Ελλάδας, 1420-1820», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821, εκδ. Δομή, Αθήνα χχ. σ. 455-501, όπου εξετάζεται το πώς προσέλαβαν την Ελλάδα οι ξένοι ταξιδιώτες και ο ρόλος που έπαιξαν στην ενδυνάμωση της αυτοσυνειδησίας των Ελλήνων (βλ. ιδίως για την περίοδο που μας απασχολεί σ. 488-501). Βλ., επίσης, πολύ ενδιαφέρουσες μελέτες για την σημασία των

αυτό, λοιπόν, θεωρούμε ότι οι ελληνικές πηγές είναι απ' αυτή την πλευρά καλύτερες προκειμένου να μελετήσουμε την εικόνα των Τούρκων, αν και πιστεύω ότι δεν πρέπει να είμαστε απόλυτοι ως προς αυτή μας τη θέση.

Όσον αφορά τις ελληνικές πηγές, εκείνες που προσφέρονται περισσότερο για να σχηματίσουμε την εικόνα του κατεξοχήν «Άλλου», του Οθωμανού Τούρκου είναι τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του Εικοσιένα. Πρέπει, όμως να τονίσουμε για ακόμα μια φορά ότι η εικόνα αυτή δεν πρωτοεμφανίζεται, σε κείμενα της ύστερης τουρκοκρατίας, αλλά προϋπάρχει, σε μεγάλο βαθμό, ήδη από τα υστεροβυζαντινά χρόνια¹³. Θεωρούμε ότι η επισήμανση αυτή είναι πολύ σημαντική, γιατί μας βοηθάει να καταλάβουμε ότι μέσα στην ελληνική κοινωνία της εποχής εκείνης είχαν κληρονομηθεί και επικρατούσαν διαμορφωμένες από παλιά αρνητικές αντιλήψεις και εικόνες, για τους Οθωμανούς Τούρκους.

περιγηγνητικών κειμένων, όσον αφορά στην εξέταση μιας σειράς ζητημάτων που αφορούν τον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, στον συλλογικό τόμο με επιμέλεια της Λουκίας Δρούλια, *Περιγηγνητικά Θέματα: Υποδομή και Προσεγγίσεις*, εκδ. ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, καθώς και τον πρόσφατο συλλογικό τόμο, Τλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister (επιμ.), *Ταξίδι, γραφή, αναπαράσταση. Μελέτες για την ταξιδιωτική γραμματεία τον 18^ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

¹³ Βλ. παραπάνω, σ' αυτό το κεφάλαιο σημ. 7 και 8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η διαδικασία της δημιουργίας της εικόνας για τους Οθωμανούς Τούρκους και οι παράγοντες δημιουργίας της

Μπορούμε να διακρίνουμε τους γενικότερους παράγοντες (πολιτικούς, κοινωνικο-οικονομικούς κ.α.) που διαμόρφωσαν την εικόνα των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους σε δύο κατηγορίες: πρώτον, σ' αυτούς, εξαιτίας των οποίων οι *ραγιάδες*, δημιούργησαν αρνητική για τους Τούρκους και δεύτερον, σ' αυτούς που συνέτειναν ώστε οι πρώτοι να σχηματίσουν θετική εικόνα για τους δεύτερους. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσουμε την διαφορετική θρησκεία, την διαφορετική εθνοτική καταγωγή, την διαφορετική γλώσσα (αν και πολλοί Οθωμανοί της Πελοποννήσου μιλούσαν και τα ελληνικά), την κατώτερη νομικά θέση των χριστιανών έναντι των μουσουλμάνων, τη βαρύτερη φορολογία των *ραγιάδων*, τις διάφορες προσβολές και οι καταπιέσεις που υφίσταντο οι χριστιανοί (*αβανίες*), τις αυθαιρεσίες των οργάνων της οθωμανικής εξουσίας εις βάρος τους, τα σκληρά αντίποινα ύστερα από αποτυχημένες επαναστάσεις (π. χ. μετά την αποτυχημένη επανάσταση του 1770), τους βίαιους εξισλαμισμούς χριστιανών, κλπ. Όσον αφορά, τους θετικούς παράγοντες, οι κυριότεροι, κατά την γνώμη μας, είναι οι εξής: το γεγονός ότι οι περισσότεροι Οθωμανοί Τούρκοι, μετά τον δέκατο έκτο αιώνα, είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα, η γειτνίαση στις πόλεις και ιδίως στα χωριά με μεικτό πληθυσμό, το ότι, συχνά, Τούρκοι και Έλληνες αγρότες στα χωριά μοιράζονταν τα ίδια, λίγο πολύ, προβλήματα, το ότι ως άτομα ορισμένοι Τούρκοι (αξιωματούχοι ή μη) ήταν φιλόανθρωποι, δίκαιοι και προστάτευαν τους χριστιανούς.

Σε επίπεδο συγγραφέα, θεωρούμε ότι καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι παρακάτω παράγοντες: η καταγωγή του κάθε συγγραφέα, η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκε, η όποια σχέση του με τους Οθωμανούς Τούρκους και με την οθωμανική εξουσία, (π.χ. είτε ως *κοτζαμπάσηδες* / *προύχοντες* είτε ως *κλέφτες* – στρατιωτικοί, τα βιώματά του από την παιδική του κιόλας ηλικία και τα γεγονότα στα που έζησε ή τα άκουσε, ο ρόλος που έπαιξε προεπαναστατικά ή κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, ο χρόνος που έγραψαν το έργο τους και, τέλος, το αν ο συγγραφέας περιγράφει γεγονότα ειρηνικής ή πολεμικής περιόδου.

Μέσα από τα απομνημονεύματα και άλλες πηγές αναδεικνύονται οι ποικίλοι παράγοντες που συντέλεσαν τόσο προεπαναστατικά όσο και κατά την διάρκεια της Επανάστασης, στη δημιουργία της εικόνας των Ελλήνων για τους Οθωμανούς

Τούρκους. Οι παράγοντες αυτοί καθόρισαν όσα έγραψαν στα έργα τους αυτοί οι συγγραφείς, με μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αντικειμενικότητας και όσα σχετικά με τους Τούρκους καταγράφηκαν και σε άλλες πηγές αυτών των περιόδων. Αναμφίβολα, και τα μετεπαναστατικά γεγονότα είναι ένας άλλος καθοριστικός παράγοντας που διαμόρφωσε την εικόνα αυτών των συγγραφέων για τους Οθωμανούς Τούρκους, δεδομένου ότι, όπως, είπαμε παραπάνω, όλα αυτά τα κείμενα γράφτηκαν μετά την Επανάσταση, με εξαίρεση τα *Απομνημονεύματα* του Παλαιών Πατρών Γερμανού. Μ' αυτή την έννοια, τα κείμενα αυτά είναι διαμεσολαβημένα, δηλαδή ανάμεσα σ' αυτά που έζησαν αυτά τα άτομα και στον χρόνο καταγραφής τους μεσολάβησαν πολλά σημαντικά γεγονότα, τα οποία έπαιξαν καθοριστικό ρόλο, σ' όσα έγραψαν. Συνεπώς πρέπει να εξετάσουμε αν και κατά πόσο η εικόνα ή οι εικόνες που μας δίνουν οι πηγές μας για τους Οθωμανούς Τούρκους ή για άλλους «Άλλους» έχουν όντως σχέση μόνο με την προεπαναστατική πραγματικότητα ή, αντίθετα, αν σχηματίστηκαν (και) υπό την επίδραση της σκληρής σύγκρουσης των δύο λαών από το 1821 ως το 1828, ή και από άλλα μεταγενέστερα γεγονότα, (όπως η *Μεγάλη Ιδέα* ή η έξαρση του εθνικισμού κλπ)¹⁴.

Επίσης δεν πρέπει να παραβλέψουμε το ότι τα γεγονότα που μελετάμε έγιναν άπαξ δια παντός και καταγράφηκαν από αυτόπτες μάρτυρες ή με βάση πληροφορίες που συγκέντρωσαν. Ο ιστορικός όμως του σήμερα, εφόσον δεν είναι αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων που έγιναν περίπου πριν από δύο περίπου αιώνες, αναγκαστικά σχηματίζει την εικόνα για τους Οθωμανούς Τούρκους ή για άλλους μέσα από αυτά τα κείμενα. Τούτο σημαίνει ότι η εικόνα που δίνει γι' αυτούς σε μια μελέτη, είναι αναγκαστικά διαμεσολαβημένη, δηλαδή ανάμεσα στο γεγονός και σ'

¹⁴ Για τον ρόλο που έπαιξαν τα διάφορα γεγονότα που μεσολάβησαν στην συγγραφή των απομνημονευμάτων βλ. Ν. Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις*, ό. π, σ. 38' Ελένη Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη, ό. π, σ. 379' Όλγα Κατσαρδή – Hering, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530 – 1821)», ό. π, σ. 591. Για τον εθνικισμό βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Μνήμων, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 13, Αθήνα 1992, σ. 10-12' τον τόμο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, όπου εξαιρετικές μελέτες από διαφορετικές σκοπιές για το ζήτημα αυτό' Elie Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1999, σ. 37-48 και την μελέτη της Αγγελικής Κωνσταντακοπούλου, «Εθνικισμός και εθνοτικός λόγος: Συγκλήσεις και αποκλίσεις», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 273-314, όπου εξετάζεται από πολλές σκοπιές ο εθνικισμός στα Βαλκάνια και Ουμούτ Οζκιρμιλί – Σπ. Α. Σοφός, *Το βάσανο της ιστορίας, Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2008, σ. 31-37, όπου εξετάζεται το ζήτημα αυτό μέσα στα πλαίσια της νεοτερικότητας. Για την Μεγάλη Ιδέα βλ. κυρίως Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, ιδίως σ. 93-134, για τα στοιχεία που συνιστούν την εθνική ταυτότητα και σ. 249 κ. εξ. για τις ιστορικές συνθήκες γένεσής της.

αυτόν ως παρατηρητή μεσολαβούν οι πηγές. Πρόκειται δηλαδή για την διαμεσολαβημένη ερμηνεία¹⁵. Κατά την γνώμη μου, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να εκθέσουμε τα πρόσωπα (ως δρώντα υποκείμενα) και τα γεγονότα του παρελθόντος απόλυτα αντικειμενικά, καθώς εμείς οι ίδιοι, ως ιστορικοί ζώντας σε μια άλλη εποχή, ίσως να επηρεαζόμαστε από τις επικρατούσες σ' αυτήν, πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.

Το ερώτημα είναι, ποιοι άλλοι παράγοντες, εκτός από τον χρόνο που μεσολάβησε ανάμεσα στα γεγονότα που περιγράφουν οι διάφοροι συγγραφείς και στην καταγραφή τους (που σε πολλές περιπτώσεις ήταν μεγάλος), καθόρισαν όσα έγραψαν για τις σχέσεις Ελλήνων και Οθωμανών Τούρκων και, συνεπώς, την εικόνα που σχημάτισαν οι πρώτοι για τους δεύτερους.

Εκτός από τη διαφορετική εθνοτική καταγωγή, τη μακρόχρονη συμβίωση των δύο λαών και τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες, οι οποίοι διαμόρφωσαν την εικόνα των απομνημονευματογράφων, των πρώτων ιστορικών ή άλλων της Επανάστασης για τους Οθωμανούς Τούρκους. Ο εντοπισμός τους και η ορθή εκτίμηση του ειδικού βάρους αυτών των παραγόντων μας επιτρέπει να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε μέσα από ποιές διεργασίες σχηματίστηκαν αυτές οι εικόνες (θετικές ή αρνητικές).

Θα επιμείνουμε στον παράγοντα θρησκεία, ο οποίος καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις της μιας εθνότητας με την άλλη. Βρισκόμαστε σε μια εποχή κατά την οποία η θρησκεία (τόσο η χριστιανική όσο και η μουσουλμανική και η εβραϊκή) διαπότιζαν όλες τις εκφάνσεις της ζωής των ανθρώπων σε διαφορετικό οπωσδήποτε βαθμό ανάλογα με τα κοινωνικά στρώματα. Υφέρπει, όμως ο κίνδυνος απολυτοποίησης της θρησκείας ως παράγοντα που καθόριζε τις σχέσεις των ατόμων και συνεπώς την εικόνα του ενός λαού για τον άλλον¹⁶. Μέσα στα γεωγραφικά όρια

¹⁵ Πρβλ. γενικά, R. C. Lewontin, «Η πλάνη του βιολογικού ντετερμινισμού», *Σύγχρονα θέματα*, μτφρ. Γρ. Ανανιάδη και Η. Σαββάκη, (Μάιος 1978) και ειδικότερα, Μαρία Νασιάκου, *Η ψυχολογία σήμερα. I. Γενική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1982, σ. 41 «Σε κάθε επιστήμη η νοητική καθαρότητα όρασης του μελετητή επηρεάζεται από κοινωνικά δεδομένα, εσωτερικευμένες αξίες, προκατασκευασμένες ιδέες και αντιλήψεις, ηθικές, φιλοσοφικές και ιδεολογικές. Επηρεάζεται και ακόμα και άθελά του από την πρόθεση του μελετητή».

¹⁶ Αναρωτιέται κανείς αν θα ήταν καλύτερη η εικόνα για τους Οθωμανούς Τούρκους, στην περίπτωση που ήταν χριστιανοί. Είναι δύσκολο να απαντήσουμε στο υποθετικό αυτό ερώτημα. Είναι ευκολότερο να κατανοήσουμε το ειδικό βάρος της θρησκείας, αν συγκρίνουμε όσα συνέβησαν κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία στην Πελοπόννησο με ό,τι συνέβη στον ίδιο γεωγραφικό χώρο κατά την δεύτερη Βενετοκρατία (1685-1715), όπου βλέπουμε ότι η κοινή θρησκεία με τους Ενετούς (αν και ήταν ετερόδοξοι), δεν στάθηκε από μόνη της ικανή, ώστε οι Πελοποννήσιοι να δημιουργήσουν μια θετική γι' αυτούς εικόνα, εφόσον υπήρχαν οικονομικής φύσεως λόγοι που καθόρισαν αυτή την εικόνα. Πρβλ. Α. Μάλλινης, «Η τουρκική εισβολή στην Πελοπόννησο (1715) και η στάση του πληθυσμού έναντι

της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συμβίωναν λαοί, με δύο, βασικά, διαφορετικές θρησκείες, την χριστιανική και την μουσουλμανική. Όμως παρά τη θρησκευτική ετερότητα, τα διαφορετικά ήθη και έθιμα και τις διαφορετικές παραδόσεις τους, που καθορίζονταν εν πολλοίς από τη διαφορετική τους θρησκεία, υπήρχαν πολιτισμικές οσμώσεις και καθημερινή επαφή των Ελλήνων με τους Οθωμανούς¹⁷. Θα πρέπει, λοιπόν, να εξετάσουμε ποιο ρόλο παίζει η θρησκεία για την δημιουργία της εικόνας του ενός λαού με τον «Άλλον» (Ελλήνων και Τούρκων) κατά την μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ανάμεσα στο «Εμείς» (οι Έλληνες) και οι «Άλλοι» (οι Οθωμανοί Τούρκοι) υπάρχει μία αντιπαλότητα την οποία δημιουργεί και επιτείνει η διαφορετική εθνοτική καταγωγή, η διαφορετική θρησκεία, αλλά και η διαφορετική γλώσσα, αν και στην Πελοπόννησο, σύμφωνα με όλες τις διαθέσιμες μαρτυρίες οι περισσότεροι Τούρκοι μιλούσαν ελληνικά. Όλα αυτά αποτελούσαν βασικά συστατικά στοιχεία της ταυτότητας του κάθε λαού. Αυτοί ήταν οι αρνητικοί παράγοντες, οι οποίοι καθόρισαν το επίπεδο και την ποιότητα των σχέσεων των δύο λαών· υπήρχαν όμως και θετικοί, κυρίως η μακρόχρονη συμβίωση. Η συμβίωση, των δύο λαών στη Πελοπόννησο, ύστερα από τόσα χρόνια κατάκτησης και οι σχέσεις που είχαν δομηθεί με τον «Άλλον», σπάνε απότομα, κατ' αρχάς λόγω της επανάστασης του 1770 (*Ορλωφικά*) και έπειτα εξαιτίας της Επανάστασης του 1821. Έτσι, ενώ προεπαναστατικά είχαμε πιο στενές επαφές μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών Τούρκων, με το ξέσπασμα αυτών των επαναστάσεων οι σχέσεις των δύο λαών οξύνθηκαν¹⁸. Γι' αυτό, πρέπει να δούμε τις εικόνες που σχημάτισαν οι Έλληνες για τους Οθωμανούς σε ειρηνικές περιόδους και να τις συγκρίνουμε μ' αυτές που

Βενετών και Τούρκων», ό. π, σ. 420-436 και Γ. Β. Νικολάου, «Συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις στον ελληνικό κόσμο κατά τα νεώτερα χρόνια: η περίπτωση της Πελοποννήσου (1685-1715)», *Συνέχειες, ασυνέχειες*, τ. Ε', ό. π, σ. 253-271. Στην τελευταία μελέτη εξετάζεται συγκριτικά και σε πολλά επίπεδα η εναλλαγή εξουσίας ανάμεσα στους Οθωμανούς Τούρκους και στους Ενετούς στην Πελοπόννησο, καθώς και το πώς προσέλαβε αυτή την εναλλαγή ο ντόπιος πληθυσμός.

¹⁷ Πρβλ. Αστέριος Αργυρίου, *Κοράνιο και Ιστορία*, εκδ. Αποστολική διακονία 1992, σ. 9-17, σ. 133-159 και Γρηγόριος Δ. Ζιάκας, *Ισλάμ, Θρησκεία και Πολιτεία*, εκδ. Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 59-66, 72-94, 97-104. Για μια κοινωνιολογική προσέγγιση της πολιτισμικής ταυτότητας, βλ. Ζακύντη Πруненко, «Πολιτισμική ταυτότητα: Μεταξύ Μύθου και Πραγματικότητας», στο «*Εμείς*» και οι «*άλλοι*», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, ό. π, σ. 49-60 (ιδίως σ. 52, όπου τονίζεται η σημασία της βιωμένης παράδοσης).

¹⁸ Πρβλ. Ηρ. Μήλας *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σ. 305-309, 313· Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, γ' έκδοση, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ. 99-101.

σχημάτισαν σε περιόδους πολεμικών συγκρούσεων –κάτι το οποίο δεν είναι καθόλου εύκολο- ώστε να οδηγηθούμε σε ασφαλή και αντικειμενικά συμπεράσματα¹⁹.

Επίσης, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και άλλους παράγοντες, που πιθανόν, να επηρέασαν τις σχέσεις των δύο αυτών λαών, όπως προκύπτουν από τις πηγές. Αυτοί είναι, κατά την γνώμη μας, η καταγωγή του κάθε συγγραφέα, η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκε, οι σχέσεις του με τους Οθωμανούς Τούρκους προεπαναστατικά και τα γεγονότα που έζησε προεπαναστατικά ή κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Επίσης, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και ο χρόνος καταγραφής των γεγονότων, καθώς μετά την Επανάσταση οξύνεται ο ελληνικός εθνικισμός και δημιουργείται ο μεγαλοϊδεατισμός, φαινόμενα που επηρεάζουν τους συγγραφείς μας, όταν αναφέρονται στους Τούρκους. Ένα πολύ σημαντικό, αλλά και ταυτόχρονα δύσκολο ζήτημα, στο οποίο θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας είναι το να διακρίνουμε αν το άτομο που γράφει είχε την ίδιες πεποιθήσεις για τους Οθωμανούς Τούρκους πριν από την Επανάσταση, κατά την διάρκειά της ή μετεπαναστατικά. Συνεπώς, όπως είπαμε και παραπάνω, ο χρόνος που συντάχθηκε η κάθε πηγή αποτελεί έναν από τους πιο καθοριστικούς παράγοντες για την όσον το δυνατόν καλύτερη εξακρίβωση της ιστορικής αλήθειας και, έχοντάς τον κατά νου, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα όσα αφηγείται ο κάθε συγγραφέας και να εξάγουμε ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Νομίζω ότι είναι πολύ σημαντικό να εξετασθούν με μεγάλη προσοχή, ιδίως, τα απομνημονεύματα των αγωνιστών, λόγω του ότι μεσολαβεί η Επανάσταση και, ενδεχομένως, μετά να διαφοροποιούνται οι πεποιθήσεις που είχαν για τους Οθωμανούς προεπαναστατικά, κάτω από διαφορετικές τώρα, εν πολλοίς, πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι κατά τη συγγραφή των απομνημονευμάτων τους, κάποιοι από τους αγωνιστές κατέγραψαν και πρόβαλαν τα γεγονότα που έζησαν ή τα άκουσαν διαστρεβλωμένα, κατασκευάζοντας τη μνήμη του παρελθόντος, ίσως για να λάμψει «η δική τους αλήθεια» ή για να υπερασπίσουν τον ρόλο που έπαιζαν κατά την Επανάσταση ή, τέλος, για να

¹⁹ Πρβλ. επιλεκτικά, Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715–1821)*, Αθήνα 1978, σ. 120-121, 226-227· Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό κράτος από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραϊτή (1785)*, 3^η έκδοση, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005, σ. 134 και Γ. Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων στα απομνημονεύματα των πελοποννησίων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», ό. π., *passim*.

αποσιωπήσουν αρνητικά και μειωτικά γι' αυτούς και για τους άλλους Έλληνες γεγονότα²⁰.

Μ' άλλα λόγια, πρέπει να δούμε τι προσπαθεί κανείς να προβάλει και τι να αποκρύψει. Θα πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως κάποιοι συγγραφείς, συνειδητά και σταθερά, προβάλλουν μόνο τα αρνητικά στοιχεία του χαρακτήρα των Οθωμανών Τούρκων και μάλιστα υπερβάλλοντας, ενώ την ίδια στιγμή προσπαθούν να αποκρύψουν την αρνητική συμπεριφορά των Ελλήνων και γενικά τις βιαιότητές τους σε βάρος των Τούρκων²¹. Υπάρχει, βέβαια, και η περίπτωση, ένας συγγραφέας, προκειμένου να μην φανεί μισότουρκος και ότι μεροληπτεί εις βάρος τους, να φθάνει στο άλλο άκρο, δηλαδή να βλέπει μόνο θετικά το χαρακτήρα και τα έργα τους.

²⁰ Πρβλ. Γ. Κουρνούτος, τ. Α' ό. π, σ. 17-23' Π. Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, ό. π, σ. 10-12' Σπύρος Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικάσματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 33-36, Ευτυχία Λιάτα, «Οι αναβαθμοί», ό. π, σ. 165-166' Θ. Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Θ. Βερέμης, Π. Κιτρομηλίδης, Ι. Κολιόπουλος, κ. α., εισ. – επιμ. Θ. Βερέμης, μτφρ. Γ. Στεφανίδης, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997, σ. 27-31 και Γ. Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων στα απομνημονεύματα των πελοποννησίων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», ό. π, σ. 297. Το ζήτημα της κατασκευής των ταυτοτήτων εξετάζεται στην μελέτη του Ν. Ιντζεσίλογλου, «Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», στο «Εμείς» και οι «άλλοι», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, ό. π, σ. 179.

²¹ Βλ. Ελένη Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη, ό. π, σ. 379. Ειδικότερα, για την πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις εθνικές ταυτότητες που δημιουργήθηκαν μέσα από τα φυλετικά στερεότυπα, βλ. Ε. Hobsbawm, *Εθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ. Χ. Νάντρις, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 95' Β. Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997' Anthony Giddens, *Οι συνέπειες της Νεοτερικότητας*, μτφρ. Γ. Μερτίκας, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001, σ. 33-37 και Π. Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με το χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 4-10. Για τη βία κατά την Επανάσταση και από τις δύο πλευρές, βλ. Κ. Μπακάλης, *Το φαινόμενο της βίας στο εικοσιένα μέσα από τις μαρτυρίες των απομνημονευμάτων*, Διπλωματική εργασία, στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Εικόνες του τουρκικού λαού

Τα απομνημονεύματα των Πελοποννησίων αγωνιστών του '21, οι οποίοι έζησαν για χρόνια μαζί με τους Οθωμανούς Τούρκους μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε μια πιο ολοκληρωμένη άποψη, γι' αυτούς, θεωρώντας τους ως κατεξοχήν «Άλλους». Καταγράφουν γεγονότα που αφορούν αφενός απλούς Οθωμανούς και αφετέρου συγκεκριμένα άτομα που ασκούν εξουσία και, κατ' επέκταση, την οθωμανική διοίκηση. Επίσης, μας πληροφορούν για συγκεκριμένα προεπαναστατικά και επαναστατικά συμβάντα με διττή σημασιολογική ερμηνεία, ως προς το περιεχόμενο της εικόνας για τους Οθωμανούς, θετικό ή αρνητικό. Αυτό σημαίνει ότι μπορούμε να εντοπίσουμε στα απομνημονεύματα αρνητικές και θετικές εικόνες Οθωμανών, αλλά και εικόνες στις οποίες συνυπάρχουν και τα δύο χαρακτηριστικά. Και αυτό συμβαίνει γιατί κατά τη μακρόχρονη περίοδο της συμβίωσης των δύο λαών (Ελλήνων και Οθωμανών Τούρκων, μουσουλμάνων και χριστιανών) δημιουργήθηκαν κακές ή καλές σχέσεις μεταξύ των δύο λαών. Μ' αυτή την έννοια, τα κείμενα αυτά μας βοηθούν να αντιμετωπίζουμε τον «Άλλον», τους Οθωμανούς, περισσότερο αντικειμενικά, ξεπερνώντας τα κοινωνικά στερεότυπα και τις προκαταλήψεις, που είχαν διαμορφωθεί από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, εξυπηρετώντας την ανάγκη δημιουργίας των εθνικών κρατών¹.

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε μόνο τις μαρτυρίες εκείνες που διασώζουν οι πηγές μας, σχετικά με τον τουρκικό λαό, δηλαδή για τα άτομα εκείνα που δεν ασκούσαν κανενός είδους εξουσία. Αυτό, κατά την γνώμη μας, είναι εντελώς απαραίτητο, γιατί, όπως έχει διαπιστωθεί, η άσκηση εξουσίας από ένα άτομο, επηρεάζει, συνήθως, τον χαρακτήρα του και τη συμπεριφορά του και συνεπώς δημιουργείται ανάλογη γι' αυτόν εικόνα. Βέβαια, δεν είναι πάντα εύκολο –ειδικά σε μια κοινωνία στην οποία υπήρχαν κατακτητές και κατακτημένοι και εξ ορισμού οι μουσουλμάνοι εθεωρούντο ανώτεροι από τους χριστιανούς²– να διακρίνουμε τους

¹ Βλ. Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων*, ό. π., σ. 297-299.

² Βλ. την κλασική μελέτη του Antoine Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Βυρρητός, 1958. Βλ. επίσης, Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί*, ό. π., σ. 23, σημ. 13 για περισσότερη σχετική βιβλιογραφία.

Οθωμανούς εκείνους που ασκούσαν μια εξουσία (αν εξαιρέσουμε τα πολύ γνωστά σ' όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία αξιώματα), από τους απλούς Τούρκους, παρόλο που και αυτοί αισθάνονταν ότι είχαν κάποια εξουσία, μόνο και μόνο γιατί ήταν Τούρκοι. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ενδέχεται μια εικόνα που νομίζουμε ότι αναφέρεται σ' έναν απλό Τούρκο, να αφορά τελικά και άτομα της οθωμανικής διοίκησης.

I. Η θρησκεία ως παράγοντας δημιουργίας της εικόνας των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους.

Η θρησκεία ως ένας από τους πιο βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης των σχέσεων χριστιανών – μουσουλμάνων στην Πελοπόννησο και, κατ' επέκταση, της δημιουργίας της εικόνας των πρώτων για τους δεύτερους διατρέχει όλα, λίγο πολύ, τα απομνημονεύματα των Αγωνιστών. Το πόσο καταλυτικός ήταν ο ρόλος της θρησκείας στο ζήτημα αυτό φαίνεται από το ποια εικόνα είχαν διαμορφώσει οι Πελοποννήσιοι για τους ομοεθνείς τους που εξισλαμίσθηκαν, όπως θα δούμε στο τρίτο μέρος της μελέτης μας. Εντούτοις, από την αρχική κιόλας μελέτη των απομνημονευμάτων διαπιστώσαμε ότι, συχνά, η θρησκεία διαπλέκεται με την οικονομία στις διάφορες μορφές της (φορολογία, δοσοληψίες κλπ.), μέσα στο πλέγμα των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων που είχαν διαμορφωθεί στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

Αυτή τη ζεύξη θρησκείας-οικονομίας την εντοπίσαμε στα πολύ ενδιαφέροντα *Απομνημονεύματα* του Θεόδωρου Ρηγόπουλου, τα οποία μας δίνουν πλούσιες εικόνες για τους Τούρκους τόσο κατά τις δύο τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες, στην περιοχή των Καλαβρύτων, όσο και κατά την περίοδο της Επανάστασης με την αφήγηση διαφόρων γεγονότων. Όταν γράφει τα *Απομνημονεύματά* του ο Ρηγόπουλος, προς το τέλος της ζωής του, θυμάται τα παιδικά του χρόνια στο αρχοντικό του πατέρα του, στο Σοπωτό Καλαβρύτων και αφηγείται πολλά γεγονότα των οποίων ήταν αυτόπτης μάρτυρας³.

Μέσα από την αφήγησή του αναδεικνύονται οι καλές σχέσεις που διατηρούσε ο πατέρας του, ενοικιαστής φορολογικών προσόδων, στην περιοχή Καλαβρύτων, με Οθωμανούς φίλους του, τους οποίους φιλοξενούσε συχνά σπίτι του και μάλιστα τους έκανε το τραπέζι. Ο παλιός αγωνιστής και γραμματικός θυμάται ότι «*ἐν τῇ ἰδίᾳ*

³ Όπως, τονίζουν οι ψυχολόγοι και οι κοινωνιολόγοι, οι παιδικές εμπειρίες παραμένουν ανεξίτηλες στην μνήμη των ανθρώπων. Βλ., ενδεικτικά, Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλυτά, Επιστημονική επιμ. Άννα Μαντόγλου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013, σ. 60-69.

πατρική μου οίκια ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅτε ἐσύχναζον εἰς τὴν οἰκίαν μου φίλοι τοῦ πατρός μου Τοῦρκοι, μεθ' ὧν συνέτρωγε ὁ πατήρ μου εἰς μίαν μὲν τράπεζαν ἀλλ' εἰς χωριστόν ἀγγεῖον, καὶ μὲ ἰδιαίτερον ποτήριον ἔπινε. Τὰ δὲ περισσεύματα τοῦ φαγητοῦ τοῦ Τούρκου ἐρρίπτοντο εἰς τοὺς κύνας, διότι, ὡς μᾶς ἔλεγεν ἡ μήτηρ μου, ἦσαν *μ α γ α ρ ι σ μ έ ν α καὶ έ β ρ ω μ ο υ σ α ν*⁴*. Κατὰ τον Ρηγόπουλο, ο οποίος εκφράζει τις πεποιθήσεις μεγάλου μέρους αν όχι όλου του χριστιανικού πληθυσμού της Πελοποννήσου για τους Τούρκους, αυτό γινόταν γιατί οι κληρικοί είχαν επιβάλει στον λαό τη θρησκευτικής φύσεως αντίληψη ότι οι Τούρκοι ήταν μiasμένοι: «Εἰς τόν κοινόν λαόν τῶν Ἑλλήνων εἶχεν ἐμφυτευθῆ ὑπὸ τοῦ κλήρου ἡ ἰδέα, ὅτι ὅστις ἤθελε μόνον συμφάγει μετὰ Τούρκου ἦτον ἀνάξιος νά λάβῃ τὴν Θεῖαν Μετάληψιν ὡς μianθείς»⁵.

Μια ἄλλη αφήγηση, στην οποία κυριαρχεῖ το θρησκευτικό στοιχείο αναφορικά με την εικόνα που μας δίνει για τους Οθωμανούς Τούρκους, καὶ μάλιστα για τις γυναῖκες, εἶναι αὐτή του Π. Παπατσώνη. Ο απομνημονευτής περιγράφει ἓνα γεγονός που συνέβη προεπαναστατικά, κατὰ την περίοδο που ο ἴδιος καὶ ο Κ. Δεληγιάννης, την χαρακτηρίζουν ὡς «καλόν καιρόν». Βρισκόμαστε λίγο πριν ἀπὸ την επανάσταση των *Ορλωφικών* στην επαρχία της Ἀνδρούσας, ὅπου ο ἱερέας παππούς του, ο παπὰ Δημήτρης, «ἄρχισεν νὰ ἀναφαίνεται καὶ εἰς τό κοινόν τῆς ἐπαρχίας Ἀνδρούσης σχετιζόμενος ὁσημέραι καὶ μὲ τοὺς ἀγάδες τοὺς δεσπόζοντας τότε ἐν τῇ ἐπαρχία Ἀνδρούσης ἐφημέριος ὧν καὶ ἐν Ἀνδρούσῃ τόν ἐκάλουν καὶ αἱ Τουρκῖναι πολλάκις, ἵνα τοὺς διαβάξῃ τὰ παιδιὰ των πάσχοντα ἀπὸ διαφόρους ἀσθενείας καὶ ἐνίοτε ἐθεραπεύοντο τῇ θεῖᾳ προνοίᾳ »⁶.

⁴ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., σ. 117. Ἀνάλογη ἐμπειρία εἶχε καὶ ο Παναγιώτης Παπατσώνης, καθὼς στα *Απομνημονεύματά* του μας ἀφηγεῖται ἓνα περιστατικό με Τούρκους αξιωματούχους, οἱ ὁποῖοι ἦταν καὶ αὐτοὶ εὐπρόσδεκτοι στο σπίτι του. Συγκεκριμένα, ἀναφέρει ὅτι: «τὸ σπίτι μας ἐδέχετο χωρὶς ὑπερβολὴν πενήκοντα μουσαφिरαίους Τούρκους καὶ χριστιανούς καθ' ἡμέραν»· βλ. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., σ. 47. Ἡ ἀντιπαραβολή αὐτῆς τῆς εἰκόνας με αὐτὴν του Ρηγόπουλου ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ ἀναδείξει τις καλές σχέσεις που ὑπῆρχαν ἀνάμεσα σε Ἕλληνες καὶ Τούρκους, ἰδίως σε εἰρηνικούς καιροὺς καὶ κυρίως ἀνάμεσα σε χριστιανούς καὶ μουσουλμάνους προύχοντες.

* Οἱ ἀραιώσεις λέξεων εἶναι δικές μας καὶ ἔχουν ὡς σκοπὸ νὰ ἀναδείξουν περισσότερο την βαρύτητά τους.

⁵ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., σ. 117.

⁶ Βλ. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., σ. 28. Ἐνδεχομένως αὐτὸ νὰ συνέβαινε καὶ σ' ἄλλες περιοχές της Πελοποννήσου, ἀλλὰ δεν διασώζονται σχετικές μαρτυρίες. Πάντως τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, με εἰδικές ἐγκυκλίους, ἀπαγόρευε στους χριστιανούς νὰ ἔχουν σχέσεις με τοὺς μουσουλμάνους σε πνευματικῆς υφῆς ζητήματα (νὰ δέχονται Τούρκους ὡς νονοὺς των παιδιῶν τους, νὰ συνάπτουν οἱ χριστιανές γάμους με Τούρκους με τὸ λεγόμενο *κεπήνι* κλπ.)· βλ. Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί*, ὁ. π., σ. 30.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι γυναίκες των Τούρκων της περιοχής καλούσαν τον παπά Δημήτρη στα σπίτια τους να διαβάσει τα παιδιά τους που έπασχαν από διάφορες ασθένειες, ώστε να τα θεραπεύει, με τη βοήθεια του Χριστού. Μέσα από αυτό το γεγονός, δίνεται, αναμφισβήτητα μία θετική εικόνα για τις γυναίκες των Τούρκων της περιοχής, όπου φαίνεται ότι υπήρχαν ειρηνικές και ίσως ακόμα και φιλικές σχέσεις χριστιανών – μουσουλμάνων. Και αυτό γιατί το να διαβάζει ένας ιερέας ευχές στα παιδιά των μουσουλμανίδων γυναικών ήταν για εκείνη την εποχή κάτι το αδιανόητο και εντελώς ασυνήθιστο, καταφανώς αντίθετο προς τις επιταγές του Κορανίου και προς την ισλαμική νομοθεσία και παράδοση.

Αυτή η πράξη συνιστούσε, μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, υπέρβαση της θρησκευτικής ετερότητας και ταυτόχρονα αναιρούσε τις βαθιά ριζωμένες λαϊκές πεποιθήσεις για το αδύνατο της επικοινωνίας με τον κατακτητή, δηλαδή με τον άλλο λαό⁷. Θεωρώ ότι η εικόνα που δίνει εδώ ο Παπατσώνης, τόσο για τις γυναίκες των Τούρκων, οι οποίες απευθύνονται σ' έναν χριστιανό ιερέα (τον «Άλλο» για τους Οθωμανούς) όσο και του ιερέα που ανταποκρίνεται στο κάλεσμά του είναι σε μεγάλο βαθμό είναι θετική⁸, ίσως όμως να υποκρύπτει και άλλους λόγους (πολιτικούς) τους οποίους αναφέρουμε παρακάτω. Θα πρέπει, λοιπόν, να την εξετάσουμε σε βάθος, καθώς, ενέχει κινδύνους η de facto παραδοχή ότι πρόκειται για μια σίγουρα θετική εικόνα για τους Τούρκους ως προς τη σημασιολογική και ερμηνευτική της προσέγγιση.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα όσα αφηγείται ο Παπατσώνης είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε ότι κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία στην Ανδρούσα κατοικούσαν κατά πλειοψηφία μουσουλμάνοι⁹ και ότι γίνονταν αρκετοί γάμοι χριστιανών γυναικών με Τούρκους¹⁰. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη μας το ότι η Ανδρούσα είχε μεικτό πληθυσμό, μπορούμε να εντοπίσουμε δύο πιθανές ερμηνείες που δημιούργησαν αυτή τη σχέση εμπιστοσύνης ανάμεσα στον ιερέα παπά Δημήτρη και στις μουσουλμανίδες. Μπορεί δηλαδή, οι γυναίκες αυτές να ήταν χριστιανές και άλλες μεν να εξισλαμίστηκαν μετά το γάμο τους με έναν Τούρκο (εθελούσια ή δια

⁷ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων», *Μελέτες*, ό. π., σ. 307.

⁸ Συγκεκριμένα το αναφέρουμε γιατί το χρονικό διάστημα από το 1715 έως το 1769, είναι άλλος ένας λόγος που μας υποδεικνύει ότι οι σχέσεις των δύο λαών (μουσουλμάνων και χριστιανών) ήταν καλές. Μετά τα Ορλωφικά, οι σχέσεις οξύνονται· βλ. Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό. π., σ. 120, 226 - 227 και Ν. Πιπλή, *Τά απομνημονεύματα τοῦ πατρός μου*, περίοδος 1750-1821, ό. π., σ. 2.

⁹ Κατά τον Άγγλο περιηγητή William Leake, ο οποίος πέρασε από εδώ το 1805, στην Ανδρούσα κατοικούσαν 250-300 τουρκικές οικογένειες και μόνο 3-4 ελληνικές βλ. William Leake, *Travels in the Morea*, Λονδίνο 1830, vol. I, σ. 436.

¹⁰ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί*, ό. π., σ. 29-30.

της βίας¹¹), άλλες δε να παρέμειναν χριστιανές και μετά τον γάμο τους με Τούρκο και να ήταν ελεύθερες από τους συζύγους τους να επιτελούν τα χριστιανικά τους καθήκοντα, κρατώντας τις συνήθειες της προηγούμενης θρησκείας τους¹², μέσα σ' ένα πνεύμα μεγάλης ανεκτικότητας εκ μέρους των συζύγων τους.

Γεννιέται όμως εδώ το εξής ερώτημα: Πώς επέτρεπαν οι μουσουλμάνοι άνδρες στις γυναίκες τους (εξισλαμισμένες ή μη) να διαβάζει στα παιδιά τους ευχές ένας παπάς, τη στιγμή που, σύμφωνα με το μουσουλμανικό δίκαιο, τα παιδιά που προέρχονταν από γάμο μουσουλμάνου με χριστιανή ανατρέφονταν πάντα με βάση τη θεωρούμενη ως ανώτερη μουσουλμανική θρησκεία¹³; Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι για να επιτρέψουν οι άντρες μουσουλμάνοι μια τόσο κατακριτέα από το ισλαμικό δίκαιο πράξη στις γυναίκες τους, θα πρέπει να υπήρχαν πολύ καλές σχέσεις ανάμεσα στους δύο λαούς και πολιτισμική - θρησκευτική όσμωση, καθώς και μεγάλη ανοχή των θρησκευτικών πεποιθήσεων του «Άλλου», όπως και σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁴. Αν αυτή η υπόθεση είναι ορθή, θεωρώ ότι αυτή η θρησκευτική ανεκτικότητα μπορεί να οφειλόταν πρώτον, στο ότι ίσως και οι ίδιοι οι μουσουλμάνες να είχαν μητέρες χριστιανές¹⁵ και, δεύτερον, στις ειρηνικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στην Πελοπόννησο, την περίοδο, όπως είπαμε του «καλού καιρού».

Υπάρχει όμως και η περίπτωση, που «αί Τουρκῆναι» να προέρχονταν από μεικτούς γάμους δηλαδή από πατέρα μουσουλμάνο και από μητέρα χριστιανή, όπως ανέφερα και παραπάνω. Ορισμένες, τουλάχιστον από αυτές τις γυναίκες, έχοντας ανατραφεί χριστιανικά από τις μητέρες τους –όπως θα δούμε παρακάτω, αυτό συνέβαινε στα λεγόμενα *Μουρτατοχώρια* της επαρχίας Φαναρίου- παντρεύονταν με χριστιανούς. Αν, λοιπόν, αυτή η υπόθεσή μας είναι ορθή, μπορούμε να καταλάβουμε ακόμα καλύτερα τη συνήθειά τους να πηγαίνουν τα παιδιά τους σ' έναν ιερέα να τα

¹¹ Ο Πιπλής μας αναφέρει περιπτώσεις αρπαγών Ελληνίδων από Τούρκους στρατιώτες. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι «Πρώτη πρᾶξις τῶν ἐνταῦθα ἐκστρατευσάντων στρατιωτῶν ἦτο ἡ ἀρπαγὴ Ἑλληνίδων δι' ὧν κατέστησαν ἀπογόνους μετέχοντας ἑλληνικῆς καταγωγῆς». Βλ. Ν. Πιπλή, *Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ πατρὸς μου, περίοδος 1750-1806*, ὁ. π., σ. 2.

¹² Βλ. Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί, ὁ. π.*, σ. 63-64. Το ίδιο συνέβαινε σε πολλές περιπτώσεις, και στην Κρήτη και, προφανώς, και σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βλ. για την Κρήτη Μ. Γ. Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1889)*, Ρέθυμνο 1997, σ. 76.

¹³ Βλ. οθωμανικές πηγές Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί, ὁ. π.*, σ. 64-65, σημ. 21.

¹⁴ Για το τι συνέβαινε στην Μικρά Ασία, βλ. Όλγα Βατίδου, *Η χριστιανικότητα των Τούρκων και οι Έλληνες της Μικρασίας*, Αθήνα 1956, σ. 8-9.

¹⁵ Αν και, σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, τα παιδιά που γεννιούνταν από μεικτούς γάμους έπρεπε να ανατρέφονται σύμφωνα με τις αρχές της θεωρούμενης ως ανώτερης ισλαμικής θρησκείας, κατ' εξαίρεση σε ορισμένες περιοχές, όπως στα Μουρτατοχώρια της επαρχίας Φαναρίου, τα κορίτσια ανατρέφονταν χριστιανικά βλ. Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί, ὁ. π.*, σ. 64-65.

διαβάσει προκειμένου να γιατρευτούν από διάφορες παιδικές ασθένειες. Ίσως, επίσης, ο Π. Παπατσώνης, ο οποίος γράφει τα *Απομνημονεύματα* του πολύ αργότερα (τέλη 19^{ου} αι.) για ένα γεγονός που συνέβη 150 περίπου χρόνια πριν, να θεωρεί ως δεδομένο ότι όλες οι χριστιανές που παντρεύονταν μουσουλμάνους γίνονταν υποχρεωτικά μουσουλμάνες, ενώ στην πράξη δεν συνέβαινε πάντα αυτό.

Ένα άλλος λόγος, θα λέγαμε ότι είναι πολιτικός, καθώς η οικογένεια του Παπατσώνη διατηρούσε καλές σχέσεις με την οθωμανική εξουσία, λόγω της ιδιότητάς του ως προεστού που είχε στην τοπική επαρχιακή οθωμανική διοίκηση, γεγονός το οποίο προσπόρισε σταδιακά σ' αυτόν προσωπικά και σε όλη την οικογένειά του κοινωνική και οικονομική ισχύ. Έτσι, φαίνεται ότι μέσα σ' ένα κλίμα φιλικών σχέσεων που είχε δημιουργηθεί μεταξύ της τοπικής ελίτ (Οθωμανών προκρίτων / *αγιάνηδων-αγάδων* και χριστιανών ομολόγων τους / *κοτζαμπάσηδων*) και διαφόρων οικονομικού χαρακτήρα δοσοληψιών καλλιεργήθηκε η εμπιστοσύνη των Τούρκων προς το πρόσωπο του Παπαδημήτρη. Το γεγονός αυτό όμως περιορίζει, κατά τη γνώμη μου, τις «καλές» σχέσεις σε επίπεδο ανώτερων κοινωνικών τάξεων και αυτό δημιουργεί το ερώτημα αν είχαν καλές σχέσεις μόνο οι αγάδες ή άλλοι Οθωμανοί αξιωματούχοι με τους χριστιανούς κοτζαμπάσηδες για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους¹⁶.

Στα παραθέματα αυτά, διακρίνουμε κατ' αρχάς, τις αρμονικές σχέσεις που επικρατούσαν προεπαναστατικά. Μέχρις εδώ θεωρώ ότι δίνεται μια εικόνα θετικού περιεχομένου για τις σχέσεις των δύο λαών. Στο γεγονός όμως που αφηγείται παραπάνω, ο Ρηγόπουλος δίνεται –σε αντίθεση με την σταθερά θετική εικόνα που αφηγείται ο Παπατσώνης- αρχικά θετική αλλά εν συνεχεία αρνητική εικόνα. Θα πρέπει, λοιπόν, να εστιάσουμε την προσοχή μας στο γεγονός ότι μπορεί μεν Έλληνες και Τούρκοι να συνέτρωγαν, αλλά ο πατέρας του Ρηγόπουλου είχε ξεχωριστό πιάτο και δικό του ποτήρι από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους. Επίσης τα περισσεύματα από το φαγητό των Οθωμανών κατέληγαν στα σκυλιά, επειδή η μητέρα του συγκεκριμένα τα θεωρούσε μiasμένα¹⁷.

¹⁶ Οι σχέσεις αυτές υποκρύπτουν και πολιτικά κίνητρα εκ μέρους του ιερέα. Συγκεκριμένα, η ιστορικός Αλίκη Φακούρα παρατηρεί ότι «Αυτό ακριβώς ήταν το «βήμα» που πρόσφερε στον ιερέα Δ. Τζώνη τις απαραίτητες συμπάθειες ανάμεσα στους αγιάνηδες για να γίνει προεστός και να μετέχει στις συνελεύσεις όπου διευθετούνταν τα φορολογικά ζητήματα της επαρχίας»· βλ. Αλίκη Φακούρα, *Προυχοντικές αυθεντίες στον Μοριά 1715–1821: Στρατιωτικοί, διοικητικοί και δημοσιονομικοί μετασχηματισμοί*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013, σ. 120.

¹⁷ στο ίδιο, σ. 117.

Το παραπάνω γεγονός, μας κάνει, κατ' αρχάς, να αναρωτηθούμε πώς δημιουργήθηκαν τέτοιες προκαταλήψεις στους χριστιανούς, σε ειρηνικές θα λέγαμε περιόδους, κατά τις οποίες συσφίγγονταν οι σχέσεις των χριστιανών με τους μουσουλμάνους και για ποιο άραγε λόγο. Σύμφωνα με τον Ρηγόπουλο, διότι «είχεν ἐμφυτευθῇ ὑπὸ τοῦ κλήρου ἡ ἰδέα, ...». Εδώ το ρήμα «είχεν ἐμφυτευθῇ», θεωρούμε ότι έχει βαρύνουσα σημασία, καθώς δίνεται από τον απομνημονευματογράφο με αρνητικό πρόσημο/έννοια. Και αυτό γιατί υπονοεί ότι ο κλήρος, (όπως και οι μοναχοί) επηρέαζαν σε πολύ μεγάλο βαθμό τον χριστιανικό πληθυσμό, κυρίως τα κατώτερα λαϊκά στρώματα τόσο προεπαναστατικά, όσο και κατά την διάρκεια της Επανάστασης. Ο Αγώνας του Εικοσιένα είχε προσλάβει την εικόνα ενός «ιερού πολέμου» («ὅπερ πίστεως καὶ πατρίδος»), οπότε τονίστηκε ακόμη περισσότερο ο ρόλος της θρησκείας, καλλιεργώντας τον φανατισμό εναντίον του εχθρού κατακτητή.

Νομίζω ότι αυτή η πληροφορία του Ρηγόπουλου συμφωνεί απόλυτα με την πληροφορία του Φωτάκου για το ίδιο θέμα. Βέβαια, όσα γράφει ο Ρηγόπουλος αναφέρονται σε προεπαναστατικές πρακτικές, ενώ τα λεγόμενα του Φωτάκου -γιού, ας το υπενθυμίσουμε, ιερέα- σ' ένα επαναστατικό γεγονός, το οποίο είναι ιδιαιτέρως σημαντικό για την ανάδειξη της κλιμάκωσης, αλλά και της διαφοροποίησης της θρησκευτικότητας από τα προεπαναστατικά, ως τα επαναστατικά χρόνια. Ο υπασπιστής του Κολοκοτρώνη, αναφέρει ότι στην αρχή της Επανάστασης «ἡ θρησκεία τόσον ἔχ α ὕ σ ε τὸν ἀπλοῦν ὄχλον, ὥστε εἶχαν τὸν φόβον τοῦ Ἄδου ἂν ἐσκότωναν Τούρκους, διότι ἐπίστευαν, ὅτι ὁ Θεός θά τοὺς κολάσῃ καὶ ὅτι θά δώσωσι λογαριασμόν περὶ τούτου. Ἀλλ' ὁ κληρος τοὺς ἔβγαλεν ἀπὸ τὴν πλάνην αὐτήν, διότι ἔλαβε πρῶτος τὰ ὄπλα»¹⁸. Αυτό, λοιπόν, που προσπαθεί να πετύχει ο κλήρος είναι να απενοχοποιήσει τους χριστιανούς, αν σκότωναν κάποιον Τούρκο, «εχθρό», καθώς θεωρούσε ότι αυτό ήταν αναγκαίο προκειμένου να απελευθερωθούν οι Έλληνες από τον τουρκικό ζυγό. Επομένως, αυτός ο ύψιστος εθνικός σκοπός τους έδινε το δικαίωμα να εξοντώνουν τον αντίπαλο, τι στιγμή που η χριστιανική θρησκεία θεωρεί ως πολύ βαρύ αμάρτημα τον φόνο. Όμως, το επέτρεψε, χάριν της ελευθερίας, και μάλιστα πολύ κληρικοί πολέμησαν γι' αυτήν, δίπλα στους άλλους αγωνιστές. Ταυτόχρονα, ίσως, το ιερατείο να μην απαγόρευε να σκοτώσει ένας Έλληνας Τούρκους, θεωρώντας ότι ο βασικός στόχος αυτής της Επανάστασης ήταν η υπερίσχυση του χριστιανισμού έναντι του Ισλάμ και, συνεπώς, η διασφάλιση της

¹⁸ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 53.

θρησκευτικής και εθνικής συνέχειας. Ας μην ξεχνάμε ότι για την δημιουργία του έθνους-κράτους με την Επανάσταση τα πρώτα ελληνικά Συντάγματα (Επιδαύρου κλπ.) στηρίχθηκαν πρώτα στην κοινή θρησκεία (και μάλιστα την Ορθόδοξη) και ύστερα στην γλώσσα ως ενοποιητικού στοιχείου των Ελλήνων¹⁹.

Ο φόβος των απλών χριστιανών ότι αν σκότωναν κάποιον Τούρκο ο Θεός θα τους τιμωρούσε στέλνοντάς τους στην Κόλαση, εξαιτίας του μεγάλου αμαρτήματος που είχαν διαπράξει, εμφανίζεται και σ' ένα άλλο σημείο των απομνημονευμάτων του Ρηγόπουλου. Ο συγγραφέας, αφού προηγουμένως αναφέρεται γενικά στον ρόλο που έπαιζε η θρησκεία στα διάφορα κράτη, τονίζει πόσο σημαντικός παράγοντας ήταν η πίστη των χριστιανών κατά την διάρκεια του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Για να ενισχύσει αυτή του την θέση, αναφέρεται, όπως και ο Φωτάκος, στην συγχώρεση που έδινε το ιερατείο στους χριστιανούς που σκότωναν Τούρκους. Συγκεκριμένα μας πληροφορεί ότι: «Ὁ ἀρχιερεὺς Ἀνθιμος, ἐπίσκοπος Ἐλους, Τριπολίτης, [...], ὅστις εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Τριπόλεως ἠϋλόγει τοὺς Ἕλληνας προτρέπων αὐτοὺς εἰς τὸν πόλεμον καὶ λέγων ὅτι, ὅστις χριστιανὸς φονεύσει Τοῦρκον νὰ ὑπάγῃ νὰ τὸν μεταλάβῃ, εἰς δὲ τὸν Ἅγιον Βλάσιον τῆς Τριπόλεως ἱερουργῶν μετεχειρίζετο τὰ πιστόλιά του ὡς τρικέρια»²⁰.

Με βάση, λοιπόν, όσα γράφει ο Ρηγόπουλος, με αφορμή όσα συνέβαιναν προεπαναστατικά στο πατρικό του σπίτι, αλλά και όσα αναφέρει ο ίδιος για την αρχή της Επανάστασης, σε συνδυασμό με όσα αφηγείται ο Φωτάκος, κατά την πολιορκία της Τριπολιτσάς, διαπιστώνουμε πόσο αποτελεσματική για την Επανάσταση ήταν η επιβολή των κλήρου, ο οποίος με όπλο την θρησκεία «ἀποχαίνωνε» τον λαό. Γι' αυτό και ο Φωτάκος σε άλλο σημείο των *Απομνημονευμάτων* του αναφέρει ότι οι αρχιερείς «ἔκαμαν ἐπίτηδες καὶ εὐχάς»²¹, τις οποίες διάβαζαν προς αυτούς που επρόκειτο να μπουν στον Αγώνα²².

Η θεία Κοινωνία ήταν τόσο σημαντική για τους χριστιανούς της εποχής εκείνης, ώστε, αν σκότωναν έναν Τούρκο, ένοιωθαν έντονες τύψεις συνειδήσεως και πίστευαν ότι τους περιμένει βαριά τιμωρία από τον Θεό. Έτσι, ερμηνεύεται το πως ο επίσκοπος Ἐλους Ἀνθιμος και προφανώς και άλλοι κληρικοί, κήρυτταν ότι όποιος

¹⁹ Βλ. Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες και το γένος. Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821- 1844)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σ. 39-58 και της ίδιας, «Γνήσιοι» ή «νεόφυτοι» Έλληνες και «ξένοι»: Η κοινωνία των Ελλήνων υπό διαμόρφωση (1821-1858)», *Πρακτικά, ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 227-242 (ιδίως σ. 237).

²⁰ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, σ. 116.

²¹ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α΄, σ. 53.

²² στο ίδιο, σ. 53-55.

έκανε μια τέτοια πράξη όχι μόνο δεν ήταν ηθικά ένοχος, αλλά αντίθετα αυτό ήταν ένας τρόπος για να εξαγνισθεί απ' όλες τις αμαρτίες που τον βάρυναν. Αυτό το έλεγαν, προκειμένου να μην φοβούνται οι χριστιανοί να σκοτώσουν Τούρκους. Η «εμφύτευση», λοιπόν, αυτής της ιδέας από τους κληρικούς, συνέτεινε στην απαλλαγή του λαού από τον φόβο, ο οποίος ήταν ένας από τους ανασταλτικούς παράγοντες στην απόφασή τους να πολεμήσουν. Η θρησκεία, λοιπόν, έπαιξε καθοριστικό ρόλο, προκειμένου να ξεπεράσουν οι *ραγιάδες* τον δικαιολογημένο και βαθιά ριζωμένο μέσα τους φόβο, μπροστά στους Οθωμανούς Τούρκους. Συνεπώς, χρησιμοποιείται η θρησκεία από τον κλήρο ώστε να αφυπνίσει και να ξεσηκώσει τους Έλληνες καλλιεργώντας θρησκευτική αντιπαλότητα και προσδίδοντας, στον Αγώνα, εν πολλοίς, ένα χαρακτήρα «ιερού πολέμου». Έτσι, μέσα από αυτές τις αφηγήσεις των δύο αυτών Αγωνιστών, αναδεικνύονται δύο τινά: αφενός, άμεσα, ο ρόλος που έπαιξε η χριστιανική θρησκεία προεπαναστατικά και επαναστατικά και αφετέρου, έμμεσα, η θρησκευτικής απόχρωσης εικόνες -ολοφάνερα αρνητικές- τις οποίες δίνουν για τους Οθωμανούς Τούρκους.

Παράλληλα, ο Ρηγόπουλος, αναδεικνύει, μέσα από διάφορα περιστατικά που παραθέτει στα *Απομνημονεύματά* του και τον πολύ σημαντικό ρόλο της μουσουλμανικής θρησκείας στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς τους, της πολιτικής τους²³, αλλά και την εικόνα που είχαν σχηματίσει γι' αυτούς οι Έλληνες. Ενδεικτικά, στο διάλογό του Πάνου Κολοκοτρώνη με τους Οθωμανούς αξιωματούχους κατά τις διαπραγματεύσεις πριν από την άλωση της Τριπολιτσάς, οι τελευταίοι προσπάθησαν να δικαιολογήσουν τις κατακτήσεις τους και «έλεγον, *ἀπὸ τὸν Θεὸν ἦτον ἀποφασισμένον νᾶ σᾶς ἐξουσιάζωμεν μὲ τὸ σπαθὶ μας, καθὼς καὶ ἄλλα ἔθνη ἐξουσιᾶσθησαν καὶ ἐχάθησαν. Καὶ ὁ Θεὸς σᾶς ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς ἁμανέτι (ἐνέχυρον) καὶ σᾶς ἐφυλάγαμεν,*»²⁴.

Στο περιστατικό αυτό οι Οθωμανοί Τούρκοι αυτοπροσδιορίζονται, μ' άλλα λόγια, έχουμε εδώ μια αυτοεικόνα, κάτι το οποίο είναι πολύ ενδιαφέρον για την μελέτη του ζητήματος που μας απασχολεί. Συνεπώς, τα φορτισμένα συναισθηματικά

²³ Ας μην ξεχνάμε ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν θεοκρατικό κράτος και ότι η νομοθεσία της είχε δύο πυλώνες: τον Ιερό Νόμο (*seriat*) και την σουλτανική νομοθεσία, τους γνωστούς *κανουνναμέδες* (*kannûn*). Η βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό είναι τεράστια· βλ., ενδεικτικά, Απ. Βακαλόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», *ΙΕΕ*, τ. Γ', Αθήνα 1974, σ. 22-28· W. Lwry, *Η φύση του πρώιμου οθωμανικού κράτους*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2004 και N. Izkowitz, *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική Παράδοση*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 2008.

²⁴ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, σ. 18.

λόγια τους: «*εἴμεθα ἀδελφοί, ἔξω ἀπὸ μίαν πίστιν*»²⁵, έχει βαρύνουσα σημασία, αφού δείχνουν τι ήταν αυτό που, κατά τους Οθωμανούς, τους ένωνε με τους Έλληνες και ταυτόχρονα τους χώριζε απ' αυτούς. Στον βαθμό που αυτά τα λόγια ήταν ειλικρινή και δεν ειπώθηκαν υπό το βάρος της αγωνίας που τους διακατείχε για το μέλλον τους, έχουμε μία σπάνια, αν όχι μοναδική, σε ελληνική πελοποννησιακή πηγή ομολογία ότι ένιωθαν πολύ κοντά με τους Έλληνες. Ταυτόχρονα, όσα είπαν υποδηλώνουν την ανάγκη αποδοχής τους και όχι απόρριψής τους από τους Έλληνες. Η διαλλακτικότητά, λοιπόν, που δείχνουν οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, στον φόβο και στη μειονεκτική θέση στην οποία βρίσκονταν κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Τριπολιτσάς.

Η ίδια, σχεδόν, θρησκευτικής, πρωτίστως, και εν μέρει εθνοτικής υφής εικόνα δίνεται και στα *Απομνημονεύματα* τους Φωτάκου, όταν μας μεταφέρει στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν λίγο πριν από την έναρξη της πολιορκίας της Τριπολιτσάς. Συγκεκριμένα, παραθέτει ένα περιστατικό στο οποίο οι Οθωμανοί Τούρκοι, καλούν τους χριστιανούς, να ενωθούν μαζί τους και να τους δώσουν *μισιακά* τα χωράφια τους, λέγοντάς τους «*καὶ σᾶς κάμνομεν ἀδελφία ἔξω ἀπὸ τὴν πίστιν μας, καὶ εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ζήσωμεν πολὺ καλὰ ἂν θέλετε νὰ μᾶς ἀκούσετε, διότι ἄλλως θὰ πέσετε εἰς τῶν Φράγκων τὰ χέρια,*»²⁶. Βέβαια, η εικόνα αυτή δεν δίνεται από τον ίδιο τον απομνημονευτή, αλλά απ' όσα λένε οι Τούρκοι· πρόκειται δηλαδή για μια αυτοεικόνα. Ανεξάρτητα από το αν αυτά τα λόγια ήταν ειλικρινή ή όχι, προβάλλουν μια θετική, κατ' αρχάς, εικόνα, εφόσον οι Τούρκοι προσπαθούν να πείσουν τους Έλληνες ότι δεν τους χώριζε τίποτε άλλο παρά μόνο η πίστη τους. Ίσως, όμως, κατά την γνώμη μου, να ενυπάρχει εδώ και μια αντίθετη εικόνα, δεδομένου ότι οι Τούρκοι απειλούν τους Έλληνες ότι αν τους σκοτώσουν θα πάθουν χειρότερα από τους Δυτικούς. Ο ίδιος, όμως, ο Φωτάκος μένει ουδέτερος και αφήνει τον κάθε αναγνώστη του έργου του να σχηματίσει την δικιά του εικόνα για τους Οθωμανούς Τούρκους, με βάση όσα αυτός γράφει.

Ο φόβος των Οθωμανών για την τύχη τους δίνεται και από την αφήγηση του Φωτάκου για την πολιορκία της Τριπολιτσάς. Πριν, όμως, επιχειρήσουμε την ανάλυσή της θα πρέπει να αναρωτηθούμε αν αυτή η απότομη αλλαγή στην συμπεριφορά των Οθωμανών προς τους Έλληνες ήταν πραγματική ή υποκριτική. Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα μπορεί να δοθεί μέσα από τη σύγκριση εικόνων που

²⁵ στο ίδιο, σ. 18.

²⁶ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α' σ. 201.

μας παρέχουν τα απομνημονεύματα και άλλων αγωνιστών. Αφηγούμενος ο Φωτάκος αυτό το πολύ σημαντικό για την Επανάσταση στην Πελοπόννησο γεγονός, μας δίνει μια χαρακτηριστική εικόνα, η οποία μας βοηθά να δώσουμε απάντηση στο παραπάνω ερώτημα: «Οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἀκόμα ἀπλοὶ καὶ ἀδιαβόλεστοι καὶ ὅσα τοὺς ἔλεγαν [οἱ ἀρχηγοὶ τοὺς] νὰ κάμουν κατὰ τῶν πολιορκουμένων Τούρκων τα ἐπίστευαν, [...]. Αὐτὰ οἱ Τοῦρκοι τὰ εἶδαν, ὅτι τὰ ἐκάμαμεν τὴν νύχτα· μας ἐπεριγελοῦσαν καὶ μ ἄ ς ἔ λ ε γ α ν ὅ τ ι ὁ θ ε ὅ ς θ α μ α ς κ ἄ ψ η ὡ ς ἀ π ῖ σ τ ο υ ς, διότι ἐπατήσαμεν τὸ ψωμί τοῦ ἀφέντη μας Σουλτάνου»²⁷. Στη συνέχεια όμως όταν οι Έλληνες ρωτούσαν τους Οθωμανούς γιατί τους τυραννούσαν, οι Τούρκοι τους απαντούσαν: «τί νὰ σᾶς εἰποῦμε, ἔχετε δίκαιον, τώρα τὸ βλέπομεν καὶ ἡμεῖς ὅτι τὸ ἐπαρακάναμεν, διότι σᾶς ἀδικούσαμεν καὶ ὁ Θεὸς θὰ μᾶς παιδεύσῃ διὰ τοῦτο. Ἀλλὰ τώρα ἐλᾶτε νὰ ἐνωθῶμεν,[...] καὶ εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ζήσωμεν πολὺ καλὰ ἂν θέλετε νὰ μᾶς ἀκούσετε, διότι ἄλλως θὰ πέσετε εἰς τῶν Φράγκων τὰ χέρια,».²⁸

Στο παραπάνω απόσπασμα, κύριοι παράγοντες δημιουργίας της εικόνας του «Άλλου» είναι κατ' αρχάς η θρησκεία των Οθωμανών και εν συνεχεία ο φόβος για την ανατροπή της εξουσίας τους (με την επέμβαση των Δυτικών). Παρατηρούμε ότι οι πολιορκούμενοι Τούρκοι θίγονται γιατί οι Έλληνες στρατιώτες προσβάλλουν τη θρησκεία τους. Για μια ακόμη φορά βλέπουμε πόσο σημαντικό ρόλο (θετικό ή αρνητικό) έπαιζε η θρησκεία στις σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων. Πιο συγκεκριμένα, οι Οθωμανοί Τούρκοι φαίνονται θυμωμένοι και ειρωνεύονται τους Έλληνες, λέγοντάς τους ότι ο Θεός θα τους τιμωρήσει, γιατί ήταν άπιστοι και αχάριστοι αφού δεν εκτιμούσαν το ό,τι ο σουλτάνος (δηλαδή η οθωμανική εξουσία), τους πρόσφερε – κατά την γνώμη τους- συνθήκες άνετης και ασφαλούς διαβίωσης. Θεωρούσαν δηλαδή ότι θα έπρεπε οι Έλληνες να ευγνωμονούν τον σουλτάνο, διότι τους προστάτευε, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται και από τα όσα είπαν οι Τούρκοι αξιωματούχοι στον Πάνο Κολοκοτρώνη, λίγο πριν από την άλωση της Τριπολιτσάς, στις διαπραγματεύσεις για τους όρους παράδοσής της, όπως μας τις διασώζει στα *Απομνημονεύματά* του, ο Ρηγόπουλος: «Καὶ ὁ Θεὸς σᾶς ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς ἀμανέτι (ἐνέχυρον) καὶ σᾶς ἐφυλάγαμεν»²⁹.

Στη συνέχεια, όμως, βλέπουμε πως οι Οθωμανοί Τούρκοι αλλάζουν συμπεριφορά και δείχνουν να έχουν συναισθανθεί πόσο καταπιεστικά φέρονταν πριν

²⁷ στο ίδιο, τ. Α' σ. 200.

²⁸ στο ίδιο, τ. Α', σ. 201.

²⁹ Βλ. Θ. Ρηγόπουλου, *Απομνημονεύματα*, ό. π, σ. 18.

στους Έλληνες, όταν οι τελευταίοι τους θύμιζαν ότι κατά τα προεπαναστατικά χρόνια τους υπέβαλλαν σε σκληρές αγγαρείες και τους καταπίεζαν σκληρά: «Μάλιστα τοὺς ἐνθύμιζαν τὸν καιρόν, ὅπου τοὺς ἔβαλλαν ἀγγαρεία, καὶ τοὺς ἐρωτοῦσαν, πῶς τοὺς φαίνεται τώρα τὸ ἀλώνισμα καὶ τὸ λήχνισμα, καὶ τοὺς ἔλεγον διὰ τί μᾶς ἐτρυνον οὐσαυτεῖ; Οἱ δὲ Τοῦρκοι ἀπεκρίνοντο· τί νὰ σᾶς εἰποῦμε, ἔχετε δίκαιον, τώρα τὸ βλέπομεν καὶ ἡμεῖς ὅτι τὸ ἐπαρακάναμεν, διότι σᾶς ἀδικούσαμεν καὶ ὁ Θεὸς θά μᾶς παιδεύῃ διὰ τοῦτο»³⁰.

Η αλλαγή της συμπεριφοράς των Τούρκων απέναντι στους Έλληνες, που φαίνεται από τα παραπάνω αποσπάσματα, ίσως εξηγείται από το ό,τι ήταν τόσο απόλυτη η πίστη τους στο Κοράνιο, καθώς ήταν βαθιά θρησκευόμενος λαός, ώστε τελικά δεν μπορούσαν να απαγκιστρωθούν από τις επιταγές του, ακόμη και αν έδειχναν ότι κατανοούσαν τη σκληρή δοκιμασία στην οποία τους υπέβαλαν οι Έλληνες³¹. Συνειδητοποιώντας, λοιπόν, την κατάφωρη αδικία που γινόταν προεπαναστατικά σε βάρος των Ελλήνων, εμφανίζονται πρόθυμοι να συμβιβαστούν μαζί τους. Το ερώτημα, όμως, που μας δημιουργήθηκε εδώ είναι αν όντως οι Τούρκοι κατάλαβαν το πόσο σκληρά φέρονταν πριν στους Έλληνες ή αν προσποιούνταν ότι είχαν συνειδητοποιήσει όλα αυτά. Με βάση την απάντηση που θα δώσει κανείς σ' αυτό το ερώτημα μπορεί να σχηματίσει τη μια ή την άλλη εικόνα (θετική ή αρνητική) για τους συγκεκριμένους Οθωμανούς Τούρκους.

Στο σημείο αυτό της αφήγησής του Φωτάκου φαίνεται ότι οι Τούρκοι προσπάθησαν να εκφοβίσουν τους Έλληνες λέγοντάς τους ότι με το να ξεσηκώνονται εναντίον τους κινδύνευαν να πέσουν στα χέρια των Φράγκων (Δυτικών)³². Είναι ολοφάνερη εδώ η σχέση της θρησκευτικής πίστης των Τούρκων (παριστάνονται από τον Φωτάκο ως πολύ πιστοί) και της «πολιτικής» σκοπιμότητας των ενεργειών τους από την οποία προκύπτουν και ανάλογες αναπαραστάσεις τους. Μιας και το ζήτημα

³⁰ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π., τ. Α', σ. 200-201.

³¹ Η απόλυτη πίστη των Οθωμανών στο Κοράνιο και η πεποίθησή τους ότι όλα εξαρτώνταν από τον Αλλάχ ενισχύεται και από τα όσα γράφουν οι ιστορικοί της Άλωσης, ότι «ο Μωάμεθ κατέχει τον ρόλο του χειραγωγού» Βλ. Αν. Ζωγράφος, «Η παράσταση του «Τούρκου»», ό. π., σ. 22. Νομίζω, όμως ότι δεν θα πρέπει να αναπαράγουμε τέτοιες απόλυτες θέσεις, καθώς οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι αποδέχονται τον Θεό τους ως οδηγό και προστάτη τους.

³² Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π., τ. Α', σ. 201. Σ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας η Υψηλή Πύλη φοβόταν τις κινήσεις των Δυτικών για την απελευθέρωση ελληνικών και γενικά βαλκανικών εδαφών. Συνεπώς, εκφράζεται εδώ ο «πολιτικός φόβος» των Τούρκων. Αντίθετα, η αγωνία τους μήπως παραβούν κάποια επιταγή του Κορανίου δείχνει τον «θρησκευτικό φόβο» τους. Ο έντονος φόβος των Τούρκων για τους Φράγκους φαίνεται και σε άλλες περιπτώσεις· βλ., ενδεικτικά, Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, ό. π., τ. 3^{ος}, σ. 43.

αυτό έχει σχέση με τον παράγοντα εξουσία, θα επανέλθουμε σ' αυτό στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μας.

Φαίνεται, και την παραπάνω αφήγηση του Φωτάκου, ότι ήταν κοινή πεποίθηση των Τούρκων, τουλάχιστον της Πελοποννήσου, ότι υπέφεραν όλα αυτά λόγω των αδικιών που είχαν διαπράξει προεπαναστατικά σε βάρος των *ραγιάδων*. Η πεποίθηση αυτή των Τούρκων επιβεβαιώνεται και ενισχύεται απ' όσα γράφει ένας Οθωμανός αξιωματούχος της Πελοποννήσου, ο Mir Yusuf el- Morani στη αρχή της Επανάστασης ο οποίος εξηγεί τα γεγονότα, συν τοις άλλοις, και με θρησκευτικά κριτήρια. Συγκεκριμένα, ο εν λόγω αξιωματούχος αναφέρεται στα πρώτα γεγονότα της Επανάστασης στην Πελοπόννησο, ιδίως σ' αυτά της Τριπολιτσάς και του Ναυπλίου. Από τα λεγόμενά του προκύπτει το γενικότερο σχήμα της θείας τιμωρίας, λόγω των αδικιών που είχαν διαπράξει οι Οθωμανοί εις βάρος των χριστιανών. Πρέπει δε να σημειώσουμε ότι αυτή η κριτική τους, απευθυνόταν προς την ανώτερη πολιτική εξουσία και, ενδεχομένως, και στον ίδιο τον σουλτάνο³³.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η ομολογία -με έντονη θρησκευτική απόχρωση- των Οθωμανίδων, καθώς έφευγαν τρομοκρατημένες από τον Μυστρά για την Τρίπολη όταν ξέσπασε η Επανάσταση. Το γεγονός αυτό το περιγράφει με γλαφυρό τρόπο ο Αμβρόσιος Φραντζής. Στην αφήγηση του Φραντζή, βλέπουμε ότι οι γυναίκες των Οθωμανών ζητούν συγχώρεση από τους Έλληνες για όσα είχαν υποφέρει προεπαναστατικά, θεωρώντας ως υπαίτιους τους άνδρες τους, οι οποίοι παραδέχονταν ότι όσα έλεγαν οι γυναίκες ήταν αληθινά: *«Αί δὲ Ὀθωμανίδες τόσον αἰ ἡλικιωμέναι ὅσον καὶ αἱ ἀνήλικες τρέχουσαι μὲ τὴν προρρηθεῖσαν αὐτὴν ἀθλιεστάτην κατάστασιν, καὶ ἐκχύνουσαι ποταμηδὸν τὰ δάκρυα ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν, ἐκαταρῶντο τοὺς ἄρρενας αὐτῶν ὀθωμανοὺς, ὡς παραιτίους τῶν δεινῶν αὐτῶν, καθότι ἐκ τῶν συνεχῶν καὶ ἀφορήτων τυραννιδῶν καὶ τῶν φόρων μὲ τὰ ὅποια κ α τ α δ υ ν ά σ τ ε υ ο ν τ ὸ ν ρ α γ ι ᾶ ν ἐ κ α τ η ρ ᾶ σ α τ ο α ὗ τ ο ὺ ς ὁ Θ ε ὸ ς, καὶ ἀπέστειλε τὴν ὀργὴν του ἐπ' αὐτοὺς διὰ νὰ χαθοῦν τὰ ὅποια αὐτὰ ἀκούοντες καὶ οἱ ἄνδρες,*

³³ Βλ. Σοφία Λαΐου, «Η ελληνική Επανάσταση στην Πελοπόννησο σύμφωνα με την περιγραφή ενός ντόπιου Οθωμανού λογίου», *Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ – εισ. Π. Πιζάνιας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, σ. 318-319. Πρόκειται για αντίγραφο ανέκδοτου οθωμανικού χειρογράφου με τίτλο *Tarih-i Mora*. Παρεμφερή κριτική σε βάρος του ίδιου του σουλτάνου έκανε και ο Μπέης της Άρτας στην αρχή της Επανάστασης, όπως την διασώζει στα *Απομνημονεύματά* του ο Μακρυγιάννης· βλ. Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π, σ. 30: «*Ἀδικήσαμεν τὸν ραγιά καὶ ἀπὸ πλοῦτη καὶ ἀπὸ τιμῆ καὶ τὸν ἀφανίσσαμε* [...] *Καὶ ὁ Σουλτάνος τὸ γομάρι δὲν ξέρει τί τοῦ γίνεται*».

ἐπεβεβαίουν ὅτι ὅσα αἱ Ὀθωμανίδες ἔλεγον ἦσαν ἀληθῆ, καὶ ὅτι δικαίως ἐδοκίμαζον ὅλα αὐτὰ τὰ δυστυχήματα»³⁴.

Σε πρώτη ανάγνωση, ἀπ' αὐτὸ το περιστατικὸ που ἀφηγείται ὁ Φραντζῆς, σχηματίζει κανεὶς τὴν εἰκόνα τῶν Τούρκων ὡς πολὺ θεοφοβούμενου λαοῦ, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ με βάση τὸ βασικὸ σ' ὅλες τις θρησκευεῖς σχήμα: ἀμαρτία → τιμωρία ἀπὸ τὸν Θεό. Ὅπως εἶδαμε, ἡ ἴδια ἀκριβῶς εἰκόνα δίνεται καὶ ἀπὸ τὸν Φωτάκο μέσα ἀπὸ τὴν ἀφήγηση ἐνὸς ἄλλου περιστατικοῦ³⁵. Σε μιὰ δεύτερη ανάγνωση, ἡ ἀφήγηση τοῦ Φραντζῆ μπορεῖ νὰ μας ὁδηγήσει σὲ δύο διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀναπαραστάσεις τῶν Ὀθωμανῶν· μιὰ ἀρνητικὴ καὶ μιὰ θετικὴ ἢ, διαφορετικά, μιὰ ἐμμεση ἢ μιὰ ἀμεση. Ἡ ἀρνητικὴ-ἐμμεση εἰκόνα, που δίνει ὁ ἀπομνημονευτής, προκύπτει κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀπὸ τὴν ὁμολογία τῶν Ὀθωμανίδων ὅτι προεπαναστατικὰ οἱ χριστιανοὶ υπέφεραν ἀπὸ τοὺς ἄνδρες τοὺς Τούρκους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, με τὴν ἀναφορά τοῦ στὴν ἀθλία κατάσταση αὐτῶν τῶν γυναικῶν μας ὁδηγεῖ με βεβαιότητα στὸν σχηματισμὸ μιᾶς θετικῆς εἰκόνας γιὰ τὶς συγκεκριμένες γυναῖκες οἱ ὁποῖες υπέφεραν χωρὶς νὰ φταίνε.

Σε πολλὰ περιστατικὰ που ἀναφέρονται στὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασης, οἱ Ὀθωμανοὶ χρησιμοποιοῦν ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ ὀπλοστάσιο προκειμένου νὰ ἀποσείσουν ἀπὸ πάνω τὶς εὐθύνες τοὺς γιὰ ὅτι εἶχαν διαπράξει ὡς τότε εἰς βάρος τῶν Ελλήνων. Ἐτσι, προβάλουν, συχνά, ὡς αἰτιολογία τῶν πράξεων τοὺς τὴ βασικὴ γιὰ τὸ Ἰσλάμ πίστη ὅτι ὅλα εἶναι προκαθορισμένα ἀπὸ τὸν Θεό, τὸν Ἀλλάχ (πρόκειται γιὰ τὴν πίστη στὸ *κισμέτ*)³⁶. Θεωροῦν μάλιστα ὅτι ἦταν θεϊκὴ βούληση νὰ ἐξουσιάζουν τοὺς *ραγιάδες* γιὰ νὰ τοὺς προστατεύουν: «*Ἀπὸ τὸν Θεὸν ἦτον ἀποφασισμένον νὰ σᾶς ἐξουσιάζωμεν μὲ τὸ σπαθὶ μας, [...]. Καὶ ὁ Θεὸς σᾶς ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς ἀμανέτι (ἐνέχυρον) καὶ σᾶς ἐφυλάγαμεν [...]. Διότι τὸ Κοράνι μας καὶ τὰ κιτάπια μας (ἱερὰ βιβλία) ἀπηγόρευον αὐτὰ καὶ ὑπερασπίζοντο τὸν ραγιάδ ὡς ἀμανέτι ἀπὸ τὸν Θεὸν δεδομένον*»³⁷. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ρηγόπουλος δὲν ἀποσιωπᾷ ὅσα εἶπαν οἱ Ὀθωμανοὶ ἀξιωματοῦχοι δείχνει ὅτι θέλει νὰ ἀφήσει τὸν ἀναγνώστη τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ νὰ σχηματίσει μιὰ εἰκόνα γι' αὐτοὺς καὶ νὰ μὴν τοῦ υποβάλει ὁ ἴδιος τὴ δική του εἰκόνα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅσα εἶπαν οἱ Τούρκοι μας βοηθοῦν νὰ καταλάβουμε γιὰτὶ μετὰ ἀπὸ πενήντα περίπου χρόνια ὁ Ρηγόπουλος παραθέτει, λεπτομερῶς, τὸν διάλογο τοῦ Π. Κολοκοτρώνη με τοὺς Ὀθωμανοὺς ἀξιωματοῦχους.

³⁴ Βλ. Α. Φραντζῆς, *Επιτομή*, ὁ. π, τ. Α', σ. 440.

³⁵ Βλ. παραπάνω, σημ. 21 καὶ 22.

³⁶ Βλ. Ἀν. Γιαννουλάτος, *Ἰσλάμ, θρησκευσιολογικὴ ἐπισκόπηση*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Αθήνα 2006, σ. 29-30.

³⁷ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ. π, σ. 18.

Όπως φαίνεται, ο Ρηγόπουλος είχε κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονταν και ενεργούσαν οι Τούρκοι. Νομίζω ότι τούτο οφείλεται, πέρα απ' άλλους λόγους και στις στενές σχέσεις που διατηρούσε προεπαναστατικά ο πατέρας του με τους Οθωμανούς.

Όπως φαίνεται, λοιπόν, η συμπεριφορά των Τούρκων έναντι των χριστιανών ρυθμιζόταν, σε μεγάλο βαθμό, από τη θρησκεία η οποία αποτελούσε τη βάση της κοσμοθεωρίας τους και γενικότερα, της αντιμετώπισης όλων των ζητημάτων. Γι' αυτό θεωρούσαν ότι οι χριστιανοί θα έπρεπε να μην επαναστατήσουν για να μην χαθούν. Ακόμη περισσότερο, οι Οθωμανοί θεωρούσαν ότι ήταν υπεύθυνοι ενώπιον του Αλλάχ για ό,τι τυχόν θα συνέβαινε στους χριστιανούς³⁸. Και στο απόσπασμα αυτό έχουμε μια αυτοεικόνα, δηλαδή οι ίδιοι οι Τούρκοι χαρακτηρίζουν, έμμεσα, τους εαυτούς τους ως θεοσεβείς και πιστούς, αλλά και ως προστάτες των χριστιανών. Εμείς θα προσθέταμε ότι είναι καταπιεστικοί-αυταρχικοί, εφόσον θέλουν να καθορίσουν την τύχη των χριστιανών, χωρίς να εξετάζουν πια ήταν η δική τους θέληση.

Αναρωτιόμαστε μήπως οι Τούρκοι "κρύβονται" πίσω από τη θρησκεία τους για να δικαιολογήσουν τις ενέργειές τους θεωρώντας ότι όλα τα είχε προκαθορίσει ο Αλλάχ. Ο ρόλος, λοιπόν, της μουσουλμανικής θρησκείας και ο τρόπος που την χρησιμοποιούν επιβεβαιώνεται, σε μεγάλο βαθμό, και από άλλα περιστατικά που αφηγείται ο Φωτάκος. Ο πολεμιστής και συγγραφέας μας δίνει μια προεπαναστατική εικόνα για τους Οθωμανούς μέσα από τα απομνημονεύματά του, η οποία ενισχύει κατά πολύ την άποψη ότι, οι Οθωμανοί προστάτευαν τη θρησκεία των Ελλήνων για το συμφέρον τους. Συγκεκριμένα, μας πληροφορεί ότι: «Οἱ Τοῦρκοι ἐπροστάτευσαν τὴν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων διὰ τὸ συμφέρον τῶν, [...], καὶ ἔδωκαν μερικὰ προνόμια εἰς τὸν κλῆρον διότι ἐφοβοῦντο μὴ φύγουν οἱ ῥαγιάδες τῶν καὶ ἐνωθοῦν μὲ τοὺς Φράγκους, ὡς χριστιανοὺς, [...], καὶ τοιοῦτοτρόπως κινήσουν ἐναντίον τῶν γενικὸν εὐρωπαϊκὸν πόλεμον. Αὐτὸς ἦτο ὁ κύριος σκοπὸς τῶν Τούρκων, καὶ διὰ τοῦτο ὠνόμασαν τὸν Πατριάρχην φύλαρχον (Μελέτ – μπαση), καὶ κεφαλὴν τῶν χριστιανῶν, καὶ διὰ τούτου ἐσυμάζωναν τὴν φυλὴν, ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὅμως ἐθεωρεῖτο ὡς ἀρχηγὸς ῥαγιάδων καὶ ἀνδραπόδων»³⁹.

³⁸ Ο Σπ. Τρικούπης παρατηρεῖ ότι η τυφλή πίστη των Τούρκων στη θρησκεία τους, καθόριζε, σε μεγάλο βαθμό, τη συμπεριφορά τους προς τους *ραγιάδες*· βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, (χρησιμοποιούμε τη β' έκδοση, Ἐν Λονδίῳ 1860), τ. Α', σ. ιδ'-ιε'.

³⁹ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α', σ. 36-37.

Η προσωπική μας άποψη είναι ότι δεν ήταν ο οθωμανικός λαός αυτός που εκμεταλλευόταν τους υποτελείς του με απώτερο σκοπό τον πλουτισμό, αλλά μόνο αυτοί που ασκούσαν την εξουσία. Από την άλλη πλευρά όμως, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι οι ανώτατοι ή οι κατώτεροι Οθωμανοί αξιωματούχοι (πασάδες, αγάδες, μπέηδες, κ.α.) θεωρούσαν ότι ήταν θεϊκή θέληση να κατακτήσουν τους «άπιστους χριστιανούς». Αυτό προκύπτει και από τον διάλογο των Οθωμανών αξιωματούχων με τον Πάνο Κολοκοτρώνη, όπου ισχυρίστηκαν, ότι *«ἀπὸ τὸν Θεὸν ἦτον ἀποφασισμένον νὰ σᾶς ἐξουσιάσωμεν μὲ τὸ σπαθὶ μας, καθὼς καὶ ἄλλα ἔθνη ἐξουσιάσθησαν καὶ ἐχάθησαν. Καὶ ὁ Θεὸς σᾶς ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς ἀμανέτι (ἐνέχυρον)»*⁴⁰.

Μετά από αυτή τη σύνδεση και την ερμηνεία αυτών των δύο αντιθετικών εικόνων που προέρχονται από δύο διαφορετικά απομνημονεύματα, μπορούμε να πούμε, ότι η εικόνα που μας δίνει ο Ρηγόπουλος, για το πώς αντιλαμβάνονταν οι μουσουλμάνοι και, πιο συγκεκριμένα, οι Οθωμανοί τη σημασία της θρησκείας είναι διαφορετική νοηματικά από αυτή του Φωτάκου. Και αυτό γιατί στην αφήγηση του Ρηγόπουλου υπερσχύει ο φόβος των Οθωμανών μήπως απολέσουν τα κεκτημένα τους, ενώ σ' αυτή του Φωτάκου, που αφορά τα προεπαναστατικά χρόνια, οι Οθωμανοί ήταν σε θέση έναντι των χριστιανών ραγιάδων. Οπότε καταλαβαίνουμε ότι και οι συνθήκες (οικονομικές και κοινωνικές), κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκαν οι εικόνες ήταν τελείως διαφορετικές. Πρέπει, λοιπόν, να είμαστε πολύ προσεκτικοί στην ερμηνεία τους και να αναρωτηθούμε αν μόνο οι διαφορετικές συνθήκες, προεπαναστατικά και επαναστατικά, δικαιολογούν τη «βάρβαρη» συμπεριφορά τους, με βάση τη θρησκεία τους, επιδιώκοντας έτσι να απενοχοποιήσουν τους εαυτούς τους για την φοροεισπρακτική και για τη γενικότερη οικονομική τους πολιτική⁴¹.

Επιπλέον, σε ορισμένα απομνημονεύματα συναντούμε κάποιους βαρείς και ειρωνικούς χαρακτηρισμούς για τους Οθωμανούς Τούρκους και, έμμεσα, για τη μουσουλμανική θρησκεία⁴². Συγκεκριμένα, ο Θ. Κολοκοτρώνης αποκαλεί τους Τούρκους *«σκυλομουρτάτες»*, όπως τους χαρακτήριζε υποτιμητικά ο χριστιανικός

⁴⁰ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *ό. π.*, σ. 18-19.

⁴¹ Ας σημειώσουμε εδώ ότι κατά την μελέτη των πηγών μας διαπιστώσαμε ότι το ζήτημα της φορολογίας και οι οικονομικές δοσοληψίες χριστιανών (κυρίως προυχόντων) και μουσουλμάνων έπαιζαν καθοριστικό ρόλο για τις σχέσεις που είχαν δημιουργήσει μεταξύ τους και κατ' επέκταση για το ποια εικόνα είχαν σχηματίσει οι μεν για τους δε.

⁴² Αυτό είναι ολοφάνερο σ' ένα γεγονός, το οποίο συνέβη στην αρχή της Επανάστασης στην Νάουσα και το αφηγείται με πολύ παραστατικό και ρεαλιστικό τρόπο ο Ν. Κασομούλης· βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό. π.*, τ. Α', σ. 203-204.

λαός⁴³. Την ίδια έκφραση χρησιμοποιεί και ο Φωτάκος, όταν αναρωτιέται «Τὶ ἤθελαν οἱ Μουρτάτιδες εἰς τὸν Μωριά ὅπου ἤλθανε;»⁴⁴. Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν προσλάβει ἓναν οθωμανικὸ ὄρο⁴⁵ γιὰ νὰ χαρακτηρίζουν τοὺς, κατ' αὐτοὺς, «ἀπίστους», δηλαδή τοὺς Οθωμανοὺς Τούρκους. Δὲν εἶναι λοιπόν, τυχαῖο ὅτι ὁ Φώτιος Φωτάκος ἀποκαλεῖ τοὺς Τούρκους τῆς Πελοποννήσου «γουρουνόπιστους» καὶ «γουρουνόμυτιδες», ὅπως τοὺς ὀνόμαζαν περιφρονητικὰ ὅλοι οἱ Πελοποννήσιοι χριστιανοί. Ὁ θρησκευτικὴς, ἐπίσης, υφὴς αὐτὸς χαρακτηρισμὸς οφείλεται στὸ ὅτι ὁ Φωτάκος εἶδε, πρὶν ἀπὸ μιὰ μάχη στὴν Ἀρκαδία, Τούρκους νὰ τρώνε τὸ ἀπαγορευμένο γιὰ τοὺς μουσουλμάνους χοιρινὸ κρέας, ἴσως λόγῳ τῆς μεγάλης πείνας. Ὅπως ἀφηγεῖται: οἱ Τούρκοι «μᾶς ἔφαγαν καὶ ἓνα λεβέτι μεγάλον γεμάτον ἀπὸ κρέας χοιρινόν, τὸ ὁποῖον ἔβραζαν οἱ στρατιῶται. Αὐτὸ μάλιστα μᾶς ἤλθε παράξενον πῶς ἔφαγαν οἱ Τούρκοι τὸ χοιρινόν κρέας, ἀφοῦ τὸ Κοράνι τῶν τὸ ἐμποδίζει ἔκτοτε τοὺς ὕβριζαν οἱ Ἕλληνες γουρουνόπιστους»⁴⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ *Απομνημονεύματα* τοῦ Ρηγόπουλου καὶ οἱ Τούρκοι ἀπὸ τὴν πλευρά τοὺς χαρακτηρίζαν τοὺς χριστιανούς ὡς *μουρτάτες*⁴⁷.

Μία ἰδιαίτερη κατηγορία ἀτόμων ποὺ σε ὀρισμένες πηγές πελοποννησιακῆς προελεύσεως θεωροῦνται, ἐπίσης, ὡς «Τούρκοι» εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἐξισλαμίστηκαν, δηλαδή ὅσοι «τούρκεψαν», ἓνας ὅρος ποὺ ἀπαντάται σ' ὅλες τὶς πηγές τῆς οθωμανικῆς περιόδου γιὰ νὰ δηλώσει τὴν πράξη τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Γιὰ τοὺς χριστιανούς αὐτῆς τῆς περιόδου ἡ μεταστροφή ἀπὸ τὸν χριστιανισμό στὸ ἰσλάμ δὲν ἦταν μόνο μιὰ ἀπλὴ ἀλλαγὴ θρησκείας ἀλλὰ μιὰ μεταπήδηση ἀπὸ τὴν κατακτημένη κοινωνία στὴ κατακτητικὴ καὶ πολὺ περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἐθνικὴ συνείδηση (τὴν ἐλληνικὴ) στὴν ἄλλη (τουρκικὴ δηλαδή οθωμανικὴ). Ὅπως, ὁμως, παρατηρεῖ ὁ Γ. Νικολάου, ὁ ὁποῖος μελέτησε συστηματικὰ αὐτὸ τὸ ζήτημα, ὁ βαθμὸς ἐξισλαμισμοῦ

⁴³ Βλ. Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, (Απομνημονεύματα)*, καταγραφὴ – παρουσίαση Γ. Τερτσέτη, εἰς: Τ. Βουρνά, ἐκδ. Ἀφών Τολίδη, Αθήνα χ. χ. σ. 153. Ὁ χαρακτηρισμὸς «σκυλομουρτάτες» ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Κολοκοτρώνης εἶναι ἀκόμη βαρύτερος καὶ παραπέμπει στὴ λέξη «σκυλιά», ποὺ ἀπέδιδαν οἱ Ἕλληνες στοὺς Τούρκους, ὅπως εἶδαμε παραπάνω. Βλ. πρὸ ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, Georgios Nikolaou, *Islamisations et christianisations dans le Péloponnèse (1715 – ca. 1832)*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Université Marc Bloch de Strasbourg, Στρασβούργο, 1997, τ. Ι, σ. 284-288. Ἴσως, ὁμως, ὁ Κολοκοτρώνης νὰ ἐννοεῖ ἐδῶ τοὺς ἐξισλαμισμένους χριστιανούς τῆς Πελοποννήσου· βλ. Γ. Β. Νικολάου, «Ἡ εἰκὼνα τῶν Τούρκων», στὸν ἰδίον, *Μελέτες ἱστορίας*, ὁ. π. σ. 310, σημ. 47.

⁴⁴ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π. τ. Α', σ. 331.

⁴⁵ Ὁ ὅρος «μουρτάτης» προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀραβοτουρκικὴ λέξη *murtadd* καὶ σημαίνει ἀρνητὴς τῆς πίστεως, κάτι τὸ ὁποῖο, σύμφωνα με τὸ ἰσλαμικὸ δίκαιο θεωρεῖτο τὸ πιο βαρὺ ἀμάρτημα βλ. W. Heffening, «Murtadd», *EI*, β' ἐκδ. τ. VII (1993), σ. 634-636.

⁴⁶ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π. τ. Α', σ. 123.

⁴⁷ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, ὁ. π. σ. 18-19.

—άρα και του εκτουρκισμού— και η απώλεια της εθνικής συνείδησης ήταν μια διαδικασία που, συνήθως, διαρκούσε πολύ⁴⁸ και εξαρτιόταν από πολλούς παράγοντες: από την ηλικία του εξισλαμιζόμενου, από τις συνθήκες μετάβασης από τη μια θρησκεία στην άλλη, από τη μόρφωση και από την προσωπικότητα του εξισλαμιζόμενου, από το αν ο εξισλαμισμός ήταν εκούσιος ή ακούσιος κλπ. Γι' αυτό, άλλωστε, και ο αντίκτυπος αυτής της πράξης δεν ήταν παντού ο ίδιος⁴⁹.

Τόσο οι Τούρκοι όσο και οι Έλληνες θεωρούσαν, ο καθένας από την πλευρά του, τους εξισλαμισμένους ως *μουρτάτες*, δηλαδή αρνητές της πίστης τους και προδότες και, συνεπώς, άτομα αξιοκαταφρόνητα. Όπως παρατηρεί, πάλι ο Γ. Νικολάου, η περίπτωση των εξισλαμισμένων μπορεί να χρησιμεύσει ως ένα πολύ καλό παράδειγμα για να μελετήσουμε πώς σχηματίζονται και πώς λειτουργούν οι ετερότητες· τι σημαίνει «ο Άλλος», ο ξένος. Να κατανοήσουμε πώς ένα άτομο που ανήκε μέχρι χθες στη χριστιανική κοινότητα με την οποία μοιραζόταν ένα κοινό σύστημα αξιών (θρησκεία, κουλτούρα, ιστορική μνήμη) γίνεται ξαφνικά ή προοδευτικά «ο Άλλος», ο εχθρός, μετέχοντας σε ένα διαφορετικό σύστημα αξιών, σε μια νέα κοινότητα, έστω και αν χριστιανοί και μουσουλμάνοι ζούσαν συχνά στην ίδια γειτονιά⁵⁰.

Όμως στην Πελοπόννησο, όπου κατά την περίοδο της δεύτερης οθωμανικής κυριαρχίας εντοπίζονται δύο εστίες εξισλαμισμών, σε πολλά χωριά της περιοχής Μονεμβασίας, στον καζά Φαναρίου (κάτω από τον Αλφειό ποταμό) και σε κάποια χωριά κοντά στην αρχαία Ολυμπία⁵¹, σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές οι σχέσεις των χριστιανών με τους ομόθρησκους τους που εξισλαμίστηκαν δεν ήταν κακές. Συνεπώς, μπορούμε από τώρα να πούμε ότι η εικόνα που δίνεται γι' αυτούς δεν είναι αρνητική, όπως συμβαίνει σ' ορισμένες περιπτώσεις ομαδικών ή ατομικών εξισλαμισμών. Οι καλές, εν πολλοίς, σχέσεις χριστιανών και εξισλαμισμένων

⁴⁸ Αυτό ενισχύεται απ' όσα γράφει ο Φιλήμων για τα *Μουρτατοχώρια* (χωριά εξισλαμισμένων) στον καζά Φαναρίου, όπου παρατηρεί ότι οι κάτοικοι του χωριού Ζάχα που είχαν εξισλαμιστεί παλαιότερα «ήσαν μᾶλλον Τοῦρκοι, διότι πρὸ τριάντα χρόνων μετέβησαν εἰς τὸν μωαμεθανισμόν· οἱ δὲ Μουνδριζῖανοι, ὡς πρὸ ὀλιγοτέρων τουρκίσαντες χρόνων, μόνον ἔφερον τὸ ὄνομα Τοῦρκοι μὴ γνωρίζοντες τίνα ἐλάτρευον πίστιν»· βλ. Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, ὁ. π., τ. 3^{ος}, σ. 54.

⁴⁹ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί*, ὁ. π., σ. 70-71. Αντίθετα, ο Π. Λέκκας υποστηρίζει ότι ο εξισλαμισμός δεν συνεπαγόταν και εκτουρκισμό ενός ατόμου που εκτουρκιζόταν πριν από την ανάπτυξη των εθνικισμών στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα. Πρβλ. Α. Argyriou, «Les courants idéologiques», ὁ. π., σ. 248.

⁵⁰ Βλ. G. Nikolaou, *Islamisations et christianisations dans le Péloponnèse (1715 – ca. 1832)*, ὁ. π., τ. Ι, σ. 284-288, όπου εξετάζει αυτό το ζήτημα.

⁵¹ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί*, ὁ. π., σ. 57-82.

φαίνονται, κυρίως, από τις πληροφορίες που μας δίνουν ο Μιχαήλ Οικονόμου και ο Ιωάννης Φιλήμων για τις εν λόγω περιοχές.

Στην προσπάθειά διερεύνησης των σχέσεων των δύο λαών και των εικόνων που είχαν σχηματίσει οι αγωνιστές του Εικοσιένα και οι πρώτοι ιστοριογράφοι για τους εξισλαμισμένους στην Πελοπόννησο μας βοηθάει πολύ μια καταγεγραμμένη πραγματικότητα της προεπαναστατικής περιόδου από τον Μ. Οικονόμου, ο οποίος μιλάει για ειρηνική συμβίωση Ελλήνων και Τούρκων στην περιοχή Μονεμβασίας. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι: «*Τῶν δ' ἐν Μονεμβασία Τούρκων, οἱ πλεῖστοι ἦσαν πτωχοὶ ἐξωμόται οἱ πλείους, ἐργαζόμενοι τὴν γῆν ὥς καὶ οἱ χριστιανοί, [...] ἀλλ' ὅπωςδὴποτε οἱ ἐν Μονεμβασία Τούρκοι σὺν ἐξω ν ε ἰ ρ η ν ι κ ῶ ς καὶ ἐν ἰ σ ὁ τ η τ ι κατὰ τὰ ἄλλα μὲ τοὺς χριστιανοὺς εἰς τὸν κοινωνικὸν καὶ ἰδιωτικὸν τῶν βίον*»⁵². Ο Οικονόμου, λοιπόν, μας πληροφορεῖ ότι οι περισσότεροι Τούρκοι της περιοχῆς Μονεμβασίας ἦταν εξισλαμισμένοι χριστιανοί, γεωργοὶ και φτωχοὶ οι περισσότεροι, και ὅτι συζούσαν ειρηνικά και χωρίς διακρίσεις με τους χριστιανούς⁵³. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ὅτι, ἴσως, οι φιλικές σχέσεις, που αναπτύχθηκαν ανάμεσά τους, να οφείλονταν περισσότερο στην προηγούμενη κοινὴ τους θρησκεία, κάτι το οποίο συνεπαγόταν και την τήρηση κάποιων κοινῶν εθίμων και παραδόσεων. Από την ἄλλη ὅμως πλευρά, ὅπως φαίνεται, ο εξισλαμισμός δεν ἄλλαξε πολὺ την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση αὐτῶν των ατόμων, γεγονός που συνέτεινε, παράλληλα με την κοινὴ καταγωγή τους, στο να συμβιώνουν χωρίς ἰδιαίτερα μεταξύ τους προβλήματα. Συνεπώς, ἀπὸ αὐτὴ την αφήγηση του Οικονόμου δίνεται θετική εικόνα γι' αὐτὰ τα άτομα αν και πρόκειται για εξισλαμισμένους και παρόλο που δεν ἀρκεί μια ιστορική πηγή για να αποφανθούμε, με ἀπόλυτη βεβαιότητα, για ἓνα γεγονός⁵⁴.

⁵² Βλ. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά, ὁ π, τ. Α'*, σ. 117 -118. Βλ. Γ. Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων στα απομνημονεύματα των πελοποννησίων αγωνιστῶν του Αγῶνα της ανεξαρτησίας», ὁ π, σ. 304, σμ. 17.

⁵³ Η Μονεμβασία και τα περισσότερα χωριά του καζά της περιλάμβαναν σημαντικό μουσουλμανικό πληθυσμό μετά το 1715. Δεν είναι ὅμως ἀπόλυτα ξεκριβωμένο το αν οι περισσότεροι μουσουλμάνοι ἦταν χριστιανοὶ ἐξωμότες. Ἴσως, πολλοὶ να προέρχονταν ἀπὸ γάμους χριστιανῶν γυναικῶν με Τούρκους. Πρβλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Στατιστικαὶ ἐιδήσεις περὶ Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά*, τ. Η' (1971), σ. 446· Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου *Η Πελοπόννησος κατὰ τὴ δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*, 2^η ἐκδοση, Αθήνα 1978, σ. 117, 120-121 και, κυρίως, Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί, ὁ π*, σ. 76-78. Οι εξισλαμισμοὶ πολλῶν χριστιανῶν στην περιοχή αὐτὴ επιβεβαιώνονται και ἀπὸ το ὅτι, ὅπως ἔγραψαν το 1828 πολλοὶ Ὀθωμανοὶ της περιοχῆς Μονεμβασίας που ἤθελαν να φύγουν ἀπὸ την Πελοπόννησο, ἔχαν παραμείνει ἐκεῖ γιατί κατὰγονταν ἀπὸ χριστιανούς· βλ. και Παναγιῶτα Μοσχονά, «Προβλήματα Τούρκων Μονεμβασίας κατὰ το 1828», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 5 (1980), σ. 51.

⁵⁴ Για την περιοχή αὐτὴ διαθέτουμε, βέβαια, πληροφορίες της Καποδιστριακῆς περιόδου, οι οποίες, ὅμως, δεν κάνουν λόγο για εξισλαμισμούς, ἀλλὰ για βιαιότητες Ὀθωμανῶν σε βάρος χριστιανῶν, γεγονός που θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ὅτι, ἴσως, τα πράγματα να μὴ ἦταν

Πιστεύω ότι η παλαιότερη χριστιανική προέλευση αυτών των μουσουλμάνων δεν ήταν η μοναδική αιτία, λόγω της οποίας είχαν αναπτυχθεί σχέσεις επικοινωνίας ανάμεσα σ' αυτές τις δύο κοινωνικές ομάδες. Επίσης, δεν θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, -ιστορικά και κοινωνιολογικά- ορθό να θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι οι φιλικές σχέσεις αναπτύσσονταν μόνο μεταξύ αρνησίθρησκων και χριστιανών καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, λόγω της χριστιανικής καταγωγής των πρώτων, όπως είδαμε παραπάνω. Η παραδοχή αυτής της άποψης θα αναιρούσε μια άλλη τεκμηριωμένη από διάφορες πηγές πραγματικότητα, δηλαδή τις φιλίες που δημιουργούνταν ανάμεσα σε γνήσιους Οθωμανούς Τούρκους και χριστιανούς, οι οποίοι ζούσαν στο ίδιο κοινωνικό περιβάλλον⁵⁵.

Ας μεταφερθούμε τώρα στην Β.Δ Πελοπόννησο, στον καζά Φαναρίου, για να δούμε τι συνέβαινε στα *Μουρτατοχώρια*. Σύμφωνα με πληροφορίες που μας διασώζουν ελληνικές και ξένες πηγές (Φιλήμων, Στατιστικές ειδήσεις για την Πελοπόννησο, Fr. Rouqueville και W. Gell) σε μια ομάδα πέντε χωριών (Μούντριζα, Μάζι, Μακρύσια, Παλαιοφάναρο και Ζάχα) συνέβησαν πολλοί εξισλαμισμοί προς τα τέλη του 18^{ου} αι. και στις αρχές του 19^{ου}, γι' αυτό τα ονόμαζαν *Μουρτατοχώρια*⁵⁶ καθώς και σε τέσσερα χωριά στην περιοχή της αρχαίας Ολυμπίας (Φλόκα, Στραβοκέφαλο, Μίρακα και Λούβρου)⁵⁷.

Οι πιο λεπτομερείς πληροφορίες για τα *Μουρτατοχώρια* δίνονται από τον Δήμο Κανελλόπουλο και από τον Ιω. Φιλήμονα· πιθανότατα ο δεύτερος, ο οποίος γράφει αργότερα, αντλεί ορισμένες πληροφορίες από τον πρώτο, αλλά προσθέτει και δικές του. Σύμφωνα, λοιπόν, με όσα γράφει, μεταξύ άλλων, το 1828 ο Δήμος Κανελλόπουλος, «Οἱ κάτοικοι [αυτῶν των χωριῶν] ἔγιναν Τοῦρκοι ἐκ χριστιανῶν μετὰ τὸ 1769, μετὰ δὲ τοῦτο ἂν καὶ κατ' ὄνομα ἦσαν Τοῦρκοι δὲν ἐπεριτέμνοντο οὔτε τζαμίον εἶχον εἰς τὰ χωριά τους οὔτε ἰμάμην οὔτε ποσῶς ἐγνώριζον τὰ τῆς θρησκείας των ἔθιμα ἐκτὸς τοῦ σελάμ ἀλεκίμ κατὰ συνήθειαν [...]. Εἰς τὰ χωρία ταῦτα ἦτον τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν γυναικῶν χριστιαναὶ ἐκ τούτου ἐσυνήθιζον, βάλλοντες τὸ κρέας εἰς τὸν φοῦρνον κατὰ τὴν ἀπόκρεω νὰ βάνουν εἰς τὸ ἐν μέρος τοῦ ταψιοῦ γουρνερὸ καὶ εἰς τὸ ἄλλο πρόβειο, διαχωρίζοντες sic τὰ μὲ προζύμι, διὰ νὰ μὴν κατεβαίνει ὁ ζωμός

ακριβῶς ὅπως τα ἀφηγείται ὁ Μ. Οικονόμου· βλ. Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά στοιχεία περὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἐπιδαύρου Λιμηράς κατὰ τὸ 1828», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 5 (1980), σ. 60-117

⁵⁵ Βλ. Σοφία Λαΐου, «Ἡ ἐλληνικὴ Ἐπανάσταση στὴν Πελοπόννησο σύμφωνα με τὴν περιγραφὴ ἐνὸς ντόπιου Οθωμανοῦ λογίου», ὁ. π., σ. 312 – 313. Karen Barkey, *Αυτοκρατορίες καὶ διαφορετικότητα: οἱ Οθωμανοὶ σὲ συγκριτικὸ πλαίσιο*, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 151.

⁵⁶ Βλ. Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων*, ὁ. π., σ. 147.

⁵⁷ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, «Ἡ εἰκόνα των Τούρκων», *Μελέτες ἱστορίας*, ὁ. π., σ. 64-69.

τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο. Καὶ ἦτον τὸ μὲν πρόβειον τοῦ ἀνδρός, τὸ δὲ γουρουνίσιο τῆς γυναικός»⁵⁸. Σε ἄλλο δε σημεῖο της ἰδίας πηγῆς, ὅπου γίνεται λόγος για τα τέσσερα χωριά στην περιοχή της αρχαίας Ολυμπίας, καταγράφεται η πληροφορία ὅτι: «Αἱ γυναῖκες τῶν ἦτον χριστιαναὶ καὶ οὕτω τὰ παιδιὰ τοὺς τὰ μὲν θηλυκὰ ἐβαπτίζοντο, τὰ δὲ ἀρσενικὰ ἐτούρκευον. Ὡνομάζοντο οὗτοι μουρτάτες διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους ὡς καὶ οἱ ἐν Φαναρίῳ ὅμοιοι». Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι σ' ὅλα αὐτὰ τα χωριά ἦταν συνηθισμένοι οἱ γάμοι χριστιανῶν γυναικῶν με Οθωμανοὺς Τούρκους. Το εντυπωσιακό, στην περίπτωση αὐτή, εἶναι τὸ ὅτι συζούσαν, εἰρηνικά καὶ με μεγάλη ανεκτικότητα ὁ ἓνας για τὸν ἄλλον, ἄτομα διαφορετικῆς θρησκείας, ἀν καὶ εἶναι πιθανὸ κάποιες ἀπὸ αὐτὲς τις γυναῖκες νὰ εξισλαμίζονταν μετὰ τὸν γάμο τοὺς. Αἰξίζει, ἐπίσης, νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἀντίθετα με τὸ ἰσχύον οθωμανικὸ δίκαιο, οἱ Οθωμανοὶ σύζυγοι ἐπέτρεπαν νὰ βαπτίζονται τὰ κορίτσια τοὺς καὶ νὰ μεγαλώνουν ὡς χριστιανές⁵⁹. Αναμφίβολα, δίνεται ἐδῶ, μια πολὺ θετικὴ εἰκόνα ὅχι μόνον για τις συνθήκες κάτω ἀπὸ τις ὁποῖες διαβίωναν αὐτὰ τα ζευγάρια, ἀλλὰ καὶ για τοὺς Οθωμανοὺς ἄνδρες τοὺς.

Ὅσον ἀφορὰ τὴν θρησκευτικὴν τὴν ἐξισλαμισμένων στα *Μουρτατοχώρια*, ἐντοπίσαμε κατὰ τὴ μελέτη τῶν πηγῶν μας ἀντιθετικὲς πληροφορίες, τις ὁποῖες θὰ θέλαμε νὰ τις ἀναφέρουμε στο σημεῖο αὐτό. Ἀπὸ τὴν μια πλευρὰ ὁ Φιλήμων γράφει ὅτι οἱ ἐξισλαμισμένοι τοῦ χωριοῦ Μούνδριζα «ὡς πρὸ ὀλιγοτέρων τουρκίσαντες χρόνων, μόνον ἔφερον τὸ ὄνομα Τοῦρκοι μὴ γ ν ω ρ ί ζ ο ν τ ε ς τ ί ν α ἐ λ ἄ τ ρ ε υ ο ν π ί σ τ ι ν»⁶⁰, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Φραντζῆς παρατηρεῖ ὅτι «Οἱ μουρτάται οὗτοι ἐύρέθησαν ἀνέκαθεν νᾶ ἦναι τῆς ἀπλῆς τάξεως ὡς οἱ χωρικοὶ Ἑλλήνες, καὶ τῶν ὁποίων τὸ βᾶδισμα ἐπλησίαζε μὲ τὰ ἔθιμα τῶν Χριστιανῶν, καθότι ἐσέβοντο ἀεννάως τὴν θρησκείαν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, πολὺν δὲ φόβον ἔφερον ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸν [...]»⁶¹. Βλέπουμε, λοιπόν, μια διπλὴ καὶ συνάμα ἀντιθετικὴ εἰκόνα, θρησκευτικῆς υφῆς, που μας δίνουν για τὰ ἴδια ἄτομα δύο διαφορετικὲς πηγές. Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθούμε πᾶ ἀπὸ τις δύο αὐτὲς πληροφορίες εἶναι πιο ἀξιόπιστη. Φαίνεται, ὁμως, καὶ ἀπὸ ἐδῶ ὅτι μια βιαστικὴ καὶ ἐπιφανειακὴ χρῆση τῶν πηγῶν μπορεῖ νὰ

⁵⁸ Βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Στατιστικαὶ εἰδήσεις περὶ Πελοποννήσου», ὁ. π. σ. 430' πρβλ, Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν*, ὁ. π. τ. 3^{ος}, σ. 54.

⁵⁹ Βλ., καὶ παραπάνω, στο ἴδιο κεφάλαιο, σημ. 12 καὶ 13.

⁶⁰ Βλ. Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν*, ὁ. π. τ. 3^{ος}, σ. 54.

⁶¹ Βλ. Α. Φραντζῆς, *Ἐπιτομή*, ὁ. π. τ. Α' σ. 444, σημ. 1.

παραπλανήσει τον ιστορικό ή και τον ανθρωπολόγο, που ασχολείται με τέτοιου είδους θέματα⁶².

Συναντήσαμε, όμως στις πηγές που μελετήσαμε και ορισμένες αρνητικές εικόνες για εξισλαμισμένους, σε περιοχές όπου είχαμε περισσότερους εξισλαμισμούς αυτή την περίοδο για άτομα ή οικογένειες που μεταστράφηκαν στο Ισλάμ. Στην πρώτη περίπτωση θα πρέπει να αναφέρουμε τους *Τουρκοβαρδουνιώτες*, δηλαδή αυτούς που κατοικούσαν στα Βαρδουνοχώρια της Λακωνίας, στις ανατολικές υπώρειες του Ταύγετου, σε μία «κλειστή κοινωνία», χωρίς πολλές σχέσεις με τους χριστιανούς συχνά φέρονταν προς αυτούς επιθετικά⁶³. Σύμφωνα όμως με όσα γράφει ο Φιλήμων, οι χριστιανοί και οι μουσουλμάνοι των Βαρδουνοχωρίων διατηρούσαν, προεπαναστατικά, καλές σχέσεις και στηρίζονταν στην αμοιβαία βοήθεια του ενός προς τον άλλον: «Ὡς τοιοῦτοι οἱ Βαρδουνιώται, συνιστῶντες πραγματικόν κράτος ἐν κράτει καὶ φέροντες πολλοὶ ἐξ αὐτῶν λακωνικὴν τὴν καταγωγὴν διὰ τῆς ἀνεξιθρησκείας, συνεδέοντο πάντοτε μετὰ τῶν γειτόνων Λακῶνων διὰ συμμαχίας καὶ ἐπιμαχίας. Ὅτε ἐπετίθεντο κατὰ τῆς ἀρχῆς, οἱ Λάκωνες συνεμάχουν αὐτοῖς.[...] καὶ ὅτε οἱ Λάκωνες ἐπολεμοῦντο παρὰ τῆς ἀρχῆς, ἡ ἐπολέμουν ἀλλήλοις, οἱ Βαρδουνιώται ἐβοήθουν»⁶⁴. Αλλά και ο ίδιος ο Φιλήμων γράφει ότι ήταν ηθικά κατώτεροι από τους Λαλαίους της Ηλείας και ότι συνιστούσαν «κράτος ἐν κράτει»⁶⁵.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι στον Φιλήμονα συνυπάρχει η θετική με την αρνητική εικόνα. Επίσης, σ' άλλες πηγές ονομάζονται *Τουρκανάκατοι* προκειμένου να δηλωθεί ότι είχαν αναμειχθεί με τους Τούρκους και φέρονταν σαν αυτούς, ένας χαρακτηρισμός που, οπωσδήποτε, είχε τότε αρνητική σημασία. Σ' άλλες δε πηγές της Καποδιστριακής περιόδου αναφέρονται περιπτώσεις χριστιανών των οικισμών αυτών που εξισλαμίστηκαν και στη συνέχεια καταπίεζαν ή άρπαζαν τις περιουσίες πρώην ομοθρήσκων τους⁶⁶. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση εξισλαμισμού κάποιων

⁶² Κατά την γνώμη μου, το ότι ο Φραντζής τονίζει πως αυτοί οι εξισλαμισμένοι σέβονταν πολύ την Ορθόδοξη Εκκλησία και φοβούνταν τον αφορισμό εξηγείται, μάλλον, από το ότι ήταν κληρικός και από το ότι επιδίωκε να δημιουργήσει στον αναγνώστη την εντύπωση ότι όλοι οι Πελοποννήσιοι πίστευαν πολύ στον χριστιανισμό.

⁶³ Βλ. περισσότερα, γι' αυτό το ζήτημα και γενικά για τους Τουρκοβαρδουνιώτες Γεώργιος Καψάλης, «Η Βαρδούνια και οι Τούρκοβαρδουνιώτες», *Πελοποννησιακά* 2 (1957), σ. 91-140 και για μια αρνητική εικόνα γι' αυτούς Ν. Βέης, «Αρκαδικά χωρικά περιπαίγματα», *ό. π.*, σ. 146-147.

⁶⁴ Βλ. Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, *ό. π.*, τ. 3^{ος}, σ. 41. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό το ότι πολλοί Τούρκοβαρδουνιώτες γίνονταν νονοί παιδιών χριστιανών, παρόλο που η Εκκλησία τιμωρούσε με ποινή καθαίρεσης τους ιερείς που δέχονταν μουσουλμάνους ως αναδόχους· βλ. Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί*, *ό. π.*, σ. 75.

⁶⁵ Βλ. Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, *ό. π.*, τ. 3^{ος}, σ. 41.

⁶⁶ Βλ., Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί*, *ό. π.*, σ. 72-76, όπου οι σχετικές πηγές και περισσότερες πληροφορίες για εξισλαμισμούς σ' αυτά τα χωριά.

οικογενειών στο χωριό Ασίμι. Όπως αναφέρει το έγγραφο, «Στὰ 1770 μὴν ὑποφέροντες τὴν τυραννίαν ἀπὸ τὰ βαρύτατα χρέη *φ ε ὤ ἡ ρ ν ἡ θ η σ α ν τ ὸ ν Χ ρ ι σ τ ὸ ν* καὶ ἐδέχθησαν τὴν θρησκείαν τοῦ Μουάμεθ ἐξ αὐτῶν τρεῖς μὲ ταῖς φαιήλαις των. Μῶνοι φέροντες οἱ *τ ᾱ λ α ι ν ε ς τ ἡ ν κ α τ α ι σ χ ὺ ν η ν* ἀπὸ τοὺς ἰδίους ὁμογενεῖς μας, ἐπούλησαν οἱ δύο τὰ ὑποστατικά τους τοῦ Μουσταφᾶ Ζαλούμη καὶ παίρνωντας αὐτὰ τὰ ὑποστατικά των δύο Τοῦρκοι ἔκτισαν ἓν κονάκι στο χωρίον μας στὰ 1782»⁶⁷. Αυτή η αντιφατικότητα των πηγών μας δημιουργεῖ πολλά ερωτήματα, στα οποία, ἴσως, θα μπορούσε να δοθεῖ ἀπάντηση μετὰ ἀπὸ μια εξονυχιστικὴ ἐρευνα αὐτοῦ τοῦ ζητήματος στο μέλλον. Πάντως, μου δίνεται ἡ ἀφορμὴ νὰ σκεφτῶ, με βάση αὐτὴ τὴ διαρκὴ σχέση δράσης καὶ ἀντίδρασης, ἐχθρας καὶ φιλίας στὴ συμπεριφορὰ τους ἐναντὶ των χριστιανῶν τὸ ἐξῆς ὅτι αὐτοὶ οἱ «Τούρκοι» ἴσως, νὰ φέρονταν σκληρὰ στους χριστιανούς θέλοντας, ἀκριβῶς, νὰ τους ἐξουσιάζουν καὶ νὰ ἰδιοποιηθοῦν παράνομα τὶς γαῖες τους, ἢ καὶ ἀπὸ φόβο ἐξαιτίας των ὅσων διέπρατταν εἰς βάρος τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου. Ο ἐξισλαμισμὸς τους οδήγησε στο νὰ υιοθετήσουν τὴν εἰκόνα τοῦ «Ἄλλου», ὡς μηχανισμό ἀμυνας ἢ ἐπιβολῆς ταυτόχρονα, προκειμένου νὰ ἐπιβιώσουν καὶ νὰ ἰσχυροποιηθοῦν μέσα στὶς ἰδιαίτερες συνθήκες τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Κατὰ τὴ γνώμη μου, αὐτοὶ οἱ ἐξισλαμισμένοι ἐγίναν ὁ καθρέπτης τοῦ «Ἄλλου», δηλαδὴ τοῦ διαφορετικοῦ, τοῦ «βάρβαρου» καὶ δόμησαν σταδιακὰ τὴν ταυτότητά τους μέσα στα χρόνια τῆς κατάκτησης (περνώντας ἀπὸ τους κατακτημένους στους κατακτητές), ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιδεικνύουν τὴ δύναμή τους καὶ τὴ σκληρότητά τους, ὥστε νὰ τους υπολογίζουν ἀλλὰ καὶ νὰ τους φοβούνται οἱ «Ἄλλοι», εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ χριστιανούς, εἴτε γιὰ μουσουλμάνους.

Ὅσον ἀφορὰ δὲ, τὶς ἀτομικὲς περιπτώσεις ἐξισλαμισμένων, ἀπὸ τὶς πολλές ποὺ συναντήσαμε κατὰ τὴν μελέτη των πηγών μας, θὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ μόνο δύο: ἐνὸς χριστιανοῦ ονόματι Μήτρου Ροδόπουλου, ἀπὸ τὴν Πάτρα, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐξισλαμιστεῖ λίγο πρὶν ἀρχίσει ἡ Επανάσταση, παίρνοντας τὸ ὄνομα Μεχμέτ καὶ ὁ ὁποῖος φερόταν σκληρὰ στους χριστιανούς τῆς Τριπολιτσάς, ἰδίως κατὰ των φυλακισμένων ἐκεῖ, ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 1821, προεστὼν καὶ ἀρχιερέων, ὅπως γράφει στα *Απομνημονεύματά* του ὁ Παλαιὸν Πατρὼν Γερμανός⁶⁸ καὶ τοῦ «Ἀποῦλη

⁶⁷ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, «Δημογραφικὲς καὶ οικονομικὲς συνέπειες τῆς κυριαρχίας των Τουρκαλβανῶν στα Βαρδουνοχώρια Λακωνίας τὴν περίοδο τῆς δευτέρας Τουρκοκρατίας», *Μελέτες ἱστορίας*, ὁ. π. σ. 236.

⁶⁸ «Κακῇ δὲ τύχῃ τῶν Χριστιανῶν, εὐρίσκετο ἐκεῖ ὁ ποτὲ μὲν Μήτρος Ροδόπουλος λεγόμενος, Πατραῖος, τότε δὲ Μεχμέτης, ὅστις πρὸ ὀλίγου εἶχεν ἀρνηθῇ τὴν Χριστιανικὴν Θρησκείαν καὶ εἶχεν ἐγκλωπῶθῇ τὴν

*Περβολιώτη ρώμιογεννήτη», από τη Μεσσηνία ο οποίος πληρώθηκε το 1815 για να δολοφονήσει τον Λυκάκη στα Εμπλάκια*⁶⁹. Νομίζω ότι αυτές οι συμπεριφορές ερμηνεύονται από τον φόβο, την ανασφάλεια και την κατωτερότητα που ένιωθαν συγκριτικά με τους γνήσιους μουσουλμάνους, κάτι που οδήγησε αυτά τα άτομα να αναπτύξουν μηχανισμούς άμυνας, οι οποίοι καθόριζαν τη συμπεριφορά τους. Για να ξεπεράσουν τις ενοχές που ένιωθαν για την απάρνηση της θρησκείας τους, γίνονταν βιαιότεροι από τους Οθωμανούς για να ταυτιστούν απόλυτα μαζί τους⁷⁰ και να μην αισθάνονται υποδεέστεροι. Σε κάθε, όμως, περίπτωση δίνεται για τα συγκεκριμένα άτομα μια πολύ αρνητική εικόνα.

Όπως φαίνεται λοιπόν, από τις παραπάνω αναφορές, η θρησκεία ήταν ένας πολύ βασικός παράγοντας, αφενός τις σχέσεις μεταξύ των δύο λαών και αφετέρου την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Έλληνες για τους Οθωμανούς Τούρκους. Νομίζω ότι πέρα από άλλους λόγους, τούτο οφείλεται στο ότι οι κληρικοί καλλιεργούσαν στον λαό την αντίληψη – πίστη «άπιστοι», «μιαροί» κλπ. Βέβαια, και οι Τούρκοι από την πλευρά τους (κυρίως το μουσουλμανικό ιερατείο και η εξουσία), συχνά καταφέρονταν σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού και φανάτιζαν τον όχλο χρησιμοποιώντας βαρείς χαρακτηρισμούς για τη θρησκεία του.

II. Η εθνοτική διαφορά ως παράγοντας διαμόρφωσης της εικόνας των Ελλήνων για Οθωμανούς Τούρκους.

Εκτός από τους χαρακτηρισμούς και τις εικόνες των Τούρκων καθαρά θρησκευτικής φύσεως που, όπως είδαμε, απαντώνται πολύ συχνά στις ελληνικές πηγές, πολύ συχνό είναι και οι χαρακτηρισμοί που τους αποδίδουν οι Έλληνες με βάση την διαφορετική εθνοτική τους καταγωγή. Αυτό είναι απόλυτα φυσικό, γιατί από τη μελέτη όλων των πηγών της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο και της Επανάστασης του 1821 εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι Έλληνες ταύτιζαν απόλυτα

*τοῦ Μωάμεθ· οὗτος λοιπὸν ὁ ἀληθής, διὰ τὸ φαίνεται ζηλωτὴς εἰς τοὺς ἄλλους Τούρκους, ἐπροσπάθει νὰ τοὺς ὑπερβῇ εἰς τὴν ὠμότητα καὶ ἀπανθρωπίαν, καὶ ἐνήργει ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν μύρια ὅσα κακὰ καὶ ὕβρεις, παρακινῶν τοὺς Τούρκους, διὰ τὸ ὁρμήσωσι νὰ φονεύσωσι τὰς φυλακωμένους Ἀρχιερεῖς καὶ Προεστώτας· πλὴν ἡ Διοίκησις δὲν ἐσυγχώρει τὸ τοιοῦτον. Ἐβίαζε δὲ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ ἐξωμώσωσι σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις· καὶ, ἐπειδὴ δὲν τὸν ὑπήκουον, τοὺς ἐβασάνιζε τυραννικῶς, καὶ ὑπέφερον οἱ ἀθλιοὶ τὰ πάνδενα παρ' αὐτοῦ, ἕως ὅτου ἐφυγεν ἐκεῖθεν, βλέπων, ὅτι δὲν δύνανται νὰ ἀνθέξωσιν οἱ πολιορκουμένοι ἐχθροί»· βλ. Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., σ. 41.*

⁶⁹ Βλ. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., σ. 49.

⁷⁰ Τα άτομα αυτά δομοῦν την ταυτότητά τους μέσα σ' ένα διαφορετικό, ως ένα βαθμό, πολιτισμικό σύστημα. Όπως σημειώνει η ιστορικός Έφη Αβδελά, «οι ανθρώπινες κοινότητες ορίζουν τον “εαυτό” τους σε σχέση με τους κοντινούς τους “άλλους”»· βλ. Έφη Αβδελά, «Ετερότητα» και «ταυτότητα»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, ὁ. π., σ. 17.

τους μουσουλμάνους με τους Οθωμανούς Τούρκους. Μ' άλλα λόγια τα πιστεύω τους κινούνταν μέσα στο δίπολο: «Εμείς οι Έλληνες χριστιανοί» και οι «Άλλοι οι Οθωμανοί μουσουλμάνοι». Άλλοτε αυτή η εικόνα για τους Τούρκους δίνεται άμεσα με χαρακτηριστικά ουσιαστικά ή επίθετα, και άλλοτε έμμεσα με περιγραφές γεγονότων. Σε κάθε περίπτωση, οι εθνοτικοί παράγοντες –καθώς και οι θρησκευτικοί– μας βοηθούν να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τις σχέσεις των δύο λαών στην Πελοπόννησο, καθώς και να ερμηνεύσουμε την οικονομική και κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε σ' αυτό το πασαλίκι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Τους πιο δυνατούς χαρακτηρισμούς και τις πιο παραστατικές εικόνες των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους τους συναντούμε, κατά τη γνώμη μου, στα *Απομνημονεύματα* του Φωτάκου. Η πιο αρνητικά φορτισμένη εικόνα για τους Οθωμανούς Τούρκους που συναντήσαμε κατά τη μελέτη των απομνημονευμάτων των αγωνιστών του '21 είναι αυτή που μας δίνει ο Φωτάκος, ο οποίος μιλώντας για το τουρκικό έθνος το χαρακτηρίζει ως «*τὸ πλέον βάρβαρον ἔθνος*»⁷¹. Παρόμοιους χαρακτηρισμούς συναντούμε και στα απομνημονεύματα του Πιπλή, ο οποίος γράφει ότι οι Οθωμανοί Τούρκοι, όταν επανακατέκτησαν την Πελοπόννησο το 1715 συμπεριφέρονταν για ένα διάστημα με ηπιότητα στους Έλληνες, αλλά μετά τα Ορλωφικά «*τὰ βάρβαρα αὐτῶν ἔνστικτα ἤρχισαν νὰ πιέζουσιν τοὺς Ἑλληνας παντοιοτρόπως*»⁷². Ο ίδιος απομνημονευτής σ' άλλο σημείο του έργου του αναφέρει ότι μετά τους εξισλαμισμένους Έλληνες (*μουτράτες*), οι πιο «*φανατικοὶ διῶκται τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἦσαν οἱ ἐξ Ἀνατολῆς καὶ Μικρᾶς Ἀσίας καταγόμενοι Τοῦρκοι*»⁷³. Ο Ν. Πιπλής ο οποίος, όπως, είπαμε στην εισαγωγή, έζησε σε μια περιοχή, όπου υπήρχαν πολλοί Οθωμανοί, υποστηρίζει ότι όσοι ήρθαν στην Πελοπόννησο από την Μικρά Ασία, το 1715, φέρονταν σκληρά στους Έλληνες *ραγιάδες*, υπονοώντας ότι οι Τούρκοι που ζούσαν προ του 1685 στην Πελοπόννησο και επανήλθαν, φέρονταν καλά στους χριστιανούς, γιατί πολλοί από αυτούς είχαν γεννηθεί στην Πελοπόννησο και, συνεπώς, γνώριζαν τους Έλληνες και την νοοτροπία τους, γεγονός που συντελούσε στη δημιουργία καλών σχέσεων ανάμεσα στους δύο λαούς.

Αναμφίβολα, οι Τούρκοι είχαν προκαλέσει στο παρελθόν πολλά δεινά στον τόπο. Όμως, πιστεύω, απόλυτα, ότι δεν θα πρέπει να υποπίπτουμε στο σφάλμα των γενικεύσεων, θεωρώντας ότι όλοι οι Τούρκοι ήταν «*βάρβαροι*». Στην προκειμένη

⁷¹ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 17.

⁷² Βλ. Ν. Πιπλή, *Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ πατρός μου*, περίοδος 1750-1806 ό. π, σ. 2.

⁷³ στο ίδιο, σ. 3.

περίπτωση πρέπει να διακρίνουμε τον τουρκικό λαό από τους Τούρκους εκείνους που ήταν όργανα της οθωμανικής διοίκησης ή από την ίδια τη διοίκηση. Μ' αυτή τη παρατήρηση θέλουμε να διακρίνουμε τους Οθωμανούς που ασκούσαν εξουσία και καταπίεζαν με αυθαίρετες, συχνά, πράξεις, παραβαίνοντας και τους υφιστάμενους νόμους, τους χριστιανούς υπηκόους, από τους απλούς Οθωμανούς που δεν είχαν καμία εξουσία και συμβίωναν λίγο πολύ αρμονικά για χρόνια με τους χριστιανούς.

Το πιο δυνατό, αλλά ταυτόχρονα και διφορούμενο έως προβληματικό απόσπασμα, ως προς την ερμηνεία του, από το έργο του Φωτάκου σχετικά με το τουρκικό έθνος είναι αυτό που εμπεριέχεται στην αφήγηση των γεγονότων στην αρχή της Επανάστασης στην Πελοπόννησο. Όπως γράφει, «*Τοιουτοτρόπως τελειώνουν τὰ πράγματα τοῦ κόσμου ἄπο τοὺς δύο μαχόμενους ὁ ἓνας θα χάσῃ, ὁποῖος λάβει τὴν κακὴν τύχην. Ἀλλ' ὅταν κανεῖς χάσῃ, τότε οἱ ἄλλοι οἱ ἔχοντες ἔξω τὰ πόδια των, τοῦ λέγουν καὶ τοῦ σωρεύουν τόσα καὶ ἄλλα σφάλματα. Ἐπρεπενὰ ὑποφέρομεν καὶ ἡμεῖς ὅλα τὰ ἀτυχήματα, ὅσα καὶ αὐτοὶ ἔπαθον, διὰ τὴν μὴν γράφομεν μὲ πολλή ἀκρισία καὶ ἀγέρωχον φαντασία, ὅτι μόνον ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες ἐκάμαμεν κατορθώματα καὶ ἀνδραγαθήματα εἰς τοὺς πολέμους. Κατὰ δυστυχίαν οἱ Τούρκοι δὲν εἶναι ἔθνος ιστορικόν, ἀλλ' εἶναι ἔθνος τὸ ὁποῖον στηρίζεται σε μύθους καὶ ἀφύσικα διηγήματα, καὶ τὰυτὰ ὄχι γραπτὰ, ἀλλὰ κατὰ παράδοσιν ἀπὸ τὸν ἓναν εἰς τὸν ἄλλον, καὶ τὰ ὁποῖα ἐπὶ τέλους τὰ καμνοὺν κωμικά διὰ τὴν γελωσίην εἰς τὰ καφενεῖα. Διὰ τοῦτον ἔθνος οἱ Ἕλληνες ἔγραψαν τὰς ἀνδραγαθίας των καὶ θέλουν νὰ λέγωνται ιστορικοί*»⁷⁴.

Με μια πρώτη ματιά φαίνεται ότι ο απομνημονευτής δεν θεωρεί τον τουρκικό λαό ως έθνος, μ' άλλα λόγια είναι σαν να τους στερεί το δικαίωμα να αυτοπροσδιορίζονται ως έθνος. Είναι εμφανές ότι όταν γράφει ότι το τουρκικό έθνος βασίζεται σε μύθους και σε παράλογες διηγήσεις στοχεύει σε μια αντιπαραβολή του τουρκικού έθνους με το ελληνικό έθνος, το οποίο έχει πίσω του μακρά ιστορία και

⁷⁴ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 389. Είναι σκέψεις του συγγραφέα που τις γράφει αφηγούμενος τα γεγονότα που συνέβησαν στην μάχη του Βαλτετσίου (12-13 Μαΐου 1821). Όπως, γράφει σε άλλο σημείο των *Απομνημονευμάτων* του, οι Τούρκοι κουβαλούσαν όλη τη νύχτα τους πληγωμένους απ' αυτή την μάχη και «*Εκεῖ ἐβλέπε τις τὰς γυναῖκας τῶν Τούρκων νὰ κορωνοχιάζουν τὰ μάγουλά των μὲ τὰ νύχια των καὶ νὰ τραβοῦνε τὰ μαλλία των, τὰ δὲ παιδιά νὰ φωνάζουν καὶ νὰ γυρεῖουν τοὺς πατέρας των. Τοιαύτη ἦτο ἡ θέα τῆς Τριπολιτσᾶς εἰς τὸ ἔμβασμα τῶν Τούρκων τῶν τσακισμένων εἰς τὸ Βαλτέτσι*» βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 160. Κατά τη γνώμη μου, είναι μια εικόνα θετική, καθώς ο Φωτάκος, φαίνεται να λυπάται τους Τούρκους, λόγω της καταστροφής που υπέστησαν. Από την άλλη οι Τούρκοι παρουσιάζονται ως τραγικές φιγούρες της Επανάστασης που προσπαθούν να σώσουν τις οικογένειές τους. Αυτό μας θυμίζει την εικόνα που δίνει για την ίδια μάχη ο Σπυρίδων Τρικούπης όταν αναφέρει ότι: «*Οἱ Τούρκοι ἐπολέμησαν γενναίως εἰς σωτηρίαν τῶν γυναικῶν καὶ τέκνων, καὶ εἰς διαφύλαξιν τῆς περιουσίας*» βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό. π, τ. Β', Ἐν Λονδίνῳ 1861, σ. 73.

πολλές γραπτές μαρτυρίες για την προέλευσή του. Μελετώντας όμως βαθύτερα το συγκεκριμένο απόσπασμα προβληματίστηκα για το τι πραγματικά θέλει να πει και επιδιώκει εδώ ο Φωτάκος. Ιδιαίτερα με απασχόλησε το νόημα της έκφρασης «*καταδυστυχία*». Σημαίνει άραγε, ότι όντως οι Τούρκοι δεν είναι ιστορικό έθνος ή μήπως ότι, δυστυχώς, κάποιοι Έλληνες ιστορικοί παραποίησαν τα γεγονότα της ιστορίας των Τούρκων και τους υποβάθμιζαν ως έθνος. Αναρωτήθηκα, επίσης, πολλές φορές αν η εικόνα που δίνει εδώ είναι μόνο αρνητική ή αν υποκρύπτει και μια προσπάθεια υπεράσπισης του τουρκικού έθνους έναντι των κατηγοριών που προσήπταν σ' αυτό διάφοροι Έλληνες ιστορικοί για να το υποτιμήσουν ή έναντι αυτών που το διακωμωδούσαν, όπως γράφει, στα καφενεία. Είναι σίγουρο πως ο Φωτάκος ψέγει όσους ιστορικούς της εποχής του δεν συνέγραψαν αντικειμενικά τα ιστορικά γεγονότα αλλά -στηριζόμενοι σε *μυθεύματα* των Τούρκων- προσπαθούσαν να υποβαθμίσουν το τουρκικό έθνος και να εξάρουν το ελληνικό⁷⁵. Σ' αυτή την ερμηνεία με οδήγησαν όσα γράφει ο Φωτάκος στην αρχή αυτού του αποσπάσματος θεωρώντας ότι οι ιστορικοί αυτοί κατέγραψαν τα γεγονότα της Επανάστασης από την πλευρά των νικητών «*μὲ πολλήν ἀκρισίαν καὶ ἀγέρωχον φαντασίαν*».

Ένας άλλος από τους πιο έντονα εθνοτικούς χαρακτηρισμούς του ίδιου απομνημονευτή είναι η ονομασία «*Περσιάνοι*», που τη συναντούμε και σε άλλες πηγές. Αν στο προηγούμενο απόσπασμα έχουμε μια απόλυτη άρνηση του τουρκικού έθνους, σ' αυτό που ακολουθεί αποδίδεται στον τουρκικό λαό διαφορετική εθνοτική ταυτότητα από την πραγματική του. Ο αγωνιστής-απομνημονευματογράφος, μιλώντας για τη μάχη στο Βαλτέτσι, αναφέρει ένα περιστατικό κατά το οποίο ο Νικήτας Νικηταράς απευθυνόμενος στους Τούρκους, που έφευγαν τρομοκρατημένοι, τους είτε επιτιμητικά και ειρωνικά: «*Διὰ τί φεύγετε Περσιάνοι, σταθῆτε νὰ πολεμήσωμεν! Καὶ πλέον ἀπὸ τότε τοὺς ἔλεγον οἱ Ἕλληνες τοὺς Τούρκους Περσιάνους. Ὑπῆρχε πατροπαράδοτος ἡ ἰδέα εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὅτι οἱ Τοῦρκοι κατάγονται ἀπὸ τὴν Περσίαν καὶ ἀπὸ τὴν κόκκινην Μηλιάν*»⁷⁶. Η φράση «*Ὑπῆρχε πατροπαράδοτος ἡ ἰδέα εἰς τοὺς Ἕλληνας*», μας μεταφέρει στην υστεροβυζαντινή περίοδο του Ελληνισμού. Η λέξη «*Περσιάνοι*» -όπως και το παρεμφερές «*Σκύθες*», που συναντάται, επίσης, σε υστεροβυζαντινά κείμενα- παραπέμπει, μάλλον, στην

⁷⁵ Βλ. και Γ. Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων», *Μελέτες*, ό. π, σ. 313, ο οποίος αποδέχεται την πρώτη ερμηνεία αυτού του αποσπάσματος.

⁷⁶ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 123.

αρχαία Ελλάδα και όχι στο ότι οι Τούρκοι είχαν περάσει από την Περσία τον 10^ο αιώνα (όπου προσέλαβαν πολλά γλωσσικά και διοικητικής φύσεως στοιχεία⁷⁷) προτού εισβάλουν στη Μ. Ασία. Στην κοινή αντίληψη και στη συνείδηση των Ελλήνων, οι Πέρσες, οι οποίοι είχαν απειλήσει παλαιότερα την ύπαρξη του Ελληνισμού, είχαν αντικατασταθεί με τους άλλους εξ Ανατολών εχθρούς, τους Τούρκους⁷⁸. Γι' αυτό, εξάλλου κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Μιλτιάδης και άλλοι αρχαίοι Έλληνες στρατηγοί ήταν διαχρονικά σύμβολα της νίκης του Ελληνισμού εναντίον των εχθρών από την Ανατολή.

Όπως φαίνεται, όμως, και από τα *Απομνημονεύματα* του Ρηγόπουλου, οι ίδιοι οι Τούρκοι δεν αποδέχονταν αυτόν τον προσβλητικό, γι' αυτούς, χαρακτηρισμό και διαμαρτύρονταν όταν τους αποκαλούσαν έτσι οι Έλληνες. Συγκεκριμένα, ο αγωνιστής – συγγραφέας, αναφέρεται σ' αυτό το ζήτημα όταν αφηγείται τις διαπραγματεύσεις των Ελλήνων οπλαρχηγών με Οθωμανούς αξιωματούχους πριν από την άλωση της Τριπολιτσάς. Όπως είδαμε παραπάνω, οι συζητήσεις έγιναν στη σκηνή του Πάνου Κολοκοτρώνη, σε ήρεμο τόνο, ανάμεσα σε άτομα που αντιπροσώπευαν δύο διαφορετικούς κόσμους: την έως τότε κατακτητική κοινωνία και την κατακτημένη, που μόλις είχε εξεγερθεί. Δύο λαοί οι οποίοι, παρά τη διαφορετική θρησκεία, γλώσσα και, κατ' επέκταση, κοσμοθεωρία, συμβίωναν και επικοινωνούσαν, συχνά και σε διαπροσωπικό επίπεδο, στα χρόνια της κατάκτησης. Οι θέσεις και η αιτιολόγησή τους από τα πρόσωπα που συνδιαλέγονται μας φέρνουν πιο κοντά στο γενικό - αντιθετικό σχήμα «*Εμείς*» και οι «*Άλλοι*», το οποίο χαρακτηρίζει τους Έλληνες και τους Τούρκους αντίστοιχα⁷⁹.

⁷⁷ Η βιβλιογραφία γι' αυτό το ζήτημα βλ., ενδεικτικά C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey, A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*, Λονδίνο 1968, σ. 5-8· Γ. Αρνάκης – Γεωργιάδης, *Οι πρώτοι Οθωμανοί., Συμβολή στο πρόβλημα της πτώσης του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282 – 1337)*, εκδ. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008, σ. 128-129 και Γιώργος. Βογιατζής, *Από το Ματζικέρτ στη Βιέννη, Αναγνώσεις της Ιστορίας των Τούρκων από το 1071 έως το 1529*, εκδ. Σπανίδη, Ξάνθη 2007, σ. 15-19. Κατά το πέρασμά τους από την κεντρική Ασία τα τουρκικά φύλλα δέχτηκαν το Ισλάμ.

⁷⁸ Βλ. Γ. Αρνάκης – Γεωργιάδης, *Οι πρώτοι Οθωμανοί., ό. π.*, σ. 33, 35. Gill Page, *Οι Έλληνες πριν τους Οθωμανούς. Ο εθνισμός στο ύστερο Βυζάντιο*, μτφρ. Γ. Αβραμίδης – Α. Παπασυριόπουλος, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 292-294. Ο Νίκος Σβορώνος παρατηρεί ότι κατά τα υστεροβυζαντινά χρόνια έχει δυναμώσει πολύ η ιδεολογία για την φυλετική συνέχεια του Ελληνισμού, οι Τούρκοι ταυτίζονται με τους Πέρσες· βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, προλεγόμενα, Σπ. Ασδραχάς, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 77.

⁷⁹ Βλ. Α. Argyriou, «Les courants idéologiques au sein de l' hellénisme et de l' orthodoxie a l' époque de la domination turque (1453 – 1821)», *Contacts* 36, (Paris 1984), σ. 298· Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα, ό. π.*, σ. 73-76. Για τη θρησκευτική ετερότητα βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με το χρόνο, ό. π.*, σ. 4-26.

Ο Ρηγόπουλος, λοιπόν, παραθέτει τα λόγια των Τούρκων με τα οποία προσπαθούσαν να πείσουν τους Έλληνες συνομιλητές τους ότι είχαν το δικαίωμα να ζήσουν στον τόπο όπου γεννήθηκαν και ότι δεν έπρεπε να τους λένε Περσιάνους. «Μίαν δὲ φορὰν ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἔγινε λόγος περὶ Ἑλλήνων καὶ Τοῦρκων, καὶ ἔλεγον ὅτι καὶ ἡμεῖς Ἑλλήνες εἴμεθα, γεννηθέντες καὶ ἀνατραφέντες ἡμεῖς καὶ οἱ πατέρες καὶ οἱ πρόγονοί μας εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς λέγετε Περσιάνους, (οὕτως ἀπεκάλουν τότε οἱ Ἕλληνες τοὺς Τοῦρκους), διότι δὲν εἴμεθα ἀπὸ τὴν Περσίαν, καὶ οὐτε νὰ μᾶς σκοτώνετε, διότι εἴμεθα ἀδελφοί, ἔξω ἀπὸ μίαν πίστιν»⁸⁰.

Η παρατήρηση των ενοχλημένων Οθωμανών αξιωματούχων, «δὲν πρέπει νὰ μᾶς λέγετε Περσιάνους» δείχνει, κατά τη γνώμη μας, ότι προσπαθούν να αποτινάξουν την αρνητική σημασία αυτού του χαρακτηρισμού που έδιναν οι Έλληνες⁸¹. Ενδεχομένως, όσα λένε οι Οθωμανοί αξιωματούχοι πως δεν τους ταιριάζει αυτός ο χαρακτηρισμός να είναι εν μέρει ορθά, επειδή δεν ήρθαν οι ίδιοι σαν κατακτητές, όπως οι πρόγονοί τους, αλλά έζησαν μαζί με τους Έλληνες και πολλοί απ' αυτούς δημιούργησαν φιλικές σχέσεις με αυτούς. Τούτο δεν τους επέτρεπε να καταλάβουν ότι στα μάτια των Ελλήνων δεν υπήρχε διαφορά ανάμεσα στους Οθωμανούς Τούρκους που κατέκτησαν την Ελλάδα και σ' αυτούς εναντίον των οποίων είχαν επαναστατήσει οι Έλληνες.

Ο γιος του Γέρου του Μοριά, αντικρούοντας τα επιχειρήματά τους, τους υπενθυμίζει τις κατακτήσεις τους και τις καθημερινές καταπιέσεις και αυθαιρεσίες σε βάρος των *ραγιάδων*. Αυτή η απάντησή του εκφράζει, λίγο πολύ, το τι πίστευαν όλοι οι Έλληνες για τους Οθωμανούς Τούρκους και το ποια εικόνα είχαν σχηματίσει γι' αυτούς. Όπως, αφηγείται ο Ρηγόπουλος, «Ὁ δὲ Πᾶνος τοῖς ἔλεγεν ὅτι ἦλθατε ἀπὸ τὰς ἐρήμους τῆς Ἀραβίας καὶ κατεκτήσατε τὴν πατρίδα μας, μᾶς ἀφαιρέσατε τὰ κτήματά μας καὶ τὴν ἐλευθερίαν καὶ μᾶς τυραννεῖτε»⁸². Αν θεωρήσουμε ότι η απάντηση του Πάνου εκφράζει την κοινή πεποίθηση των Ελλήνων της Πελοποννήσου για τους Τούρκους, τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι όποιες σχέσεις είχαν αναπτυχθεί, μετά από πολλά χρόνια κατάκτησης αλλά και συμβίωσης, ανάμεσα στους Έλληνες και στους Τούρκους, δεν ήταν ικανές να σβήσουν από την μνήμη των πρώτων όσα υπέφεραν

⁸⁰ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, σ. 18.

⁸¹ Βλ. Miroslav Hroch, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση» στο Hroch. Μ. και Τοντόροβα Μαρία, *Εθνικό Κίνημα και Βαλκάνια*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 19-21.

⁸² Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, σ. 18.

από τους κατακτητές τους. Δηλαδή να ξεχάσουν την οικονομική και κοινωνική τους καταπίεση και την υποβάθμιση τους σε υπηκόους δεύτερης κατηγορίας⁸³.

Από την άλλη, όσα λένε σ' αυτή τη συνάντηση οι Τούρκοι αξιωματούχοι είναι πολύ ενδιαφέροντα, τόσο όσον αφορά στα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν για να υποστηρίξουν το δικαίωμα παραμονής τους στην Πελοπόννησο όσο και αναφορικά με την εικόνα που θέλουν να δώσουν οι ίδιοι για τους εαυτούς τους ή, πιο σωστά, για όλους τους ομοεθνείς τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι θεωρούν τους εαυτούς τους «Έλληνες», δηλαδή όχι «Άλλους», με το επιχείρημα ότι γεννήθηκαν στην Ελλάδα, θεωρώντας ότι τους χώριζε από τους (άλλους) Έλληνες μόνο η θρησκευτική τους πίστη.

Οι Οθωμανοί, λοιπόν, αυτοπροσδιορίζουν, μ' όσα λένε, την ήδη δομημένη ταυτότητά τους. Στο βαθμό που αυτή η ομολογία τους είναι ειλικρινής και δεν έγινε υπό το βάρος της αγωνίας που τους διακατείχε για τη ζωή τους, έχουμε μία σπάνια, αν όχι μοναδική, σε ελληνική πηγή δήλωση των Οθωμανών Τούρκων για το ποιοι ένιωθαν ή πίστευαν ότι είναι ως έθνος. Η έντονα φορτισμένη συναισθηματικά φράση: «*εἴ μεθα ἀδελφοί, ἔξω ἀπὸ μίαν πίστιν*», έχει βαρύνουσα σημασία, διότι δείχνει τι ήταν αυτό που, κατά τους Οθωμανούς, τους ένωνε και ταυτόχρονα τους χώριζε με τους Έλληνες. Επίσης, τα λόγια τους εκφράζουν ένα αίτημα αποδοχής τους και όχι απόρριψής τους από τους Έλληνες, βασισμένο σε όσα κοινά, κατ' αυτούς, είχαν με τους Έλληνες. Μ' άλλα λόγια, προβάλλουν περισσότερο τα στοιχεία εκείνα που τους «ένωναν» με τον ελληνικό λαό, υποβαθμίζοντας αυτά που τους χώριζαν.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, στην αφήγηση της ίδιας συνάντησης ο Ρηγόπουλος εκφέρει και τις προσωπικές του κρίσεις και χαρακτηρισμούς για τους Οθωμανούς που συνδιαλέγονταν με τους Έλληνες' χαρακτηρισμούς με εθνική και πολιτισμική απόχρωση, που δεν αναφέρονται, βέβαια, σ' όλους γενικά τους Τούρκους αλλά μόνο στους συγκεκριμένους αξιωματούχους. Συγκεκριμένα, γράφει ότι: «*Ο ἰ Τ ο ὅ ρ κ ο ι ο ὅ τ ο ι ἐ φ α ἰ ν ο ν τ ο ν ο ἡ μ ο ν ε ς καὶ σ υ ν ε τ ο ῖ ἔ χ ο ν τ ε ς π ο λ ι τ ι κ ᾶ ς καὶ π ο λ ι τ ε ι α κ ᾶ ς γ ν ὼ σ ε ι ς γ ε ν ι κ ᾶ ς. Ἦ ρ χ ο ν τ ο δ ῆ π ο λ λ ᾶ κ ι ς τὸ ἐ σ π ῆ ρ α ς π ρὸ ς ἐ π ἰ σ κ ε ψ ῖ ν τ ο ὺ Π ᾶ ν ο υ, ὅ σ τ ι ς ἡ γ ᾶ π α ν ᾶ σ υ ν ο μ ι λ ῆ μ ἔ α ὑ τ ο ῦ ς, καὶ σ υ ν διαλέ γ ο ν τ ο π ε ρ ῖ δια φ ὁ ρ ῶ ν*

⁸³ Τα ίδια περίπου γράφει και ο πατέρας του Θεόδωρος στα απομνημονεύματά του, κάτι που δείχνει ότι όσα γράφει εδώ ο Πάνος, του τα ἔλεγε ο πατέρας του και του είχαν τυπωθεῖ στην μνήμη του· βλ. Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων*, ό. π, σ. 240, 263-264. Εξάλλου τα πιο πολλά νεανικά του χρόνια τα πέρασαν αυτός και ο αδερφός του ο Γενναίος στην Ζάκυνθο. Αυτοί οι αγωνιστές εκφράζουν την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής.

αντικειμένων μετὰ κρίσεως»⁸⁴. Είναι, νομίζω, περιττό να πούμε ότι η εικόνα που δίνεται εδώ για τους συγκεκριμένους Οθωμανούς είναι απόλυτα θετική. Τα επίθετα «νοήμονες» και «συνετοί» δείχνουν, αναμφίβολα, μορφωμένα και καλλιεργημένα άτομα.

Αλλού, ο ίδιος ο απομνημονευτής αφηγείται περιστατικά που μας δίνουν εικόνες των Τούρκων αντιθετικές μεταξύ τους. Για παράδειγμα, αναφερόμενος στα πρώτα επαναστατικά γεγονότα στο Σοποτό Καλαβρύτων γράφει: «Τὴν δὲ 20 Μαρτίου, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, διέβαινον ἐκ Σοποτοῦ δύο Τοῦρκοι Μουκαπελετζήδες⁸⁵ λεγόμενοι μεταβαίνοντες εἰς Τρίπολιν. Καὶ τούτους ἰδόντες ἀρειμάνιοί τινες νέοι ὥρμησαν νὰ τοὺς φονεῦσουν, [...]. Ἄλλ' οἱ πρόκριτοι τοῦ χωρίου, ἐν οἷς καὶ ὁ διδάσκαλός μου, ἐμπόδισαν τὸν φόνον τῶν Τούρκων καὶ τοὺς ἐπροστάτευσαν, διότι ἔλεγον ὅτι ἦσαν ἀγαθοὶ ἄνθρωποι οἱ Τοῦρκοι ἐκεῖνοι. Ἦτο δὲ Σάββατον ἑσπέρας, καὶ τὴν ἐπιοῦσαν συνᾶδενσαν αὐτοὺς οἱ πρόκριτοι δι' ὅπλοφόρων, ὅπως διαβῶσι τὰ ὅρια τοῦ χωρίου ἐν ἀσφαλείᾳ. Ἄλλ' οἱ ἀρειμάνιοι ἐκεῖνοι προλαβόντες ἐτοποθέτησαν εἰς τὸ πρὸς τὴν Χόβολην στενὸν ἀνωθεν τοῦ χωρίου, καὶ ἐκεῖ τοὺς ἐφόνευσαν διαβαίνοντας. [...] Τότε ἀπερχόμενος καὶ ἐγὼ εἰς τὴν πατρίδα μου μετέβην ἐπίτηδες ἀπὸ τὸ μέρος ὅπου οἱ Τοῦρκοι ἦσαν φονευμένοι, ἵνα ἴδω τὰ πτώματά των, καὶ ὄχι μόνον δὲν ἐφοβήθην ἰδὼν πρώτην φορὰν πῶμα, ἀλλὰ καὶ ἐχάρην, καὶ λίθους ἔρριψα κατὰ τῶν πτωμάτων ἐξ ἀπεχθείας ὥσθι ἐκδικούμενος. Το σ α ὕ τ η ἦ τ ο ἦ κα τὰ τ ὧ ν Τ ο ὕ ρ κ ω ν κα τ α φ ο ρ ᾶ τ ὧ ν Ἑ λ λ η ν ο π α ῖ δ ω ν»⁸⁶.

Βλέπουμε πως από τη μια οι πρόκριτοι του Σοποτού έσωσαν από τους οργισμένους νέους δύο Τούρκους φοροεισπράκτορες, αιτιολογώντας αυτή τους την πράξη με το επιχείρημα ότι «ἦσαν ἀγαθοὶ ἄνθρωποι οἱ Τοῦρκοι ἐκεῖνοι». Αργότερα όμως, οι ίδιοι νέοι του χωριού τους σκότωσαν, εκδηλώνοντας, μ' αυτό τον τρόπο το μίσος που έτρεφαν για όλους γενικά τους Τούρκους. Στην αντίδραση των προκρίτων αυτού του χωριού έχουμε μια «συνετή» και οπωσδήποτε υστερόβουλη αντιμετώπιση των συγκεκριμένων Τούρκων, αφενός λόγω του ότι φοροεισπράκτορες και πρόκριτοι είχαν κοινούς ως ένα βαθμό ρόλους κατά την κατανομή και είσπραξη των φόρων και

⁸⁴ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα* ὁ. π., σ. 18.

⁸⁵ Κατά τον Αθ. Φωτόπουλο [*Οι κοτζαμπάσηδες*, ὁ. π., σ. 324, σημ. 396] «φαίνεται μάλλον απίθανο ότι ήταν μουκαπελατζήδες, γιατί αυτοί ήταν επίσημα πρόσωπα της οθωμανικής διοίκησης στην Τριπολιτσά και είχαν ως καθήκον την τήρηση κτηματολογίου και την οροθεσία των επαρχιών και των χωριών». Κατά τον Ι. Φιλήμονα [*Δοκίμιον*, ὁ. π., τ. Γ', σ. 9-10] η εξόντωση αυτών των Τούρκων έγινε στις 18 και όχι στις 20 Μαρτίου, με διαταγή του Π. Φωτήλα.

⁸⁶ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., σ. 11. Γι' αυτό το περιστατικό βλ. και Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες*, ὁ. π., σ. 324.

αφετέρου γιατί φοβούνταν τις αντιδράσεις της οθωμανικής εξουσίας, αν σκότωναν τους Τούρκους. Αντίθετα, στην αυθόρμητη και ταυτόχρονα, επιθετική στάση του νεαρού Ρηγόπουλου φαίνεται το πόσο αρνητική εικόνα δημιουργούσαν οι Έλληνες στα παιδιά τους, με την ανατροφή που τους έδιναν, για τους Τούρκους. Μια συμπεριφορά εντελώς αντίθετη από αυτή των «ώριμων» και «συνετών» προεστών.

Πράγματι, βλέπουμε ότι οι πρόκριτοι του Σοποτού, «συνετά σκεπτόμενοι», έσωσαν τους Οθωμανούς φοροεισπράκτορες, υποστηρίζοντας ότι ήταν άτομα που ξεχώριζαν από τους άλλους ομοεθνείς τους, για τον καλό τους χαρακτήρα και –αυτό υπονοείται– για την καλή συμπεριφορά τους προς τους Έλληνες. Αντίθετα, οι νέοι, που αντιπροσώπευαν το χωρίς καμία εξουσία σώμα της ελληνικής κοινωνίας, απεχθάνονταν τους Τούρκους, σύμφωνα τουλάχιστον με όσα γράφει ο Ρηγόπουλος. Η προνομιακή θέση των χριστιανών προκρίτων, έναντι των άλλων ομοεθνών τους, μέσα στο σύστημα της τοπικής αυτοδιοίκησης, ερμηνεύει τις σχέσεις τους με τους Οθωμανούς Τούρκους στα πλαίσια της εξυπηρέτησης του φοροεισπρακτικού μηχανισμού της οθωμανικής διοίκησης⁸⁷, και τη συγκεκριμένη συμπεριφορά τους. Έτσι, λοιπόν, βλέπουν ως «άγαθούς» τους Τούρκους εκείνους, επειδή απολάμβαναν κάποια προνόμια από την τουρκική εξουσία στην οποία πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους.

Νομίζω ότι πρέπει να υπογραμμίσουμε εδώ το ότι ο Ρηγόπουλος ένιωσε ως, παιδί, μεγάλη χαρά, ίσως και ανακούφιση, όταν είδε, για πρώτη φορά, πτώματα Τούρκων. Το γεγονός αυτό, τον χαροποίησε γιατί, όπως γράφει, όλα τα παιδιά τότε ένιωθαν μεγάλη απέχθεια για τους Τούρκους, λόγω των δεινών που είχαν προκαλέσει στην πατρίδα τους, παίρνοντας εκδίκηση εξωτερικεύοντας τα συναισθήματά τους. Βέβαια, ο τρόπος με τον οποίο αντιδρά είναι, κατά κάποιον τρόπο, απρόβλεπτος, αν λάβουμε υπόψιν την ηλικία του, καθώς έρχεται σε αντίθεση με τις παιδικές του εμπειρίες και τις σχέσεις που διατηρούσε η οικογένειά του με τους Οθωμανούς⁸⁸. Συνεπώς, οι «Άλλοι», δεν του ήταν εντελώς ξένοι, καθώς ο πατέρας του διατηρούσε καλές σχέσεις με τους Οθωμανούς και μάλιστα τους δεχόταν στο σπίτι του και συνένωνε μαζί τους⁸⁹.

⁸⁷ Από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ., κυρίως, Σπ. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5 (1986), σ. 229-258.

⁸⁸ Θ. Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό. π., σ. 18 και 117.

⁸⁹ στο ίδιο, σ. 117.

Όσα γράφει εδώ ο Ρηγόπουλος, εξήντα περίπου χρόνια μετά απ' αυτό το γεγονός είναι αναμφίβολα πολύ σημαντικά για το θέμα της μελέτης μας. Για να τα κατανοήσουμε όμως καλύτερα, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι ο συγγραφέας επηρεάζεται, ως ένα βαθμό, από την ιδεολογία που κυριαρχεί στο ελληνικό κράτος τον 19^ο αιώνα και από την έξαρση του ελληνικού εθνικισμού και της *Μεγάλης Ιδέας*⁹⁰. Μ' άλλα λόγια, η εικόνα ή οι εικόνες που έχει σχηματίσει ο Ρηγόπουλος για τους Οθωμανούς Τούρκους καθορίζονται αφενός από τα προσωπικά παιδικά ή νεανικά του βιώματα, αλλά και από διάφορα γεγονότα που μεσολάβησαν από τότε ως τη συγγραφή των *Απομνημονευμάτων* του. Είναι περιττό να υπενθυμίσουμε ότι η παρατήρηση αυτή ισχύει για όλα τα απομνημονεύματα και για όλες, γενικά, τις πηγές. Πρέπει, λοιπόν, να είμαστε πολύ προσεκτικοί με τις εικόνες που εντοπίζουμε και αναλύουμε ώστε να διακρίνουμε αν τα γεγονότα αλλοιώνονται από αυτούς που τα διασώζουν, αν μεγαλοποιούνται ή αν υποβαθμίζεται η σημασία τους με τελικό στόχο να δοθεί μία επίπλαστη και όχι αντικειμενική εικόνα για τους «Άλλους».

Κατά τη γνώμη μου, ο Ρηγόπουλος διαπράττοντας αυτή την ανοίκεια πράξη σε βάρος των νεκρών Τούρκων, μας αφήνει να εννοήσουμε ότι αυτό ήταν ένα φυσιολογικό ξέσπασμα και μια αναμενόμενη εκδίκηση για όσα είχαν υποστεί όλοι οι πρόγονοί του από τους Τούρκους. Επιπρόσθετα, θα μπορούσαμε να αποδώσουμε αυτό το βίαιο γεγονός στο νεαρό της ηλικίας του και στην ορμητικότητα του χαρακτήρα του. Θα περιμέναμε, ωστόσο, ο νεαρός Ρηγόπουλος, ο οποίος έβλεπε τακτικά Τούρκους φοροεισπράκτορες στο πατρικό του σπίτι, να καταλάβει, γιατί οι πρόκριτοι έσωσαν τους συγκεκριμένους Τούρκους.

Στα *Απομνημονεύματα* του Ρηγόπουλου εντοπίσαμε και άλλες αφηγήσεις, οι οποίες μας δίνουν, έμμεσα, πολύ ενδιαφέρουσες εικόνες για τους Οθωμανούς Τούρκους στην αρχή της Επανάστασης. Μια τέτοια πολύ χαρακτηριστική αφήγηση, η οποία, εκ πρώτης όψεως, δεν προσφέρει υλικό για το θέμα μας, είναι η περιγραφή της επικοινωνίας και των σχέσεων εμπιστοσύνης που είχε ο ίδιος με τους επίσημους αιχμαλώτους Τούρκους (τον Μουσταφάμπεη, τους Αρναούτογλου κ.ά. με τα χαρέμια τους) μετά την άλωση της Τριπολιτσάς. Ας αφήσουμε τον ίδιο τον συγγραφέα να μας αφηγηθεί αυτό το γεγονός: «*Καὶ ἐπειδὴ ἐγὼ ἤμην διωρισμένος οἰκονόμος τῆς οἰκογενείας Κολοκοτρώνη ἔδιδον κατὰ πενθημερίαν εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν Τούρκων τούτων προσδιορισμένα τρόφιμα καὶ χρήματα, ἔνεκα δὲ τούτου εἶχον σχετισθῇ μὲ τὰς*

⁹⁰ Βλ. για το ζήτημα αυτό επιλεκτικά, Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο*, ό. π, σ. 249-360 και Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, ό. π, σ. 28-31.

οικογενείας αὐτᾶς, καὶ μὲ ἡ γ ἄ π ω ν πολὺ αἱ οἰκογένειαι αὐταὶ καὶ οἱ ρηθέντες Τούρκοι, ὥστε ὁσάκις μετέβαινον εἰς τὴν κατοικίαν των μὲν υπεδέχοντο αἱ γυναῖκες ἀσκεπεῖς καὶ μὲν ἐπεριποιοῦντο μᾶλλον ὡς παιδί, ἀγένειος ὄν»⁹¹.

Ἐχοντας, λοιπόν, αναλάβει ο νεαρός Ρηγόπουλος να δίνει σε τακτά χρονικά διαστήματα τα προορισμένα για τους Οθωμανούς αιχμαλώτους της Τριπολιτσάς τρόφιμα και χρήματα, ερχόταν σε επαφή μαζί τους. Ἐτσι, είχαν αναπτυχθεῖ σχέσεις οικειότητας και εμπιστοσύνης, ιδίως με τις γυναῖκες των Τούρκων, οι οποίες εμφανίζονταν μπροστά του -κατὰ τρόπο εντελῶς ασυνήθιστο προς τα ἡθη και τις συνήθειες των μουσουλμάνων- «ἀσκεπεῖς», αποκαλύπτοντας το πρόσωπό τους. Μια πρώτη ερμηνεία που θα μπορούσε να δώσει κανεῖς σ' αὐτή τη συμπεριφορά τους εἶναι ὅτι αὐτή οφείλεται στο νεαρό της ηλικίας του Ρηγόπουλου και στο ὅτι η μόρφωσή του τού επέτρεπε να κρίνει τους «ἄλλους» ὄχι με βάση τα διαφορετικά εθνοθησκευτικά τους χαρακτηριστικά και τις στερεοτυπικές εἰκόνες που επικρατοῦσαν στην ελληνική κοινωνία για τους Οθωμανούς Τούρκους, ἀλλὰ με κριτήριο τη συμπεριφορά τους και τον χαρακτήρα τους, βλέποντάς τους ως άτομα που υπέφεραν. Μια δεύτερη ἀνάγνωση αὐτοῦ του αποσπάσματος μας επιτρέπει να υποθέσουμε ὅτι ἴσως, οι γυναῖκες αὐτές να εκτιμούσαν ὅσα τους πρόσφερε και γι' αὐτόν τον λόγο του συμπεριφέρονταν με τον καλύτερο δυνατὸ τρόπο, ὥστε να του εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους. Προφανῶς, λοιπόν, γι' αὐτό του ἔδειχναν και εμπιστοσύνη, εμφανιζόμενες μπροστά του χωρίς την παραδοσιακή τους μαντήλα⁹².

Εἶχε δημιουργηθεῖ, λοιπόν, ἐδῶ μια αμοιβαία συμπάθεια και μια καλή ἐπικοινωνία δύο, φαινομενικά, ἐκ διαμέτρου ἀντίθετων μεταξύ τους κόσμων, οι οποίοι, παρά τις διαφορετικές βιοθεωρίες και ἀντιλήψεις τους, ἔβρισκαν ἓναν κοινὸ παρονομαστὴ ἐπικοινωνίας. Κατὰ την γνώμη μας, λοιπόν, ἐδῶ ο συγγραφέας μας δίνει ἔμμεσα μια θετική εἰκόνα για τους συγκεκριμένους Τούρκους και μάλιστα ἐν καιρῷ πολεμικῆς σύγκρουσης. Βέβαια, δεν εἶναι ἀπόλυτα σίγουρο ἀν ἐκεῖνοι οι Τούρκοι συμπεριφέρονταν κατ' αὐτὸν τρόπο με εὐλκρίνεια ἢ ἀν ἡ συμπεριφορά

⁹¹ Θ. Ρηγόπουλου, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., σ. 18. Για τους Τούρκους αιχμαλώτους της Τριπολιτσᾶς· βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ την Ἐπανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 1941, σ. 43-45 και του ἰδίου, *Ιστορία*, ὁ. π., τ. Ε', σ. 671-672, ὅπου σημειώνει ὅτι οι Ἕλληνες ἀρχηγοὶ φέρθηκαν καλὰ προς τους ἐπίσημους και πλούσιους αιχμαλώτους.

⁹² Πιθανότατα, οι μουσουλμάνες ἐμφανίσθηκαν ἀσκεπεῖς μπροστά στον νεαρό Ρηγόπουλο, ἐπειδὴ τον θεωρούσαν ὡς γιό τους και τον ἐμπιστεύονταν. Πρβλ. Γρηγόριος Δ. Ζιάκας, *Ισλάμ, Θρησκεία και Πολιτεία*, ἐκδ. Κορηλία Σφακιανᾶκη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 82-90, Ἀν. Γιαννουλάτος, *Ισλάμ θρησκευτολογικὴ ἐπισκόπηση*, ἐκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2006, σ. 276-286 και ἐιδικότερα, σ. 277-278, σημ. 6.

τους οφειλόταν στον φόβο και στην ανασφάλεια που ένιωθαν, καθώς και στην αγωνία τους για την έκβαση της Επανάστασης.

Οι καλές, λοιπόν, σχέσεις, που είχαν οικοδομηθεί μέσα από την μακρόχρονη συμβίωση των δύο λαών κλονίστηκαν μόλις άρχισε η μεγάλη σύγκρουση του 1821. Από την άλλη πλευρά, όμως –κατά αναπάντεχο τρόπο– συσφίγγονται, σε ορισμένες περιπτώσεις αυτές οι σχέσεις, ακόμη περισσότερο, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται από ένα γεγονός το οποίο συνέβη, τον Μάρτιο του 1821, στον Μυστρά και το περιγράφει ο Φιλήμων: «Οἱ Μιστριῶται Τούρκοι, κλείοντες τὰς οἰκίας αὐτῶν, ἐνεχειρίζον οἱ πλεῖστοι πρὸς τοὺς κατοίκους Ἑλληνας τὰς κλεῖς λέγοντες «Νά τε τὰ κλειδιά, γειτόνοι». Ἄν γυρίσουμε, να 'ναι δικά μας τὰ σπίτια' κ' ἂν δὲν γυρίσουμε, να 'ναι δικά σας»⁹³. Βλέπουμε, εδώ, ότι οι Τούρκοι του Μυστρά είχαν αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις φιλίας και εμπιστοσύνης, θα λέγαμε, με τους γείτονές τους χριστιανούς, κάτι που το δείχνει ο συγκινητικός αποχαιρετισμός τους, μόλις είχε ξεσπάσει η Επανάσταση.

Οι Τούρκοι του Μυστρά, αλλά και οι άλλοι Τούρκοι της Πελοποννήσου εγκατέλειψαν τον τόπο όπου συμβίωναν για χρόνια με τον χριστιανικό πληθυσμό, κυρίως, την ύπαιθρο και κατέφυγαν στα κάστρα της, όπως της Μονεμβασιάς του Ναυπλίου και, στην περίπτωσή μας, της Τρίπολης⁹⁴. Ο συγκινητικός τρόπος αποχωρισμού των δύο λαών, ενισχύει τη θέση μας για την βελτίωση των σχέσεων μεταξύ τους, μετά τα Ορλωφικά, γεγονός που φαίνεται και από το ότι τις περισσότερες φορές μπόρεσαν και έφυγαν ειρηνικά οι μουσουλμάνοι από τις πατρογονικές τους εστίες, όταν ξέσπασε η Επανάσταση⁹⁵.

Θα θέλαμε όμως στο σημείο αυτό, πριν προχωρήσουμε σε περαιτέρω ανάλυση της συγκεκριμένης εικόνας, να επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στην αιτία η οποία προκάλεσε την εσπευσμένη φυγή των Μιστριωτών Τούρκων. Ο λόγος, λοιπόν, για τον οποίο συνέβη η αναχώρηση των Τούρκων του Μυστρά, ήταν ο φόβος και η απελπισία τους, στο άκουσμα ότι «έφθασε η Φραγκιά!». Βεβαίως πρόκειται για

⁹³Πρβλ. Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν, ό. π., τ. 3^{ος}, σ. 44*. Κατά τον Μ. Β. Σακελλαρίου, [*Η Πελοπόννησος, ό. π., σ. 226-227*], ακόμη και σε περιόδους πολεμικών αναταραχών οι σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων παρέμεναν καλές, σε πολλές περιπτώσεις· βλ. επίσης, για τις διαπροσωπικές σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων Γ. Β. Καββαδίας, *Επανάσταση και κοινωνική δυναμική -1821-*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 318-321.

⁹⁴Βλ. Α. Κουτσονίκας, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήναι 1864, τ. Β', σ. 25, 30, 34-35.

⁹⁵Οι «καλές» σχέσεις των δύο λαών εντοπίζονται κυρίως, και προ του 1770, δηλαδή στον «καλόν καιρόν», όπως γράφουν στα Απομνημονεύματά τους οι μεγαλοπροεστοί Κανέλλος Δεληγιάννης και Παναγιώτης Παπατσώνης· βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα, ό. π., τ. Α', σ. 18*· Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα, ό. π., σ. 27* και Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος, ό. π., σ. 226*.

μια λανθασμένη πληροφορία, η οποία διέρρευσε από μια επιστολή του Σέχ Νετσήπ εφένδη, που αφορούσε έναν Έλληνα καπετάνιο ενός πλοίου, ονόματι Φραγκιά, όνομα το οποίο οι Τούρκοι εξέλαβαν ως «την Φραγκιάν». Έτσι, λοιπόν, πανικόβλητοι κατευθύνθηκαν προς την Τρίπολη, όπου και εγκαταστάθηκαν με βαρύτατες συνέπειες για τους υπόλοιπους πολιορκούμενους Τούρκους, ενώ άλλοι κατευθύνθηκαν προς το απόρθητο κάστρο της Μονεμβασίας⁹⁶.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι ο φόβος που ένιωθαν οι Οθωμανοί για μια επικείμενη αλλαγή εξουσίας στην Ελλάδα, τη στιγμή που είχαν ήδη φανεί, εντονότερα, τα σημάδια της επικράτησης των Ελλήνων στην Πελοπόννησο. Η αγωνία τους, που ήταν ζωγραφισμένη στα βλέμματά τους, για το τι θα απογίνουν φεύγοντας από την Ελλάδα, χωρίς να μπορούν να πάρουν κάτι από τις περιουσίες τους μαζί τους, υπερτερούσε όλων των άλλων συναισθημάτων τους. Γι' αυτό και η φράση που είπαν «κ' ἂν δὲν γυρίσουμε, νὰ 'ναι δικὰ σας», δείχνει, ίσως, κατά την γνώμη μου, ότι, μ' αυτό τον τρόπο, επιδίωκαν να απενοχοποιηθούν για τις αδικίες που είχαν διαπράξει καταπιέζοντας τους χριστιανούς.

Το ίδιο γεγονός το πληροφορούμαστε και από τον Αμβρόσιο Φραντζή, ο οποίος το αφηγείται με μεγαλύτερη δραματικότητα και με περισσότερες λεπτομέρειες. Η εικόνα που μας δίνει ο Φραντζής νομίζω ότι είναι περισσότερο αξιόπιστη καθώς, ως Πελοποννήσιος που ήταν, γνώριζε καλύτερα από τον κωνσταντινοπολίτη Φιλήμονα τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν τότε στην Πελοπόννησο⁹⁷. Ο Φραντζής μας δίνει μια ολοφάνερα θετική εικόνα των Οθωμανών Τούρκων του Μυστρά όταν αναφέρει ότι: «χωρίς νὰ συλλογισθῶσιν οὔτε οἰκίας, οὔτε κινητὴν περιουσίαν, παραδόντες δὲ μόνον ἐκ τῶν κινητῶν των πραγμάτων ὅσα ἐδυνήθησαν εἰς τοὺς ἀδελφούς Ἰατρακαίους, καὶ εἰς ἄλλους διὰ νὰ τὰ φυλάζωσιν ἐπ' ἐλπίδι ὅτι ἐπιστρέψαντες νὰ τὰ λάβωσι, ἀνεχώρησαν ὅλοι ὁμοῦ μὲ τόσην βίαν, ὥστε

⁹⁶ Βλ. Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, ὁ. π, τ. 3^{ος}, σ. 43-45 και Γ. Καψάλης, «Η Βαρδούνια και οι Τούρκοβαρδουνιώτες», ὁ. π, σ. 126-129. Βλ., επίσης, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Ε', ὁ. π, σ. 341, 342, σημ. 129, όπου και άλλες πηγές γι' αυτά τα γεγονότα.

⁹⁷ Νομίζω ότι επειδή ο Φιλήμων δεν ήταν Πελοποννήσιος, και ακόμα λόγω του ότι συνέγραψε μετά τον Φραντζή, δεν είναι τόσο αξιόπιστος για τα γεγονότα της Επανάστασης στην Πελοπόννησο, όσο ο δευτερος. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προσθέσω ότι την ίδια πληροφορία την δίνει και ο Σπυρίδων Τρικούπης, που περιγράφει αυτό το γεγονός ως εξής: «Οἱ Τοῦρκοι ἢ κακῶς ἀκούσαντες ἢ παρεξηγήσαντες τὴν ἀπόκρισιν τῶν αἰσχυρῶν, καὶ προδιατεθειμένοι εἰς φόβον, καὶ ὑποπιέοντες ἐρχομόν Φράγκων, ἐπίστευσαν ἀκούσαντες τὸ ὄνομα τοῦ πλοιάρχου, ὅτι ἦλθε τῷ ὄντι Φραγκιά εἰς υποστήριξιν τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγῶνος» βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικῆς Επανάστασεως*, ὁ. π, τ. Α', σ. 68. Την γενικότερη κατάσταση στην Τριπολιτσά καταγράφει όχι όμως με τόσες λεπτομέρειες και ο Λάμπρος Κουτσονίκας' βλ. Λ. Κουτσονίκας, ὁ. π, τ. Β' σ. 35-38 και 45-46.

[...] ἔτρεχον ἀνυπόδητοι, [...] διὰ νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν Τριπολιτζάν»⁹⁸. Τόσος μέγας ἦταν ὁ φόβος τῶν Τούρκων, σύμφωνα με τὸν Φραντζή, ὥστε δὲν ενδιαφέρονταν καθόλου γιὰ τὰ σπίτια τους καὶ γιὰ τὶς περιουσίες τους, ἐμπιστευόμενοι μέρος τῶν ὑπαρχόντων τους στοὺς Γιατρακαίους, ὥστε νὰ τους τα ἐπιστρέψουν, ἀν βέβαια ἐπέστρεφαν κάποτε. Σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς κυριαρχεῖ τὸ αἶσθημα τῆς ἀπόγνωσης καὶ τῆς ἀμφιβολίας τῶν Ὀθωμανῶν, κάτι ποὺ τὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ ἐσπευσμένος τρόπος με τὸν ὁποῖο ἐφυγαν ἀπὸ τὸ Μυστρά. Ἐνῶ οἱ Ἕλληνες προσπαθοῦσαν νὰ τους πείσουν πὺς δὲν ἦταν *Φράγκοι* (Δυτικοευρωπαῖοι) αὐτοὶ ποὺ ἐρίζαν τοὺς κανονιοβολισμοὺς καὶ τοὺς διαβεβαίωναν γι' αὐτὸ, οἱ Τούρκοι δὲν πίστευαν καθόλου ὅσα τους ἔλεγαν, καθὼς θεωροῦσαν σίγουρη τὴν ἐπίθεσιν ἀπὸ τοὺς *Φράγκους*⁹⁹.

Τὸ ὅτι, ὄντως, εἶχαν δημιουργηθεῖ, λόγω τῆς μακρόχρονης συμβίωσης, καλὲς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς μουσουλμάνους καὶ τοὺς χριστιανούς τοῦ Μυστρά φαίνεται, κυρίως, ἀπὸ τὴν παρακάτω φράση τοῦ Φιλήμονα: «κ' ἂν δὲν γυρίσουμε, νὰ ἴναι δικὰ σας»¹⁰⁰. Παρόμοιες καλὲς σχέσεις, οἱ ὁποῖες δομοῦν, ἐπίσης, μιὰ θετικὴ εἰκόνα γιὰ τοὺς Τούρκους, φαίνεται ὅτι εἶχαν δημιουργηθεῖ καὶ στὴν Τρίπολη, γιὰτί ὅταν οἱ Ὀθωμανοὶ αὐτῆς τῆς πόλης¹⁰¹, κινούμενοι ἀπὸ οἶκτο γιὰ τὶς οικογένειες τῶν χριστιανῶν σὲ βάρος τῶν ὁποίων ἐπρόκειτο νὰ βιαιοπραγήσουν οἱ σκληροὶ Βαρδουνιώτες, ποὺ εἶχαν καταφύγει στὴν Τρίπολη¹⁰², τότε τοὺς προστάτευσαν κρύβοντάς τους σὲ καταπακτές, ὥστε νὰ ξεφύγουν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς Τούρκους. «Τοσαῦται ὑπῆρξαν αἱ πολυειδεῖς καταχρήσεις καὶ βιαιοπραγαίαι τῶν βαρβάρων αὐτῶν, ἅμα εἰσελθόντων, κατὰ τῶν ἐν τῇ πόλει Χριστιανῶν, ὥστε πολλὰς ἐκ τῶν οἰκογενειῶν

⁹⁸ Βλ. Α. Φραντζῆς, *Επιτομή*, ὁ. π., τ. Α' σ. 440.

⁹⁹ *στο ἴδιο*, σ. 439-440.

¹⁰⁰ Ἰω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν*, ὁ. π., τ. 3^{ος}, σ. 44.

¹⁰¹ Δὲν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ἀν οἱ «*εντόπιοι Τούρκοι*», ποὺ ἀναφέρει στὰ ἀπομνημονεύματά του Φιλήμων, ἦταν Τριπολιτιώτες, καθὼς λίγο πρὶν μιλοῦσε γιὰ τοὺς Μιστριώτες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Τρίπολη. Λογικὸ εἶναι ὅμως νὰ υποθέσουμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ Τούρκους τῆς Τριπολιτσᾶς, γιὰτί αὐτοὶ μόνο εἶχαν σπίτια ἐκεῖ. Βλ. Ἰω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν*, ὁ. π., τ. 3^{ος}, σ. 44-45 καὶ Απ. Βακαλόπουλος, *Αἰχμάλωτοι*, ὁ. π., σ. 42.

¹⁰² Οἱ Βαρδουνιώτες Τούρκοι (*Τουρκοβαρδουνιώτες*), ποὺ διακρίνονταν γιὰ τὴν σκληρότητά τους ἦταν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐξισλαμισμένοι χριστιανοί. Πολλοὶ τους θεωροῦν ὡς τοὺς σκληρότερους ἀπὸ ὅλους τοὺς Τούρκους· βλ. Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α', σ. 70-71· Λάμπρος Κουτσονίκας, τ. Β', ὁ. π., σ. 35· Γ. Καψάλης, «*Ἡ Βαρδουνία καὶ οἱ Τούρκοβαρδουνιώτες*», ὁ. π., σ. 109 - 110, σημ. 3, 115, σημ. 1 καὶ 128-129· Μ. Β. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος*, ὁ. π., σ. 118, 120 σημ. 4, 226-227· Σπύρος Ἀσδραχάς, *Βίωση καὶ καταγραφή τοῦ οικονομικοῦ. Ἡ μαρτυρία τῆς ἀπομνημόνευσης*, Ἰνστιτούτο νεοελληνικῶν ἐρευνῶν, Αθήνα 2007, σ. 118-119 καὶ Γ. Β. Νικολάου, «*Δημογραφικὲς καὶ οικονομικὲς συνέπειες τῆς κυριαρχίας τῶν Τουρκαλβανῶν στὰ Βαρδουνοχώρια Λακωνίας τὴν περίοδο τῆς δευτέρας Τουρκοκρατίας*», *Μελέτες ἱστορίας*, ὁ. π., σ. 202-203.

τῶν δευτέρων οἱ ἐντόπιοι Τούρκοι, οἷκτῳ κινούμενοι πλέον, ἔλαβον ὑπὸ τὴν ἰδίαν αὐτῶν προστασίαν, κρύψαντες ἐν τοῖς κατωγείοις»¹⁰³.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ἀπὸ τις παραπάνω ἀφηγήσεις τοῦ Φιλήμονα τοῦ Φραντζή καὶ τοῦ Τρικοῦπη, ὅτι οἱ σχέσεις τῶν χριστιανῶν με τοὺς Τούρκους σε περίοδο πολέμου μπορεῖ νὰ οξύνονται, παραμένουν ὅμως, κατὰ βάθος, ἀνεπηρέαστες ἀπὸ τὴ σκληρὴ σύγκρουση, ποὺ μόλις εἶχε ἀρχίσει. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν ἔργων τονίζουν καὶ δὲν ἀποκρύπτουν αὐτὰ τὰ συμβάντα, δείχνει ἀφενὸς τὴν ἀντικειμενικότητά τους καὶ αφετέρου μας ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε μιὰ καλὴ εἰκόνα γιὰ τοὺς Οθωμανούς. Κρίνοντας τὴν πρόθεση καὶ τὶς ἐνέργειες τῶν Τούρκων τοῦ Μυστρά καὶ τῆς Τριπολιτσάς, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στο συμπέρασμα ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ τόσο διαφορετικοὶ λαοί, ἀκόμη καὶ σε καιρὸ πολέμου, φανερώνουν τὶς καλὲς τοὺς διαθέσεις καὶ τὴν ἀμοιβαίαν συμπάθεια ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ μακροχρόνια συμβίωσή τους. Βέβαια ἄλλα γεγονότα καὶ κυρίως ὅσα συνέβησαν κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσάς δείχνουν τὴν ἐπιθυμία τῶν Ελλήνων γιὰ ἐκδίκηση, κάτι ποὺ τοὺς οδήγησε στὴν ἐξόντωση τῶσων ἀθῶων Οθωμανῶν.

Ἦσως, ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ στάση τῶν Τούρκων τοῦ Μυστρά, νὰ μὴ δείχνει μακροχρόνιες, καλὲς σχέσεις με τοὺς χριστιανούς γείτονές τους, ἀλλὰ οἱ σχέσεις αὐτές νὰ οφείλονταν στὸν φόβο τους καὶ τὴν ἀβεβαιότητα ποὺ ἐνίωθαν γιὰ τὶς ἐπερχόμενες ἐξελίξεις. Ἐντούτοις, νομίζω ὅτι υπήρχαν καὶ Τούρκοι, οἱ οποίοι εἶχαν καλὲς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἡρεμὴ καὶ φιλειρηνικὴ συμβίωσή τους ἀπὸ τὰ χρόνια συνύπαρξης με τὸν χριστιανικὸ πλῆθυσμό. Ἀν, μάλιστα, συνδυάσουμε τὰ παραπάνω με τὸ ὅτι δὲν μποροῦσαν νὰ «ξεφύγουν» ἀπὸ τὴν καθημερινὴς τους συνήθειες συμβίωσης με τοὺς χριστιανούς, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στο συμπέρασμα ὅτι ὁ τόπος καὶ ἡ καθημερινότητα ἦταν ἰσχυροὶ παράγοντες, οἱ οποίοι ἀποτελέσαν σταθερὰ ερείσματα στὶς σχέσεις αὐτῶν τῶν δύο λαῶν.

Μας προβληματίζει ὅμως ἡ φράση τῶν Τούρκων τοῦ Μυστρά, «*Ἄν γυρίσουμε, νὰ ᾿ναι δικὰ μας τὰ σπίτια*». Γεννάται ὅμως τὸ ἐρώτημα μήπως σ' αὐτὰ τὰ λόγια τῶν Τούρκων τοῦ Μυστρά πρὸς τοὺς χριστιανούς ὑποκρύπτονταν ὑστερόβουλες σκέψεις προσωπικοῦ συμφέροντος. Δηλαδή τὸ ὅτι σε καμμία περίπτωση δὲν ἤθελαν νὰ χάσουν τὶς ἀκίνητες περιουσίες τους. Πιστεύουμε ὅτι δὲν ἰσχύει κάτι τέτοιο καὶ ὅτι εἶπαν αὐτὸ γιὰτὶ θεωροῦσαν ὅτι ἡ Πελοπόννησος ἦταν ὁ τόπος ποὺ γεννήθηκαν, ἐξῆσαν καὶ ἀπέκτησαν περιουσίες καὶ, φυσιολογικά, δὲν ἤθελαν νὰ χάσουν. Ἦταν δηλαδή

¹⁰³ Βλ. Ἰω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν*, ὁ. π., τ. 3^{ος}, σ. 45.

«δεμένοι» μ' αυτόν τον τόπο. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα φιλικά αισθήματα που έτρεφαν για τους γείτονές τους χριστιανούς, τους έκανε να θέλουν να ζήσουν στο τόπο όπου γεννήθηκαν¹⁰⁴. Όπως είδαμε, παρόμοια λόγια είπαν και οι αξιωματούχοι της Τριπολιτσάς στον διάλογο τους με τον Πάνο Κολοκοτρώνη.

Αρμονικές, επίσης, σχέσεις διατηρούσαν σύμφωνα μ' όσα γράφει στα απομνημονεύματα-ιστορική σύνθεση για την Επανάσταση ο Μιχαήλ Οικονόμου – γνώστης των πελοποννησιακών πραγμάτων- και οι μουσουλμάνοι με τους χριστιανούς στα χωριά της επαρχίας Μονεμβασίας¹⁰⁵. Νομίζω ότι τούτο οφειλόταν σε δύο, κυρίως, λόγους: πρώτον στο ότι, όπως γράφει ο ίδιος, οι περισσότεροι μουσουλμάνοι της περιοχής ήταν εξισλαμισμένοι χριστιανοί και δεύτερον στο ότι, παρά τον εξισλαμισμό τους δεν είχε αλλάξει πολύ το κοινωνικο-οικονομικό τους status. Αλλά, δεδομένου ότι επρόκειτο για εξισλαμισμένους χριστιανούς, θα αναφερθούμε σ' αυτούς στο τρίτο μέρος της εργασίας μας.

Άλλη μία περίπτωση, όπου οι Τούρκοι του Μοριά διατηρούσαν καλές σχέσεις με τους χριστιανούς, σύμφωνα τουλάχιστον με κάποιες πηγές, είναι αυτή των Οθωμανών της Αρκαδιάς (Κυπαρισσίας). Αναδεικνύονται, κυρίως, στην αφήγηση του Φραντζή, ο οποίος είχε ίδια άποψη των πελοποννησιακών προεπαναστατικών γεγονότων, ιδίως αυτής της περιοχής, ο οποίος φαίνεται ότι διατηρούσε αρμονικές σχέσεις με τους Τούρκους αυτής της πόλης¹⁰⁶, κάτι που εξηγεί και την συμπάθειά τους προς αυτούς. Ο Φραντζής μας παρέχει σημαντικές πληροφορίες που μας βοηθούν να καταλάβουμε ποιες σχέσεις υπήρχαν ανάμεσα στους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους στην εν λόγω περιοχή, αλλά, κυρίως, ενισχύει την πεποίθησή μας ότι αυτές διατηρούνταν στο πέραςμα του χρόνου ως την Επανάσταση. Αυτό φαίνεται σ' έναν συγκινητικό διάλογο μεταξύ Τούρκων (γυναικών και ανδρών) και

¹⁰⁴ Η αγωνία των Τούρκων του Μυστρά να διασώσουν ό,τι μπορούσαν από την κινητή περιουσία τους φαίνεται και στην αφήγηση του Αμβρόσιου Φραντζή, η οποία θα αναλυθεί σε βάθος παρακάτω. Όπως γράφει, για τους Τούρκους της Αρκαδιάς (Κυπαρισσίας), οι Τούρκοι αυτοί «*ήρξαντο τῆς διὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν ὁδοιορίας, παραλαβόντες ἕκαστος τὰ πολυτιμώτερα τῆς κινητῆς αὐτοῦ περιουσίας, καὶ ᾤδεον τὴν εἰς τὰ φρούρια Μεθώνης καὶ Νεοκάστρου*» βλ. Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή, ὁ. π., τ. Α΄*, σ. 373-374, σημ. 1. Η σύγκριση αυτή είναι, κατά τη γνώμη μου, ιδιαίτερα αποκαλυπτική αν σκεφτούμε ότι τόσο οι Τούρκοι του Μυστρά όσο και αυτοί της Κυπαρισσίας ήταν τόσο δεμένοι με τη γη τους και τις πατρογονικές τους εστίες ώστε δεν μπορούσαν να τις αποχωριστούν. Έτσι, οι μεν ήλπιζαν στην σχέση εμπιστοσύνης που υπήρχε με τους γείτονές τους χριστιανούς, οι δε τις κουβάλησαν υπό άθλιες συνθήκες.

¹⁰⁵ Βλ. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικὰ, ὁ. π., τ. Α΄* σ. 118.

¹⁰⁶ Όταν ξέσπασε η Επανάσταση οι διοικητές του κάστρου της Αρκαδιάς για να συμβουλευθεί τους ραγιάδες της περιοχής να μην ξεσηκωθούν, αλλά αυτός τους καθυσέχασε λέγοντάς τους ότι αυτά τα κάνουν οι ίδιοι κλέφτες. Βλ. Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν, ὁ. π., τ. 3^{ος}*, σ. 415-416, σημ. στην σ. 38. Το γεγονός ότι απευθύνθηκαν σ' αυτόν δείχνει τις καλές σχέσεις με τους Τούρκους και ότι του είχαν εμπιστοσύνη.

Ελλήνων, με ανταλλαγή αποχαιρετιστήριων ευχών, την άνοιξη του 1821. Ο συγγραφέας μας μεταφέρει στο κλίμα της τραγικής κατάστασης των Τούρκων της πόλης, μόλις ξέσπασε η Επανάσταση, δείχνοντας τους συμπόνια και κατανόηση για την πόνο που ένοιωθαν κατά την αποχώρησή τους από τον τόπο όπου γεννήθηκαν και έζησαν, αναφέροντας: «Τίς ἐδύνατο νὰ θεωρῇ ἀδακρυτί τῷ ὄντι τὴν τραγικὴν ἐκείνην τῶν Ὀθωμανῶν ἔξοδον!!! Γέροντες, Ἀγάδες, Κυρίαί, Χανοῦμαι, καὶ νέαι Ὀθωμανίδες ἔτρεχον ὄχι μόνον πεζαί (καθότι εἰς τὰ ζῶα εἶχον φορτῶσει τὰ ἐπιπλα των), ἀλλὰ καὶ ἀνυπόδητοι αἱ περισσότεραι, [...]. Τότε ἦτον ἄξιον θεάς νὰ βλέπῃ τις τὰς Ὀθωμανίδας νὰ ἀσπάζονται τὰς Ἑλληνίδας φίλας αὐτῶν ἐναγκαλιζόμεναι, καὶ νὰ ζητῶσι συγχώρησιν, λέγουσαι, νὰ ταῖς κάμωσι χελάλι τὸ ψωμί καὶ τὸ ἀλάτι τὸ ὅποιον ἔφαγον ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Χριστιανῶν, οἵτινες συνώδευσαν τοὺς Ὀθωμανοὺς ἀναχωροῦντας ἕως εἰς διάστημα ἡμισείας ὥρας με δάκρυα καὶ στεναγμούς· καὶ οἱ μὲν Ὀθωμανοὶ ἔλεγον «ἔ χ ε τ ε ὕ γ ε ί α ν γ ε ι τ ὀ ν ο ι», οἱ δὲ Ἑλληνας καὶ αἱ Ἑλληνίδες ἀπεκρίνοντο· «εἰς τὸ καλὸν, καλαῖς μας ἀντάμωσαις νὰ δώσῃ ὁ θεός.»¹⁰⁷.

Οι Τούρκοι, λοιπόν, της Αρκαδιάς, κατευθυνόμενοι προς τα κάστρα του Ναβαρίνου και της Μεθώνης κάνουν εκείνη την δραματική γι' αυτούς ώρα έναν απολογισμό της μέχρι τότε συμπεριφοράς τους απέναντι στους ομοπατριδές τους χριστιανούς· ιδίως οι γυναίκες, θεωρώντας ότι έπρεπε να ζητήσουν συγγνώμη για όλα τα δεινά που επέφερε η οθωμανική κυριαρχία στους *ραγιαδες* —σαν να ήταν (μόνο) αυτές υπεύθυνες γι' όλα αυτά. Δεν έφευγαν απλά από τον τόπο όπου γεννήθηκαν, αλλά έκλαιγαν, λέγοντας στις χριστιανές φίλες τους ότι «νὰ ταῖς κάμωσι χελάλι τὸ ψωμί καὶ τὸ ἀλάτι τὸ ὅποιον ἔφαγον ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Χριστιανῶν». Τα λόγια αυτά δείχνουν αφενός ότι οι χριστιανοί τους είχαν βοηθήσει στο παρελθόν και αφετέρου ότι αισθάνονται ευγνωμοσύνη γι' αυτό. Η εικόνα που δίνεται εδώ για τους συγκεκριμένους Οθωμανούς είναι θετική ενώ αξίζει να τονιστεί ότι η συναισθηματική φόρτιση των γυναικῶν των Τούρκων κατά την φυγή τους από την γενέτειρά τους και τον αποχωρισμό τους από τις «*Ελληνίδες φίλες*» τους ήταν τόσο μεγάλη, που τις αγκάλιαζαν ζητώντας συγχώρηση για ό,τι κακό τους είχαν κάνει και τις αποχαιρετούσαν, με δάκρυα στα μάτια, όπως και οι άνδρες τους.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, συγκρίνοντας αυτές τις χαρακτηριστικές και θετικές για τους Οθωμανούς εικόνες, από τις αφηγήσεις του Φραντζί, του Φιλήμονα, του

¹⁰⁷ Βλ. Αμβρ. Φραντζή, *Επιτομή, ό. π., τ. Α΄*, σ. 375, σημ. 1

Τρικούπη και του Οικονόμου, ότι, αναμφίβολα, οι «Άλλοι» νιώθουν λύπη αποχωριζόμενοι τους Έλληνες, λόγω των χρόνιων δεσμών που είχαν αναπτύξει με αυτούς. Είναι ολοφάνερο, λοιπόν, ότι οι σχέσεις των δύο λαών ήταν περισσότερο ενδυναμωμένες και ισορροπημένες απ' ό,τι τις έχει πλάσει η εθνική μας ιστοριογραφία. Αυτό το μαρτυρούν τα περιστατικά με τους Τούρκους του Μυστρά και της Αρκαδίας, που είδαμε παραπάνω, αλλά και με τους Οθωμανούς αξιωματούχους της Τριπολιτσάς, στον διάλογό τους με το Πάνο Κολοκοτρώνη.

Θα θέλαμε, όμως, να επισημάνουμε μια διαφορά που εντοπίσαμε ανάμεσα σ' όσα είπαν οι Τούρκοι αξιωματούχοι της Τριπολιτσάς και οι Τούρκοι του Μυστρά και της Αρκαδίας, ως προς την αιτιολόγηση της στάσης τους έναντι των χριστιανών. Κάνουμε αυτή την επισήμανση γιατί, ενδεχομένως, όσα είπαν οι Τούρκοι αξιωματούχοι να τα υπαγόρευε ο φόβος και η διάθεση για απολογία και αναζήτηση ευθυνών, λέγοντας μεταξύ άλλων: *«Τὸν ραγιᾶν δὲν τὸν ἐγυμνώναμεν ἡμεῖς καὶ τὸν ἐπυραννούσαμεν ἀλλ' οἱ ἄρχοτές σας»*¹⁰⁸. Αντίθετα, στις αναφορές που γίνονται για τους Τούρκους των επαρχιών του Μυστρά και της Μονεμβασίας, αναδεικνύονται περισσότερο οι φιλικές τους σχέσεις με το χριστιανικό στοιχείο¹⁰⁹.

Αυτό θα μπορούσαμε να το αποδώσουμε στη διαφορετική κοινωνικο-πολιτική θέση των Τούρκων της Τριπολιτσάς από αυτήν των δύο περιοχών που αναφέραμε. Πιο συγκεκριμένα, οι Τούρκοι αξιωματούχοι προσπαθούν να αιτιολογήσουν τις συνέπειες της κατάκτησης και να αποτινάξουν από πάνω τους τις ευθύνες, σ' αντίθεση με άλλες δύο ομάδες Τούρκων, που αποτελούν τον απλό μουσουλμανικό πληθυσμό, ο οποίος συμβίωνε αρκετά αρμονικά με τους χριστιανούς και παραδέχονται την ευθύνη τους για όσα υπέφεραν προεπαναστατικά οι *ραγιάδες*. Οι πρώτοι κατείχαν ανώτατες διοικητικές θέσεις και είχαν κάποια μόρφωση (*«Οἱ Τοῦρκοι οὗτοι ἐφαίνοντο νοήμονες καὶ συνετοὶ ἔχοντες πολιτικές καὶ πολιτειακὰς γνώσεις γενικὰς»*¹¹⁰), ενώ οι δεύτεροι αντιπροσωπεύουν, κυρίως, τα λαϊκά και τα κατώτερα στρώματα. Τα παραπάνω μας οδηγούν στο να θέσουμε το εξής ερώτημα: για ποιες από τις δύο αυτές ομάδες Τούρκων μας δίνουν, έμμεσα, οι απομνημονευτές μας περισσότερο θετικές εικόνες; Κατά τη γνώμη μου, για τους δεύτερους, ακριβώς γιατί διαισθάνονταν το βάρος της ευθύνης τους.

¹⁰⁸ Βλ. Θ. Ρηγόπουλου, *Απομνημονεύματα*, ό. π., σ. 18-20, όπου όλος αυτός ο διάλογος.

¹⁰⁹ Βλ. Αμβρ. Φραντζής *Επιτομή*, ό. π., τ. Α' σ. 374 σημ. 1 και Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν*, ό. π., τ. 3^{ος}, σ. 44.

¹¹⁰ Βλ. Θ. Ρηγόπουλου, *Απομνημονεύματα*, ό. π., σ. 18.

Ας μεταφερθούμε τώρα στο Νεόκαστρο (Ναβαρίνο) με τα κείμενα του Φραντζή, ο οποίος φαίνεται ότι συμπάσχει με την οικτρή κατάσταση των Τούρκων αυτής της πόλης, όταν ξέσπασε η Επανάσταση. Γράφει χαρακτηριστικά, «*τῶν δυστυχῶν αὐτῶν Ὀθωμανῶν, εἰς τὴν ὁποίαν τοὺς εἶχε καταντήσει ἡ παραμέλεια, καὶ ἡ διὰ τὴν ὀλίγην τροφοδοσίαν των φειδῶ τῶν Ἑλλήνων, ἔργον τῷ ὄντι ἀπάνθρωπον καὶ σκληρόν! [...] καὶ τοσοῦτον μᾶλλον, καθ' ὅσον δεν ἐξήρκει εἰς τοὺς δυστυχεῖς αὐτοὺς ὅτι πεινῶντες κατέτρωγον τὰ τῶν θνησιμαίων πτώματων τῶν ἄλλων ὁμοίων αὐτοῖς ἀνθρώπων κρέατα, ἀλλὰ καὶ μὴ ἔχοντες πῶς ν' ἀποβῶσιν εἰς τὴν ξηράν, ἐλάμβανον τὰ πτώματα τῶν τεθνεώτων, καὶ μετεχειρίζοντο αὐτὰ ὡς εἶδος λέμβου κωπηλατοῦντες δια τῶν ἰδίων χειρῶν των ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦτο ἀπετύγχανον. καθότι οἱ Ἕλληνες δεν τοὺς ἄφινον νά πλησιάσωσιν εἰς τὴν ξηράν, ἥ φονεύοντας αὐτούς, ἥ καὶ ἐμποδίζοντες παντοφτρόπως τὴν εἰς τὴν ξηράν ἀποβασίν των, ἕως ὅτου κατελύθησαν ἅπαντες με τοιοῦτον τραγικόν τέλος»*¹¹¹. Σ' αυτό το απόσπασμα δίνεται μια, διπλή εικόνα: για τους Έλληνες και για τους Οθωμανούς Τούρκους. Για τους πρώτους είναι ολοφάνερα αρνητική. Αντίθετα, νομίζω ότι η εικόνα των Τούρκων που τους αποδίδει είναι, θετική, ακριβώς γιατί συμπάσχει μ' αυτούς.

Στην συνέχεια, όμως της αφήγησής του δεν παραλείπει να τονίσει και την εκδικητική μανία των Ελλήνων, που την αποδίδει στα όσα θυμούνταν οι Έλληνες ότι είχαν υποφέρει –αυτοί και οι πρόγονοί τους– από την οθωμανική εξουσία. Συγκεκριμένα γράφει ότι: «*Ἄλλ' ὁ φόνος οὗτος καὶ ἡ σφαγὴ τῶν Ὀθωμανῶν δεν ἔγινεν ἐκ προμελέτης, οὔτε δὲ καὶ οἱ ὀπλαρχηγοὶ ἐπεθύμουν αὐτό, ἐγεννήθη δὲ ἀπὸ ἀναμνήσεις τῶν, ὅσα οἱ Ἕλληνες παρὰ τῶν Ὀθωμανῶν ὑπέφεραν δεινὰ ἐπὶ Τουρκοκρατείας*»¹¹². Εδώ κατά την άποψή μου επικυρώνεται, έως ένα βαθμό, η αντικειμενικότητα του Φραντζή, καθώς δεν υποστηρίζει μόνο, τους Οθωμανούς για τα τόσα δεινά, αλλά και τους Έλληνες, μέσα από μια προσπάθεια, δίκαιης καταγραφής των επαναστατικών γεγονότων.

¹¹¹ Πρβλ. Αμβρ. Φραντζή, *Επιτομή, ό. π.*, τ. Α', σ. 395-396, η ίδια εικόνα επιβεβαιώνεται και από τον Τρικούπη με λιγότερες λεπτομέρειες, βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής, ό. π.*, τ. Β', σ. 60-61 και Λ. Κουτσονίκας, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Β', ό. π., σ. 29. Επίσης βλ. Αλ. Δεσποτόπουλος, «Η στάση του σουλτάνου ύστερα από την έναρξη της επαναστάσεως στην Ελλάδα...», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', Αθήνα 1975, σ. 142-143, όπου δίνεται μια πιο μετριοπαθής καταγραφή των γεγονότων της άλωσης του Νεοκάστρου σε σχέση με την τραγικότητα που αποπνέουν τα λόγια του Φραντζή. Σύμφωνα με τους όρους παράδοσης της πόλης (7 Αυγούστου 1821), έπρεπε οι Τούρκοι να φύγουν ελεύθεροι, αλλά κατά την έξοδό τους οι περισσότεροι θανατώθηκαν από το μανιασμένο πλήθος των Ελλήνων ατάκτων. Λίγοι μόνο μεταφέρθηκαν στη Σμύρνη· βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία, ό. π.*, τ. Ε', σ. 394.

¹¹² Βλ. Αμβρ. Φραντζή, *Επιτομή, ό. π.*, τ. Α', σ. 398.

Ο αρχιμανδρίτης αφηγείται με ρεαλισμό, με έντονη συναισθηματική φόρτιση και με έκδηλη τη συμπάθειά του προς τους πάσχοντες «Άλλους», δηλαδή τους Οθωμανούς και άλλα γεγονότα που συνέβησαν τότε στο Νεόκαστρο: «*Αἱ γυναῖκες μὲ τὰ βρέφη εἰς τὰς ἀγκάλας, ἐρρίπτοντο εἰς τὴν θάλασσαν ὀλόγυμνοι, [...], οἱ δὲ Ἕλληνες καὶ ἐν τῇ θαλάσῃ ἐπυροβόλουν κατ' αὐτῶν, ὥστε τὰ ὕδατα τῆς θαλάσσης κατεφοινίσσοντο ἀπὸ τὰ ἐκχεόμενα αἵματα τῶν δυστυχῶν αὐτῶν ἀνθρώπων* [...] *εἶναι δὲ ἀπερίγραπτα ὅλα ὅσα ἔγιναν, τὰ ὅποια τῷ ὄντι εἶναι ἔργα θηριωδίας μᾶλλον, ἢ ἐκδικήσεως.*»¹¹³.

Και σ' αυτή την αφήγηση έχουμε διπλή εικόνα: των Τούρκων και των Ελλήνων. Είναι δύσκολο να αποφανθούμε με βεβαιότητα αν η εικόνα των Ελλήνων ή αυτή των Τούρκων περιλαμβάνει θετικά ή αρνητικά χαρακτηριστικά. Η παραπάνω διττή εικόνα εμπεριέχει θετικά και αρνητικά ψήγματα και για τους μεν και για τους δε. Όσον αφορά, τους Οθωμανούς Τούρκους, η αρνητική πλευρά της εικόνας τους είναι το ότι παλαιότερα καταπίεζαν τους χριστιανούς της περιοχής αυτής, ενώ η, έμμεσα, θετική πλευρά της είναι το ότι υπέστησαν από τους Έλληνες πολιορκητές του κάστρου πολλά δεινά. Όσον αφορά δε τους Έλληνες, η αρνητική πλευρά της εικόνα τους έγκειται στο ότι φέρθηκαν βίαια στους Τούρκους, ενώ η, έμμεσα, θετική της είναι ότι έδρασαν έτσι γιατί θυμούνταν όσα είχαν υποστεί αυτοί και οι πρόγονοί τους από τους Τούρκους.

Οι εικόνες που μας δίνει με τις αφηγήσεις του ο Αμβρόσιος Φραντζής για τους Οθωμανούς Τούρκους δεν είναι πάντα διφορούμενες. Σε αρκετές περιπτώσεις, είναι ολοφάνερα αρνητικές γι' αυτούς. Μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση είναι, πάλι, από την αφήγηση της πολιορκίας του Νεόκαστρου, όπου οι πολιορκημένοι Οθωμανοί ζήτησαν από τους Έλληνες οπλαρχηγούς να συναντηθούν ώστε να διαπραγματευθούν τους όρους της παράδοσης του κάστρου. Στη διάρκεια της διαπραγμάτευσης τους ένας Οθωμανός αξιωματούχος άρχισε υπεροπτικά να λέει στους φωνασκούντας Έλληνες στρατιώτες: «*Ἐν τῷ ὄντι τὸν νοῦν τῶν ἐπερχομένων καὶ τὰς παρ' αὐτῶν ὅσας ἐδοκίμασαν τυραννίας*»¹¹⁴. Το ίδιο συμβάν το αναφέρει και ο Φωτάκος, ο οποίος προσθέτει ότι ο Οθωμανός που ξεστόμισε αυτή τη βρισιά εναντίον των Ελλήνων στρατιωτών ήταν ο Τσιντάραγας, φρούραρχος του κάστρου, ο οποίος τους επιτίμησε

¹¹³ στο ίδιο, σ. 399-400, σημ. 2.

¹¹⁴ στο ίδιο, σ. 398-399.

για την απείθεια που έδειχναν στους οπλαρχηγούς τους. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι «*Ἀφοῦ δὲ πλέον εἶδαν οἱ Τοῦρκοι, ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἀκοῦουν τοὺς καπεταναίους των, μίαν ἡμέραν ὁ Τσιντάραγας, [...], ἐφώναζεν οὕτως· «σοὺτ βρὲ Ρωμαῖοί. Ἡ φωνὴ αὐτὴ ἀμέσως ἔφερε σιωπὴν. Ἐδῶ δὲ ἐφαρμόζεται τὸ ῥητόν· εἶδεν ὁ δοῦλος τὸν δεσπότην καὶ ἐφοβήθη»*»¹¹⁵.

Αναλύοντας τις δύο αυτές αφηγήσεις, θα θέλαμε να παρατηρήσουμε μια διαφορά ανάμεσα στις εικόνες που προκύπτουν από τον τρόπο που αφηγούνται το ίδιο συμβάν οι δύο αγωνιστές. Αυτή έγκειται στο διττό αποτέλεσμα που επέφεραν οι υπεροπτικές, προσβλητικές και μειωτικές για τους Έλληνες στρατιώτες, εκφράσεις των Οθωμανών. Ο Φραντζής λέει ότι ο χαρακτηρισμός «*Ρωμαῖοι*», συνώνυμο κατά τους Τούρκους του «*σκλάβου*», ερέθισε σε τόσο μεγάλο βαθμό τους Έλληνες στρατιώτες -μαζί με το γεγονός της εξόντωσης του επισκόπου Κορώνης Γρηγορίου- ώστε ξέσπασαν σε σφαγές κατά των αμάχων Τούρκων. Από την άλλη ο Φωτάκος αναφέρει ότι η επιτιμητική προς τους Έλληνες στρατιώτες φράση «*σοὺτ βρὲ Ρωμαῖοι*» τους έκανε αμέσως να σωπάσουν, να αντιδράσουν δηλαδή παθητικά, γιατί ήταν από παλιά ριζωμένος μέσα τους ο φόβος των Τούρκων. Όπως συμπληρώνει ο ίδιος, χρησιμοποιώντας μια λαϊκή έκφραση, «*εἶδεν ὁ δοῦλος τὸν δεσπότην καὶ ἐφοβήθη*»¹¹⁶.

Οι διαφορετικές, εν μέρει, αφηγήσεις αυτού του γεγονότος προβάλλουν την αρνητική εικόνα του Οθωμανού κατακτητή -ιδιαίτερα αυτή του Φραντζή- ο οποίος αναφέρει ρητά ότι οι Τούρκοι ταύτιζαν τους Έλληνες με σκλάβους. Συνεπώς, αυτή η εξουσιαστική συμπεριφορά που επιδείκνυαν οι Οθωμανοί όλα τα χρόνια της κυριαρχίας τους, τούς είχε γίνει μόνιμη συνήθεια και τρόπος ζωής ώστε να θεωρούν ως αυτονόητο πως οι Έλληνες ήταν υποχρεωμένοι να υπακούουν στις εντολές τους, ακόμη και τη στιγμή που τους πολιορκούσαν¹¹⁷.

Ολοκληρώνοντας αυτό το κεφάλαιο, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε το ότι οι δύο αυτοί βασικοί παράγοντες (θρησκευτικός και εθνικός), που αναλύσαμε παραπάνω, δεν καθόρισαν μόνο -μαζί, βέβαια, με άλλους- τη δημιουργία των εικόνων για τον απλό τουρκικό λαό, αλλά και για την οθωμανική εξουσία και τους φορείς της, όπως θα δούμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

¹¹⁵ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π., τ. Α', σ. 85-86.

¹¹⁶ στο ίδιο, σ. 86.

¹¹⁷ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, ό. π., τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1980, σ. 343-344.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Εικόνες για την οθωμανική εξουσία και για τους

Οθωμανούς αξιωματούχους

Μελετώντας τα απομνημονεύματα των Αγωνιστών του Εικοσιένα, καθώς και τις άλλες πηγές που χρησιμοποιούμε στην εργασία μας, διαπιστώνουμε ότι κάνουν πολλές αναφορές στην οθωμανική εξουσία της Πελοποννήσου, αλλά και σε συγκεκριμένους Οθωμανούς αξιωματούχους αυτού του πασαλικιού (πασάδες, κεχαγιάδες, κ.α.). Έτσι μας δίνεται η δυνατότητα να σχηματίσουμε μια καλή, εν πολλοίς, εικόνα για την οθωμανική εξουσία και τους εκπροσώπους της σ' αυτή την επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την ύστερη τουρκοκρατία. Βέβαια, η ελληνική και ιδίως η πελοποννησιακή ιστοριογραφία έχει καταλήξει ήδη σε κάποιες βασικές διαπιστώσεις σχετικά μ' αυτό το ζήτημα, οι οποίες όμως δεν είναι πάντα απαλλαγμένες από μεροληπτικές-στερεοτυπικές θέσεις σε βάρος των Οθωμανών Τούρκων. Γι' αυτό θεωρούμε ότι μια πιο προσεκτική και αποστασιοποιημένη μελέτη των πηγών μπορεί να μας δώσει την αντικειμενική εικόνα για την οθωμανική εξουσία και τους εκπροσώπους της στο Μοριά. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, εξετάζουμε πρώτα την εικόνα που προκύπτει από τις πηγές για την οθωμανική γενικά εξουσία και εν συνεχεία, στο δεύτερο υποκεφάλαιο, την εικόνα που δίνεται για συγκεκριμένους Οθωμανούς αξιωματούχους, ώστε να αποφύγουμε ανεπίτρεπτες για έναν ιστορικό γενικεύσεις, θεωρώντας, για παράδειγμα, ότι όλοι οι Οθωμανοί αξιωματούχοι ήταν «τύραννοι» κλπ.

Ι. Εικόνες για την οθωμανική εξουσία

Οι εικόνες που μας δίνουν οι πηγές για την οθωμανική εξουσία της Πελοποννήσου είναι, σε γενικές γραμμές, αρνητικές, όπως (π.χ. στον Θ. Κολοκοτρώνη ή στον Φωτάκο) είναι έντονα αρνητικές, ενώ σε άλλες (π.χ. στον Δεληγιάννη ή στον Παπατσώνη) η κριτική που ασκείται στην οθωμανική εξουσία είναι αφενός μετριασμένη και αφετέρου γίνεται μόνο όταν αρχίζει η Επανάσταση. Βέβαια, αρνητική εικόνα για την οθωμανική εξουσία του Μοριά δεν είχαν σχηματίσει μόνο οι χριστιανοί αλλά και ορισμένοι οθωμανοί αξιωματούχοι, οι οποίοι έβλεπαν τα συμπτώματα της κακοδιοίκησης και τις επιπτώσεις τους στους ραγιάδες. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι αυτό του Πενάχ εφέντη του Μοραΐτη, ανώτατου Οθωμανού αξιωματούχου, ο οποίος το 1785 συνέγραψε μια μεγάλη πραγματεία στην οποία,

αφου πρώτα εξιστορεί την επανάσταση του 1770 στην Πελοπόννησο, βλέποντάς την βέβαια από την σκοπιά των Οθωμανών, ασκεί κριτική στην τουρκική εξουσία για την μη χρηστή διοίκηση και τις καταχρήσεις της (φορολογική καταπίεση και αδικίες σε βάρος των χριστιανών κλπ.), επισημαίνοντας τις αρνητικές επιπτώσεις που είχαν όχι μόνο για τους *ραγιάδες* αλλά και για το οθωμανικό κράτος¹¹⁸.

Ολοφάνερα αρνητική είναι η εικόνα που μας δίνει στα απομνημονεύματά του για την οθωμανική εξουσία ο Θ. Κολοκοτρώνης. Αυτό είναι φυσικό, αν λάβει κανείς υπόψιν το τι είχαν υποστεί οι πρόγονοί του, αλλά και ο ίδιος από τους Τούρκους, και το πόσοι είχαν εξοντωθεί απ' αυτούς. Αναφερόμενος στην εξόντωση από τον Χασάν πασά των κλεφτών της Πελοποννήσου, που δεν θέλησαν να συνεργαστούν μαζί του (το 1779) για την καταδίωξη των ανυπότακτων Τουρκαλβανών μισθοφόρων που είχαν εισβάλει στην Πελοπόννησο¹¹⁹, γράφει ότι οι Τούρκοι συνέλαβαν τον Γιάννη Κολοκοτρώνη και τον Παναγιώταρο και τους σκότωσαν με βασανιστικό τρόπο. Δίνεται μια αρνητική εικόνα για την «τυραννική» οθωμανική εξουσία: «*Εἰς τὴν Ἀνδρούσαν ἐσκοτώθη ὁ γέρο Γιάννης Κολοκοτρώνης, τοῦ ἔκοψαν χέρια καὶ πόδια καὶ τὸν ἐκρέμασαν*». Και παρακάτω γράφει ότι του Παναγιώταρου «*τοῦ ἔκοψαν χέρι καὶ πόδια καὶ τὸν κατράμισαν*»¹²⁰.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα το γιατί ο Θ. Κολοκοτρώνης δίνει τόσο αρνητική εικόνα για την οθωμανική εξουσία στην Πελοπόννησο, αρκεί μόνο να θυμηθούμε το τι είχε υποφέρει, αυτός και οι άλλοι σύντροφοί του κλέφτες, κατά την καταδίωξη των κλεφτών της Πελοποννήσου το 1806¹²¹. Όπως, αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Ὁ Κεχαγιᾶς ἄρχισε νά παλουκώνει τοὺς χριστιανοὺς (γιατάκηδες) διά νά δώσει φόβον εἰς τὸν κόσμον*»,¹²² φράση που δείχνει το πόσο σκληρή ήταν –σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις– η οθωμανική εξουσία και με ποιους τρόπους ενέσπειρε τον φόβο στους χριστιανούς.

Γενικά, η εικόνα που μας δίνει ο αρχιστράτηγος του Αγώνα της ανεξαρτησίας για την οθωμανική εξουσία του Μοριά είναι αρνητική, όπως φαίνεται από την αφήγηση πολλών γεγονότων, κυρίως προεπαναστατικά. Μάλιστα, ήταν πεπεισμένος

¹¹⁸ Βλ. Νεοκλῆς Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα*, ό. π, σ. 229 κ. εξ.

¹¹⁹ Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό. π, σ. 205.

¹²⁰ Βλ. Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων*, ό. π, σ. 115.

¹²¹ Ο Θ. Κολοκοτρώνης αφηγείται αυτό το γεγονός με πολύ παραστατικό και δραματικό συνάμα τόνο· βλ. Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων*, ό. π, σ. 121-129. Βλ. γι' αυτό το γεγονός Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό. π, σ. 239-244 και J. Alexander, *Brigandage*, ό. π, σ. 89-101, 141-147 και στην Εισαγωγή, σ. 8.

¹²² Βλ. Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων*, ό. π, σ. 123.

ότι ειρηνική συμβίωση ανάμεσα σε Τούρκους και Έλληνες δεν υπήρξε ποτέ, αιτιολογώντας αυτή τη θέση του, με το επιχείρημα ότι η οθωμανική εξουσία στηριζόταν πάντα στη βία και την τυραννία, παραπέμποντας στον σουλτάνο, ως κεφαλή του οθωμανικού κράτους: «Ούτε ο Σουλτάνος ήθέλησε ποτέ να θεωρήσῃ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ὡς λαόν, ἀλλ' ὡς σκλάβους»¹²³. Ο Γέρος του Μοριά, με την διεισδυτική του ματιά, αναφέρεται συχνά στα όσα υπέφεραν για χρόνια οι ραγιαδες από την οθωμανική εξουσία και τα δεινά που τους προκάλεσε στα χρόνια της κατάκτησης¹²⁴. Γι' αυτό, όπως γράφει, θυμάται όταν μπήκε νικητής στην Τριπολιτσά μετά την Άλωσή της, «μέ ἐδειξαν τὸν πλάτανον εἰς τὸ παζάρι ὅπου ἐκρέμαγαν τοὺς Ἕλληνας. Ἀναστέναζα καὶ εἶπα. Αἴντε, πόσοι ἀπὸ τὸ σόγι μου καὶ ἀπὸ τὸ ἔθνος μου ἐκρεμάσθησαν ἐκεῖ, καὶ διέταξα καὶ τὸν ἔκοψαν. Ἐπαρηγορήθηκα καὶ διὰ τὸν σκοτωμὸν τῶν Τοῦρκων»¹²⁵. Σχολιάζοντας το απόσπασμα αυτό ο Γ. Νικολάου, σε συνδυασμό με τη σφαγή των γυναικόπαιδων των Τούρκων της Τριπολιτσάς, αναρωτιέται αν εξοντώθηκαν δίκαια ή όχι, με την αιτιολογία ότι η οθωμανική εξουσία στο Μοριά ήταν τυραννική¹²⁶, παρατήρηση που την θεωρώ εύστοχη αν και δεν είναι εύκολο να δικαιολογήσουμε και να καταλάβουμε αυτήν τους την ενέργεια.

Εξίσου αρνητική εικόνα μας δίνει για την οθωμανική εξουσία στα ανέκδοτα Απομνημονεύματά του και ο Ν. Πιπιλής, γράφοντας ότι: «Οἱ κατακτηταὶ Τοῦρκοι ἐφέροντο κατ' ἀρχάς [εννοεῖ την περίοδο πρὶν τα Ορλωφικά] ἡπιότεροι πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα καὶ οἱ Τοῦρκοι [...] ἐκδηλώνοντας τὰ βάρβαρα αὐτῶν ἔνστικτα ἤρχισαν νὰ πιέζουσιν τοὺς Ἕλληνας παντοιοτρόπως»¹²⁷. Είναι φανερό ότι αυτός ο απομνημονευματογράφος συμπλέει με τον Δεληγιάννη και τον Παπατσώνη, οι οποίοι γράφουν ότι προ του 1770 η οθωμανική εξουσία του Μοριά φερόταν καλά στους χριστιανούς, (ήταν η περίοδος του «καλοῦ καιροῦ»)¹²⁸ και ότι μόνο μετά το 1770 άρχισε νὰ γίνεται καταπιεστική, θέση η οποία είναι συζητήσιμη γιατί, όπως προκύπτει από πολλές πηγές, η μεγάλη μάζα του χριστιανικού πληθυσμοῦ υπέφερε λόγω της κακοδιοίκησης των περισσότερων πασάδων, των καθημερινών σε βάρος τους διακρίσεων, της οικονομικής απομύζησης μέσω των πολλών φόρων κλπ.¹²⁹. Σ' άλλο σημείο γράφει ότι «ἄλλη μεγάλη καὶ φοβερωτέρα μάστιξ ἦταν τὸ μπαζίσι, αἱ

¹²³ στο ἴδιο, σ. 240.

¹²⁴ στο ἴδιο, σ. 128, 161, 263.

¹²⁵ στο ἴδιο, σ. 166.

¹²⁶ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων», *Μελέτες ιστορίας*, ὁ. π., σ. 311.

¹²⁷ Βλ. Ν. Πιπιλή, *Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ πατρός μου, περίοδος 1750-1806*, ὁ. π., σ. 2.

¹²⁸ Βλ. στην Εισαγωγή, σ. 7, σημ. 13.

¹²⁹ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί*, ὁ. π., σ. 46.

καταχρήσεις, αἱ αγγαρεῖαι, τὰ βασανιστήρια, οἱ ἄρπαγαί καὶ αἱ ἐκβιάσεις τῶν στρατιωτικῶν ἀποσπασμάτων [...] λυμαιομένων πᾶσαν τὴν ὕπαιθρον χώραν»¹³⁰. Καταφανώς, αρνητική εικόνα, που προσπαθεί ο Πιπιλής με γλαφυρό τρόπο να περιγράψει την οθωμανική εξουσία. Κατά την γνώμη μας είναι γενικευτική και, εν μέρει, μεροληπτική, γιατί, όπως θα δούμε στο επόμενο υποκεφάλαιο, δεν ήταν όλοι οι Οθωμανοί αξιωματούχοι σκληροί και απάνθρωποι.

Ο υπασπιστής του Θ. Κολοκοτρώνη, Φωτάκος προσεκτικός παρατηρητής και σε μεγάλο βαθμό αντικειμενικός στην εξιστόρηση των γεγονότων μας δίνει στα απομνημονεύματά του μια έντονα αρνητική εικόνα για την οθωμανική εξουσία χαρακτηρίζοντάς την ως «*βάρβαρη*» και «*τυραννική*», εξαιτίας της οποίας πολλοί Έλληνες είχαν μετατραπεί σε «*κτῆνη καὶ ἀνδράποδα τῶν Τούρκων*»¹³¹. Οι περισσότερες από τις αρνητικά φορτισμένες εικόνες που μας δίνει για τους Οθωμανούς (στρατιώτες κ.α.), στα επαναστατικά, κυρίως, χρόνια έχουν μια έντονη θρησκευτική απόχρωση, εφόσον χαρακτηρίζει τους Τούρκους με βάση τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, ως ασεβείς και ως άτομα με κάποια εξουσία που προσβάλλουν σε κάθε ευκαιρία την χριστιανική θρησκεία, κάτι που θυμίζει πολύ τους ιστορικούς της Άλωσης¹³². Χαρακτηριστικό είναι ένα γεγονός που εκτυλίσσεται στο Λεβίδι της Αρκαδίας, και πιο συγκεκριμένα στην εκκλησία του Προδρόμου, στην αρχή της Επανάστασης. Όπως γράφει, «*Όταν οἱ Τοῦρκοι ἐμβῆκαν εἰς τὸ Λεβίδι ἠῶραν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Προδρόμου τὴν γραίαν Γιαννοῦν Παπαπαρασκευᾶ, τὴν ὁποίαν πρῶτον ἐβασάνισαν, καὶ ἔπειτα ἔβγαλαν τὴν γλῶσσαν της ἀπ' ὀπίσω ἀπὸ τὸν αὐχένα καὶ οὕτως ἀπέθανε· τὸν δὲ γέρον Ἀσημάκην τὸν ἐπρόφθασαν ἀπ' ὀπίσω ἀπὸ τοῦ Κατραλῆ τὸ σπίτι, τὸν ἐσκότωσαν καὶ ἔπειτα τὸν ἐκύλισαν κάτω εἰς τὸν ἐκεῖ κρημνόν*»¹³³. Σίγουρα, αυτή η εικόνα είναι πολύ αρνητική και σε καμία περίπτωση δεν δικαιολογείται αυτή η βάνανση συμπεριφορά των στρατιωτών από το γεγονός ότι εκτελούσαν διαταγές του σουλτάνου και των διοικητών τους. Η ίδια παρατήρηση νομίζω ότι ισχύει και για τους Τούρκους στρατιώτες, οι οποίοι τον Απρίλιο του 1821 στο Βαλτέτσι «*ἐσκότωσαν καὶ δύο Ἑλληνας καὶ διὰ τὰ μᾶς φοβίσουν τοὺς ἑκαμαν κομμάτια*»¹³⁴. Άλλη μια ανάλογης αγριότητας εικόνα, δίνεται όταν αφηγείται ότι οι

¹³⁰ Βλ. Ν. Πιπιλί, *Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ πατρός μου, περίοδος 1750-1806*, ὁ. π., σ. 7.

¹³¹ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α', σ. 15' πρβλ. Γ. Β. Νικολάου, «*Η εικόνα των Τούρκων*», *Μελέτες ιστορίας*, ὁ. π., σ. 312.

¹³² Βλ. Αν. Ζωγράφος, «*Η παράσταση του «Τούρκου» στους ιστορικούς της Άλωσης*», ὁ. π., σ. 33, 38 κ.α.

¹³³ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα* ὁ. π., τ. Α', σ. 101.

¹³⁴ Βλ. στο *ίδιο*, σ. 123.

Τούρκοι στρατιώτες ξέσπασαν πάνω στις εικόνες της εκκλησίας του Αγίου Χαραλάμπους στο ίδιο χωριό. Για άλλη μια φορά προβάλλεται και τονίζεται από τον Φωτάκο, ξεκάθαρα, η διάθεση των Οθωμανών Τούρκων να προσβάλουν την χριστιανική θρησκεία: «Ένας άλλος Τούρκος έμβηκεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Χαραλάμπου καὶ ἐπροσπάθει νὰ ἐκβάλῃ τὰ μάτια τῶν ἁγίων, καὶ ἔπειτα ἔβαλε φωτιά νὰ τὴ κάψῃ· ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ σύντροφοι του ἔφευγαν καὶ δὲν ἐπρόφθασεν, ἐπῆρε τὴν κολυμβήθραν ὡς λάφυρον καὶ ἀκολούθει κατόπιν αὐτῶν»¹³⁵.

Αντίθετα, στο τμήμα εκείνο των *Απομνημονευμάτων* του μεγαλοπρούχοντα της Γορτυνίας Κανέλλου Δεληγιάννη που αφορά την προεπαναστατική περίοδο, δίνεται μια εκφραστική, εν πολλοίς, εικόνα της οθωμανικής εξουσίας, κάτι που εξηγείται –όπως, παρατηρήσαμε και άλλου– από τις καλές σχέσεις που διατηρούσε η οικογένειά του με τους Οθωμανούς. Η μόνη περίπτωση στην οποία μας δίνει μια αρνητική εικόνα για τους Τούρκους γι' αυτή την περίοδο είναι όταν αφηγείται την εκτέλεση του πατέρα του Γέρο Γιάννη Δεληγιάννη από τουρκικό απόσπασμα στα Λαγκάδια Γορτυνίας το 1816, χαρακτηρίζοντας αυτήν την πράξη και, ως έργο «σκληρόν, θηριῶδες καὶ ἀπάνθρωπον»¹³⁶, συνεπώς και την οθωμανική εξουσία ως σκληρή και απάνθρωπη. Θα χρειαστεί να φτάσει στα γεγονότα της Επανάστασης για να αποκαλέσει, για πρώτη φορά, τους Τούρκους «*τυράννους*» και την εξουσία τους τυραννική. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του συγγραφέα προς τον αδερφό του Ανάστο στην αρχή της Επανάστασης «*Καὶ δὲν ἐγνώρισαν ἀκόμη αὐτοὶ οἱ τ ὕ ρ α ν ν ο ι, οἵτινες μας ἔχουν τόσους αἰῶνας εἰς ζυγόν, ὅτι ἡμεῖς θα τοὺς συντρίψωμεν τώρα καὶ θα πολεμήσωμεν ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος μας ἢ νὰ ἐλευθερωθῶμεν ἢ νὰ ἀποθάνωμεν ὅλοι με τὰ ὅπλα εἰς τὰς χεῖρας*»¹³⁷, για να δείξει τη σφοδρή αγανάκτησή του για την υποδούλωση των Ελλήνων. Θα αναρωτηθεί, όμως, κανείς αν και σε ποίο βαθμό αυτοί οι χαρακτηρισμοί του Δεληγιάννη είναι απόλυτα ευλικρινείς ή όχι, αν λάβουμε υπόψη μας το ότι διατηρούσε φιλικές σχέσεις με πολλούς Τούρκους της Τριπολιτσάς¹³⁸. Για τις σχέσεις του, όμως, με τους Τούρκους και την οθωμανική εξουσία θα επανέλθουμε στο επόμενο κεφάλαιο της μελέτης μας.

¹³⁵ στο ίδιο, σ. 105-106.

¹³⁶ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 71. Το ίδιο γεγονός περιγράφει στα *Απομνημονεύματά* του και ο Παναγιώτης Παπατσώνης παραπέμποντας στην βάρβαρη οθωμανική εξουσία· πρβλ. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα*, ό. π, σ. 50.

¹³⁷ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 143. Πρβλ. σ. 126, όπου τονίζει ότι «*θα κινήσωμεν τὴν Ἐπανάστασιν κατὰ τῶν τυράννων τοῦ χριστιανισμοῦ*».

¹³⁸ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 144.

Τα ίδια θα μπορούσαμε να πούμε και για τον μεγαλοπρούχοντα των Εμπλακίων Μεσσηνίας Π. Παπατσώνη, συγγενή εξ αγχιστείας των Δεληγιανναίων. Προεπαναστατικά δεν κάνει λόγο για τουρκική τυραννία παρά μόνο όταν αναφέρεται στο έργο της Φιλικής Εταιρείας και την εξάπλωσή της στη Μεσσηνία με τον Χριστόφορο Περραιβό, το 1818, γράφει ότι «κατηχήθημεν παρ' αὐτοῦ τὰ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας π ρ ὶ σ ἀ π α λ λ α γ ῆ ν τ ῆ ς τ υ ρ α ν ν ί α ς παρὰ τῶν Τούρκων ...»¹³⁹. Επίσης, στον τίτλο του Β' Χειρογράφου των Απομνημονευμάτων του αναφέρει ότι η οικογένεια Παπατσώνη αγωνίστηκε «πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν τυραννουμένων Ἑλλήνων χριστιανῶν παρὰ τοῖς Τούρκοις κλπ.»¹⁴⁰. Την ίδια μεταστροφή ὅσον αφορά τον χαρακτηρισμό των Οθωμανῶν διαπιστώνουμε και στα Απομνημονεύματα του προεστού της Κυνουρίας Αναγνώστη Κοντάκη, με τη διαφορά ὅτι κατά τα επαναστατικά χρόνια δεν αποκαλεί ποτέ τους Τούρκους «τυράννους», ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ συχνά την πιο ἥπια λέξη «ἐχθροί»¹⁴¹. Ἴδιους χαρακτηρισμούς δίνει και ο Παλαιὸν Πατρὸν Γερμανός, ο οποίος ἐπιλέγει να ξεκινήσει την ἀφήγησή του ὡς ἐξῆς: «Το Ἑλληνικὸν Ἔθνος, ἀφοῦ ὑπέκυψεν εἰς τὸν βάρβαρον καὶ σκληρότατον ζυγὸν τῆς Ὀθωμανικῆς τυραννίας ὑστερήθη ὄχι μόνον τὴν ἐλευθερίαν του, ἀλλὰ καὶ πᾶν εἶδος μαθήσεως...»¹⁴².

Ἡ τυραννία, ὡς βασικὸ χαρακτηριστικὸ της οθωμανικῆς ἐξουσίας διαπερνά και πολλὰ ἐπίσημα κείμενα (επαναστατικὲς προκηρύξεις κ.α.) της επαναστατικῆς περιόδου. Για παράδειγμα στην προκήρυξη του «Ἀρχιστρατήγου τῶν Σπαρτιατικῶν στρατευμάτων Πέτρου Μαυρομιχάλου καὶ τῆς Μεσσηνιακῆς Γερουσίας» πρὸς τις Ευρωπαϊκὲς αὐλές, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ την κατάληψη της πόλης ἀπὸ τα ἐλληνικὰ στρατεύματα, τονίζεται, μεταξύ ἄλλων ὅτι «ὁ ἀ ν υ π ὀ φ ο ρ ο ς ζ υ γ ὶ ς τ ῆ ς ὀ θ ω μ α ν ι κ ῆ ς τ υ ρ α ν ν ί α ς εἰς τὸ διάστημα ἑνὸς καὶ ἐπέκεινα αἰῶνος κατήντησεν εἰς μίαν ἀκμήν, ὥστε νᾶ μὴ μείνῃ ἄλλο εἰς τοὺς δυστυχεῖς Πελοποννησίους Γραικοὺς. [...]. Αἱ χεῖρες μας, αἵτινες ἦσαν δεδομέναι μέχρι τουνὺν ἀπὸ τὰς σιδηρᾶς ἀλύσους τῆς β α ρ β α ρ ι κ ῆ ς τ υ ρ α ν ν ί α ς [...].»¹⁴³. Επίσης, στην ἐγκύκλιό του «πρὸς τοὺς Ἑλληνας» ο Δημήτριος Ὑψηλάντης, ὅταν ἔφτασε το καλοκαίρι τοῦ 1821 στην

¹³⁹ Βλ. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π, σ. 11, 60.

¹⁴⁰ στο ἴδιο, σ. 58.

¹⁴¹ Βλ. Ἀν. Κοντάκης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π, σ. 36, 37, 42, 43. Πρβλ. Γ. Β. Νικολάου, «Ἡ εἰκόνα τῶν Τούρκων», *Μελέτες ἱστορίας*, ὁ. π, σ. 308. Γενικά, στα *Απομνημονεύματα* τοῦ Κοντάκη, που εἶναι λιτά, ἀπουσιάζουν οἱ κρίσεις καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα.

¹⁴² Βλ. Π. Π. Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π, σ. 1. Πρβλ. Γ. Β. Νικολάου, «Ἡ εἰκόνα τῶν Τούρκων», *Μελέτες ἱστορίας*, ὁ. π, σ. 309.

¹⁴³ Βλ. Ἰω. Φιλίμων, ὁ. π, τ. 3^{ος}, σ. 28-29.

Πελοπόννησο, ως Πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου, καταφέρεται με πολύ σκληρά λόγια -ίσως, υπερβολικά, κατά τη γνώμη μου- εναντίον της οθωμανικής εξουσίας, θέλοντας, αφενός να δώσει στους Ευρωπαίους το στίγμα της Επανάστασης και αφετέρου να τονώσει το ηθικό των αγωνιζόμενων Ελλήνων και να παρακινήσει τους διστακτικούς να μπουν σ' αυτήν. Γράφει, ανάμεσα στ' άλλα: «*Ἡ ανομία καὶ ἀπανθρωπία τῆς τουρκικῆς τυραννίας μᾶς ἐβίασε νὰ καθοπλισθῶμεν ἐναντίον τῆς [...]. Πολεμοῦμεν λοιπὸν, διὰ νὰ καταβάλωμεν ἐξουσίαν πολέμιαν θείων καὶ ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καὶ καθηκόντων, καὶ κᾶν ἐθνὸς, δικαίως κρίνον, δὲν ἐβρίσκει παράλογον ἢ ἀντιπολιτικὴν, τὴν κατὰ τῆς Τουρκικῆς τυραννίας ἀνέγερσίν μας*»¹⁴⁴. Ἰδιες περίπου θέσεις για την οθωμανική εξουσία διατυπώνονται και στην διακήρυξη της πολιτικής ανεξαρτησίας του έθνους από την Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, στις 15 Ιανουαρίου 1822, όπου τονίζεται ότι η Επανάσταση έγινε για να γλιτώσουν οι Έλληνες από την «σκληράν [...] μάστιγαν, την «*τυραννίαν*» και τη «δεσποτική διοίκηση» του σουλτάνου¹⁴⁵.

Αναμφισβήτητα, η οθωμανική εξουσία ήταν, σε πολλές περιπτώσεις, «σκληρή», «τυραννική» και «βάνανυση», όπως το επιβεβαίωσαν πολλές πηγές. Ας μην ξεχνάμε, όμως, ότι οι προκηρύξεις αυτές –όπως και άλλες που δεν παραθέτουμε εδώ– απευθύνονταν στους Δυτικοευρωπαίους, με σκοπό, αφενός να τους ευαισθητοποιήσουν ώστε να συνδράμουν τον Αγώνα και αφετέρου για να δείξουν στις ευρωπαϊκές Αυλές ότι η Επανάσταση είχε εθνικό χαρακτήρα με σκοπό την απόσχιση της οθωμανικής «δεσποτικής» εξουσίας και δεν ήταν ένα κίνημα, όπως αυτό των *Καρμπονάρων* της Ιταλίας ή άλλα παρόμοια που είχαν ξεσπάσει τότε στην Ευρώπη. Συνεπώς ήταν φυσικό στα κείμενα αυτά να (υπερ)τονίζονται, ίσως, μερικές προεπαναστατικές καταστάσεις ώστε οι επαναστάτες να επιτύχουν τον επιδιωκόμενο στόχο. Όπως δε, επισημαίνει, εύστοχα, η ιστορικός Ελπίδα Βόγλη, δεν είναι τυχαίο ότι αυτές οι διατυπώσεις εμφανίστηκαν, με διάφορες παραλλαγές σ' όλες σχεδόν τις επαναστατικές προκηρύξεις και ότι η καταγγελία της πολιτικής τυραννίας του σουλτάνου για να αποκτήσει πιο έντονο περιεχόμενο συνδέθηκε με τις προσβολές «*τῶν βαρβάρων τυράννων*» εις βάρος της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Βλ. Ιω. Φιλίμων, *Δοκίμιον ιστορικόν, ό. π.*, τ. 4^{ος}, Αθήνα 1861, σ. 422-423.

¹⁴⁵ Βλ. για το κείμενο της διακήρυξης, *Αρχαία της ελληνικής παλιγγενεσίας, 1821-1832. Αί έθνικαί Συνελεύσεις*, εκδ. της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, αρ. 3, τ. Α': Α' εν *Επιδαύρῳ*, Β' εν *Άστρει*, Γ' εν *Επιδαύρῳ*, εν *Ερμιόνη καὶ Τροιζήνι κατ'ἐπανάληψιν*, Αθήνα 1971, σ. 40-41.

¹⁴⁶ Βλ. Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες και το γένος, ό. π.*, σ. 43.

Παρόμοιες ιδέες μ' αυτές των επαναστατικών προκηρύξεων, όσον αφορά την άσκηση της οθωμανικής εξουσίας, εκφράζει και ο φιλελεύθερος διανοούμενος, πολιτικό πρόσωπο της Επανάστασης, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, σε μια μελέτη του, για την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η Τουρκία και για την ανάγκη να υποκατασταθεί στα Βαλκάνια από ανεξάρτητα χριστιανικά κράτη, που το έγραψε στα γαλλικά στις αρχές του 1820¹⁴⁷. Σ' αυτό ο Μαυροκορδάτος επιδιώκοντας να προβάλλει στην Ευρώπη μια πολύ αρνητική εικόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατακεραυνώνει την εξουσία του σουλτάνου, τονίζοντας ότι ήταν δεσποτική και βάρβαρη¹⁴⁸. Μια από τις πιο χαρακτηριστικές αναφορές του για την οθωμανική εξουσία και τα όργανά της, είναι αυτή όπου σημειώνει πως «*η Τουρκία είναι μόνιμα πληγωμένη από τόσα τέρατα όσο υπάρχουν Πασάδες, Αγιάνηδες, Αγάδες και Βοϊβόδες*¹⁴⁹, *οι οποίοι έχουν όλοι τους εξίσου δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω στους τρομοκρατημένους υπηκόους του επικεφαλής τυράννου*»¹⁵⁰.

Συνοψίζοντας, οι επαναστατικές προκηρύξεις προς τις ευρωπαϊκές Αυλές, αλλά και οι απόψεις του Μαυροκορδάτου, για την Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι, αναμφίβολα, σημαντικές (και) για το θέμα που μας απασχολεί εδώ. Άραγε, όμως, σε ποιο βαθμό τα κείμενα αυτά είναι ή όχι αντικειμενικά ή διαμεσολαβημένα; Η οθωμανική εξουσία ήταν, όντως, τόσο «τυραννική» και «βάρβαρη», όπως την περιγράφουν; Είναι ένα μεγάλο ερώτημα για το οποίο έχει χυθεί πολύ μελάνι και στο οποίο δεν θα υπεισέλθουμε εδώ. Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι η εικόνα που αναδύεται μέσα απ' αυτά για την οθωμανική εξουσία και τους φορείς της. Κοινός παρονομαστής όλων αυτών των κειμένων είναι ότι η οθωμανική εξουσία ήταν «τυραννική» και «καταπιεστική». Κατά τη γνώμη μου δε, αυτή ήταν, ως ένα βαθμό, η

¹⁴⁷ Ο Καρατζάς προσπάθησε να αποτρέψει τον Μαυροκορδάτο να δημοσιεύσει αυτό το πόνημά του για να μην εκτεθεί απέναντι στην Αυστρία που ήθελε την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τελικά ξέσπασε η Επανάσταση και δεν εκδόθηκε. Το έργο αυτό το χρησιμοποιεί και το σχολιάζει ο Γ. Κ. Θεοδωρίδης στη μελέτη του (ιδ. διατριβή), *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του Εικοσιένα*, Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών-10, Αθήνα 2012· βλ. επίσης, Χρήστος Λούκος, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος* στο Β. Παναγιωτόπουλος (επίμ.) *Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2010, σ. 14-15.

¹⁴⁸ Βλ. Γ. Κ. Θεοδωρίδης, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό. π, σ. 158-168, όπου διατυπώνονται οι απόψεις αυτού του πολιτικού για την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

¹⁴⁹ Βλ. Ο *βοεβόδας* (*voevoda*) ήταν εκπρόσωπος της εκτελεστικής εξουσίας σε κάθε καζά και τα κυριότερα καθήκοντά του ήταν η είσπραξη των φόρων και η αποστολή τους στον πασά της Τριπολιτσάς, η εκτέλεση των αποφάσεων των καδήδων κλπ· βλ. Αναστασία Κυρκίνη – Κούτουλα, *Η διοικητική οργάνωση*, ό. π, σ. 187-189.

¹⁵⁰ Βλ. Γ. Κ. Θεοδωρίδης, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό. π, σ. 159, σημ. 22, όπου παρατίθεται αυτό το απόσπασμα.

επικρατούσα στην ελληνική κοινωνία βιωμένη άποψη για υφή της οθωμανική εξουσίας.

Για να μεταφερθούμε σ' ένα άλλο επίπεδο εικόνων, σε σχέση πάντα με την οθωμανική εξουσία ας δούμε τι γράφει ο ιστορικός της Επανάστασης Μιχαήλ Οικονόμου ο οποίος, πρέπει να πούμε προκαταβολικά, μας δίνει μια θετική εικόνα γι' αυτήν, αναφορικά, με τη θρησκευτική ελευθερία που εξασφάλιζε, υπό ορισμένες προϋποθέσεις και με κάποιους περιορισμούς, στους χριστιανούς¹⁵¹. Συγκεκριμένα, γράφει ότι: «*Ἡ λατρεία δὲ τῶν χριστιανῶν ἐξησκεῖτο ἐλευθέρως καὶ δημόσια καὶ ἐπροστατεύετο μάλιστα καὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους· μόνον ἡ ναοῦ τινος χριστιανικοῦ ἀνέγερσις ἀνοικοδομή καὶ ἐπίσκευή ἄνευ ἀδείας ἦσαν ἀπηγορευμένοι, καὶ ἄδεια ἐπὶ τούτοις δυσκολώτατα καὶ ἐπ' ἀδραῖς χρηματικαῖς πληρωμαῖς μόλις ἐδίδετο [...]*»¹⁵². Εντούτοις, αυτή η θετική αναφορά του απομνημονευτή – ιστορικού δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα σχετικά με το πώς αντιλαμβάνεται την οθωμανική εξουσία. Σε διάφορα σημεία του έργου του κάνει λόγο για βίαιες ενέργειες σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού της Πελοποννήσου, όπως, για παράδειγμα, την καταδίωξη των κλεφτών το 1806¹⁵³.

Όπως είναι φυσικό, η βιαιότητα της οθωμανικής εξουσίας προβάλλεται περισσότερο στις πηγές που μελετήσαμε όταν αυτές αναφέρονται σε γεγονότα που έλαβαν χώρα στην αρχή της Επανάστασης. Διαπιστώνουμε ότι τα όργανά της, δηλαδή οι Τούρκοι στρατιώτες προβαίνουν σε πολλές βιαιότητες σε βάρος των επαναστατών. Μια τέτοια χαρακτηριστική αφήγηση είναι αυτή που αφορά τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στην Πάτρα τον Μάρτιο του 1821, όπου, όπως φαίνεται, το θρησκευτικό μίσος έκανε τους Οθωμανούς να ξεσπάσουν με μανία σε βάρος των

¹⁵¹ Σύμφωνα με την ισλαμική νομοθεσία που εφάρμοζε το οθωμανικό κράτος, οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι του εθεωρούντο «προστατευόμενοι» με βάση το «συμβόλαιο προστασίας» (*dhimma*), το οποίο τους εξασφάλιζε την ελεύθερη τέλεση της λατρείας κλπ., αλλά απαγόρευε γενικά την ανέγερση ναών, τις προκλητικές για τους Τούρκους δημόσιες τελετές κ.α' βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», ό. π, σ. 39' Γιώργης Θ. Πρίντζιπας, *Οι κρυπτοχριστιανοί. Οι εξισλαμισμοί και ο κρυπτοχριστιανισμός: προσέγγιση στα πάθη του ελληνικού λαού*, Αθήνα 1997, σ. 18-19. Ο Μ. Σακελλαρίου [*Η Πελοπόννησος*, ό. π, σ. 120] παρατηρεί ότι στην Πελοπόννησο επικρατούσε θρησκευτική ελευθερία.

¹⁵² Πρβλ. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά*, ό. π, τ. Α', σ. 22. Επίσης, ο Φραντζής παρατηρεί ότι: «*Ἡ τρομερωτέρα πασῶν καταδυνάστευσις ἦτο τὸ νὰ μὴ δύνανται ὄχι μόνον ν' ἀναγείρουν ἐκ θεμελίων, ἀλλ' οὔτε κἂν νὰ ἐπισκευάσουν μὲ μικρὰν τινα ἐπίσκευήν θεῖους Ναοὺς, διὰ τὴν θρησκευτικὴν τῶν Οθωμανῶν πρόληψιν.*». Είναι ολοφάνερο ότι η κριτική που ασκεί στο σημείο αυτό ο Φραντζής προς την οθωμανική εξουσία –άρα και η εικόνα γι' αυτήν- είναι, αναμφίβολα αρνητική' βλ. Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή*, ό. π, τ. Α', σ. 84.

και Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό. π, σ. 120. Επίσης, ο Οικονόμου (στο ίδιο σ. 23), τονίζει ότι η οθωμανική εξουσία δεν έθετε κανένα εμπόδιο στην εκπαίδευση των ελληνοπαίδων.

¹⁵³ Βλ. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά*, ό. π, τ. Α', σ. 36.

χριστιανών της πόλης –γεγονός που μας θυμίζει την λεηλασία της από τους Τουρκαλβανούς μισθοφόρους τον Απρίλιο του 1770¹⁵⁴- και να επιδοθούν σε σφαγές του πληθυσμού και σε βεβηλώσεις των ναών κλπ. Όπως γράφει ο Φιλήμων, οι Οθωμανοί, «*συνελάβανον, ἥ κατεκρεοῦργουν,[...]. Τὰ θυσιαστήρια τοῦ Θεοῦ μετέβαλον εἰς ἀποπᾶτους καὶ εἰς καταγῶγια ἀσελγείας· τὰς ἀγίας εἰκόνας τῶν ναῶν συντρίβοντες καθύβριζον,...*»¹⁵⁵.

Σ' αυτή την αφήγηση του Φιλήμονα, βλέπουμε την βία, η οποία εκδηλώνεται ταυτόχρονα πάνω στους χριστιανούς και στη θρησκεία τους. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι τα γεγονότα αυτά διαδραματίστηκαν σε επαναστατική περίοδο· κάτι το οποίο είναι φυσικό. Ανεξάρτητα από αυτή τη γενική παρατήρηση, το γεγονός αυτό μας βοηθάει να καταλάβουμε ότι η ανοχή της θρησκείας των χριστιανών από τους Οθωμανούς έπαυε να υπάρχει στις πολεμικές περιόδους. Βέβαια, για την θρησκεία ως παράγοντα δημιουργίας εικόνων για τους Οθωμανούς Τούρκους έχουμε μιλήσει παραπάνω. Εκείνο, όμως, που θα θέλαμε να τονίσουμε εδώ είναι ότι η βία των Οθωμανών στρατιωτών σε βάρος των χριστιανών διατρέχει όλες σχεδόν τις πηγές αυτής της περιόδου και συνεπώς, δίνεται γι' αυτούς η εικόνα ως ατόμων που δρουν με βιαιότητα¹⁵⁶.

Άλλη μια χαρακτηριστική αφήγηση συναφούς περιεχομένου –που αφορά, όμως, στα προεπαναστατικά χρόνια- στην οποία επίσης, προβάλλεται η βία ως βασικό χαρακτηριστικό της οθωμανικής εξουσίας, εντοπίσαμε στον Ν. Σπηλιάδη, εκεί όπου κάνει λόγο για τους Οθωμανούς της Τριπολιτσάς και για την οθωμανική αρχή της πόλης, έδρα του πασαλικιού του Μοριά. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι «*Εἰς κάθε ψύλλου πῆδημα οἱ Τοῦρκοι ἠπέιλουν πάντοτε σφαγὴν τῶν χριστιανῶν*». Συγκεκριμένα, τη στιγμή που τα γαλλικά στρατεύματα βρίσκονταν (το 1810) απέναντι στα Επτάνησα τρομοκρατημένοι οι Τούρκοι της Τριπολιτσάς, και θέλοντας να αποτρέψουν τους χριστιανούς από οποιαδήποτε εξέγερση, κατέστρεψαν δύο ναούς της πόλης και επιπλέον «*Τὸ Πάσχα ἠπέιλησαν νὰ σφάζωσιν ὅλους τοὺς χριστιανοὺς εἰς τὸν ναόν· εἶχε δὴ ὡσεὶ δὲ καὶ ἡ ἐξουσία τὴν ἄδειαν*»¹⁵⁷.

Ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνονται από τον Ν. Σπηλιάδη οι Οθωμανοί, ως φορείς της οθωμανικής εξουσίας, είναι και σ' αυτό το απόσπασμα, ολοφάνερα,

¹⁵⁴ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, «Η επανάσταση του 1770 στην Πελοπόννησο», ό. π, σ. 282-283, όπου και άλλες πηγές, καθώς και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁵⁵ Βλ. Ιω. Φιλήμων, ό. π, τ. 3^{ος}, σ. στο ίδιο, σ.163-166.

¹⁵⁶ Βέβαια, η βία χαρακτηρίζει στα χρόνια της Επανάστασης και τους Έλληνες· βλ. Κ. Μπακάλης, *Το φαινόμενο της βίας*, ό. π.

¹⁵⁷ Βλ. Νικ. Σπηλιάδης, ό. π, τ. Α', σ. 18, σημ. 1.

αρνητικός. Και εδώ η βία έχει μια έντονα θρησκευτική χροιά, γεγονός που δείχνει ότι οι Έλληνες συγγραφείς αυτής της περιόδου σχημάτιζαν τις εικόνες για τους Οθωμανούς (και) με θρησκευτικά κριτήρια όχι μόνο με βάση αυτά που έβλεπαν αλλά και γιατί ακολουθούσαν μια παράδοση λαϊκή και λόγια που αρχίζει πριν από την Άλωση και διατρέχει όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας¹⁵⁸. Στις πηγές που μελετήσαμε, συναντήσαμε αφηγήσεις γεγονότων που μας οδηγούν σ' αυτό το συμπέρασμα, ότι δηλαδή η βία ήταν βασικό συστατικό στοιχείο της οθωμανικής εξουσίας, τόσο προεπαναστατικά όσο και στα χρόνια της Επανάστασης. Η διαφορά έγκειται μόνο στον βαθμό της βιαιότητας: προεπαναστατικά –αν εξαιρέσουμε την περίοδο των *Ορλωφικών*– ήταν λιγότερο έντονη απ' ό, τι το Εικοσιένα.

Στο σημείο αυτό, θα μπορούσε κάποιος να αναρωτηθεί αν η βία χαρακτηρίζει μόνο τους Οθωμανούς που είχαν κάποια εξουσία; προφανώς όχι. Κατά τη μελέτη των πηγών μας εντοπίσαμε όχι λίγα γεγονότα, που δείχνουν ότι σε βιαιότητες κατά των χριστιανών του Μοριά ξεσπούσαν και απλοί Οθωμανοί. Συνεχίζοντας αυτόν τον προβληματισμό μας θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι, ίσως, ο τουρκικός λαός να ήταν δέσμιος των διαταγών του ίδιου του σουλτάνου αλλά και ανώτατων Οθωμανών αξιωματούχων (πασάδων κ.ά.), εξαναγκαζόμενος, όπως και ένας κατώτερος Οθωμανός αξιωματούχος ή ένας απλός στρατιώτης, να προβαίνει πολλές φορές, σε βίαιες ενέργειες κατά των Ελλήνων, παρά τη θέλησή του. Άραγε, όμως, το γεγονός αυτό δικαιολογεί τις όποιες βιαιότητες διέπρατταν οι απλοί Οθωμανοί ή οι Τούρκοι στρατιώτες σε βάρος των χριστιανών; Ανεξάρτητα από την απάντηση που θα δώσει κανείς σ' αυτό το καίριο ερώτημα, είναι βέβαιο, ότι οι Έλληνες θεωρούσαν τόσο την οθωμανική εξουσία όσο και τους φορείς της ως συνώνυμο της βιαιότητας.

Δεν είναι, όμως, πάντα εύκολο, όπως, το σημειώσαμε και στην εισαγωγή της εργασίας μας, να διακρίνουμε αν οι εικόνες που μας δίνουν οι πηγές μας για τους Οθωμανούς είναι σίγουρα θετικές ή αρνητικές και ποια ήταν τα βαθύτερα κίνητρα των ενεργειών τους. Για να κατανοήσουμε τη δυσκολία αυτού του νοήματος ας μεταφερθούμε και πάλι στον Σπηλιάδη, ο οποίος αφηγείται, ένα γεγονός που συνέβη και αυτό στην Τρίπολη, λίγο πριν ξεσπάσει η Επανάσταση, και το οποίο δεν είναι

¹⁵⁸ Βλ. Αν. Ζωγράφος, «Η παράσταση του «Τούρκου», ό. π. Το ίδιο εξάλλου παρατηρούμε και στα επίσημα επαναστατικά κείμενα, στα οποία η θρησκεία θεωρείται ως βασικό στοιχείο διάκρισης από τους Τούρκους; βλ. Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες και το γένος, ό. π.*, σ. 37-58. Στο μεταπτυχιακό σεμινάριο του Γ. Β. Νικολάου με θέμα την εικόνα των Τούρκων μελετήσαμε πολλές πηγές που δείχνουν το ποιες εικόνες επικρατούσαν σε διάφορους συγγραφείς και στον ελληνικό λαό για τους Οθωμανούς Τούρκους από την Άλωση ως το 1821.

βέβαιο για ποιους Οθωμανούς δίνει θετική ή αρνητική εικόνα και γιατί οι επίσημοι Οθωμανοί ενήργησαν έτσι. Όπως, γράφει, τη στιγμή που κυκλοφορούσαν στην Πελοπόννησο πολλοί ψίθυροι για μελλοντική επανάσταση των Ελλήνων, «οί Τοῦρκοι τῆς κατωτέρας τάξεως, εἴτ' αὐθόρμητοι εἴτε ὑποκινούμενοι, ἀπεφάσισαν τὴν Κυριακὴν τῆς ἀποκρέω μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν νὰ ἐπιπέσωσι κατὰ τῶν χριστιανῶν, νὰ τοῦς σφάξωσιν· ἀλλ' εἴς τὶς ἐξ αὐτῶν ἐξεμυστηρεῦθῃ τοῦτο εἰς φίλον τοῦ χριστιανόν»¹⁵⁹. Τελικά, οι χριστιανοί της πόλης σώθηκαν ὕστερα ἀπὸ παρέμβαση Οθωμανῶν αξιωματούχων, χάρις στις γνωριμίες που εἶχε μ' αὐτούς ο μεγαλοπρὸνχοντας Παπαλέξης.

Εἶναι ιδιαίτερα σημαντικό, κατὰ τὴν γνώμη μου, νὰ σκεφτοῦμε γιὰ ποιο λόγο ο Σπηλιάδης κάνει ἕναν τέτοιο «κοινωνικό-ταξικό» διαχωρισμό των Οθωμανῶν της Τριπολιτσάς. Δεν εἶναι καθόλου εὐκόλο νὰ διακρίνουμε ἀν ὄντως ο τουρκικός λαὸς της πόλης ἦταν ἢ ὄχι ὄργανο της εξουσίας καὶ ἀν ἄλλοι Τούρκοι συμπαθοῦσαν τοὺς χριστιανούς καὶ ἐπιδίωκαν νὰ τοὺς σώσουν. Προσωπικά, πιστεύω πως ναι¹⁶⁰. Νομίζω, ἐπίσης, ὅτι ο Σπηλιάδης, σκόπιμα, ἀφηγεῖται αὐτὸ το περιστατικό, ἐπιδιώκει νὰ δώσει μιὰ συνθετική εικόνα της οθωμανικῆς κοινωνίας της πόλης, καθώς καὶ τοῦ ἐπιπέδου των σχέσεων των δύο λαῶν σ' αὐτήν. Γι' αὐτό, τονίζει ὅτι οἱ Τούρκοι «τῆς κατωτέρας τάξεως», δηλαδή ο τουρκικός ὄχλος, ἐνεργώντας, εἴτε αὐθόρμητα εἴτε ὑποκινούμενος -προφανῶς ἀπὸ τις οθωμανικὲς Ἀρχές- ἐπιχείρησε νὰ σφάξει τοὺς χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι σώθηκαν χάρις στὴν ἐκμυστήρευση αὐτῆς της ἀπόφασης σ' ἕναν χριστιανό καὶ, ἐν συνεχείᾳ, στὴν παρέμβαση των Οθωμανῶν αξιωματούχων. Συνεπῶς, ἡ εικόνα που προκύπτει ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀφήγηση γιὰ τοὺς ἀπλούς Τούρκους της πόλης εἶναι ταυτόχρονα ἀρνητική καὶ θετική. Ὅσον ἀφορὰ δε τοὺς Οθωμανούς αξιωματούχους, τὸ γεγονός ὅτι παρεμβαίνουν καὶ σώζουν τοὺς χριστιανούς μας ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε γι' αὐτούς, ὁποσδήποτε, μιὰ θετική εικόνα. Δεν εἴμαστε, ὁμως βέβαιοι, ἀν ἡ ἐνέργειά τους αὐτὴ εἶχε εὐλικρινή φιλοχριστιανικά κίνητρα ἢ ἀν ὑπέκρυπτε κάποια ὑστεροβουλία.

Γιὰ νὰ παραμείνουμε στὸν ἴδιο χώρο, ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε τὸν ἐγκλεισμό ἀρχιερέων καὶ προκρίτων στὴν φυλακὴ της πόλης, ὡς ομήρων, προκειμένου νὰ ἀποτρέψουν μιὰ επανάσταση των Ελλήνων. Ἡ ἀφήγηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος στις

¹⁵⁹ Βλ. Νικ. Σπηλιάδης, ὁ. π., τ. Α', σ. 24.

¹⁶⁰ Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος*, ὁ. π., σ. 226-227. Προφανῶς ἡ ἀποψη τοῦ Μ. Σακελλαρίου ὅτι παρέμεναν καλές οἱ σχέσεις μετὰ τῶν δύο λαῶν, ὅταν συμβίωναν μέσα στα στενά ὅρια μιᾶς πόλης ὅπως στὴν περίπτωση μας, της Τριπολιτσάς, ἐπιβεβαιώνεται ὡς ἕνα βαθμὸ καὶ ἐδῶ. Πρβλ. *στο ἴδιο*, σ. 119.

διάφορες πηγές, ιδιαίτερα δε από έναν αυτόπτη μάρτυρα, τον ιερομόναχο Ιωσήφ Ζαφειρόπουλο ο οποίος περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες όλα όσα υπέφεραν κατά την μακρά περίοδο του εγκλεισμού τους και τα απάνθρωπα βασανιστήρια που υπέστησαν μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια πολύ αρνητική εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονταν οι οθωμανικές Αρχές¹⁶¹. Υπήρχαν, όμως, και ορισμένες περιπτώσεις Οθωμανών αξιωματούχων, οι οποίοι ξέφευγαν από τον γενικότερο «κανόνα» της βίαιης κατά των χριστιανών συμπεριφοράς, όπως θα δούμε, αναλυτικά, αμέσως παρακάτω.

II. Εικόνες Οθωμανών αξιωματούχων

Σ' αυτό το υποκεφάλαιο θα εξετάσουμε τις εικόνες που μας δίνουν οι πηγές μας για διάφορους Οθωμανούς αξιωματούχους της Πελοποννήσου, επώνυμα ή ανώνυμα. Πράγματι, σ' όλα σχεδόν τα έργα που μελετήσαμε γίνονται αναφορές σε ανώτερους ή κατώτερους Οθωμανούς αξιωματούχους, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν σύγχρονοι των συγγραφέων και μάλιστα μερικούς από αυτούς τους είχαν γνωρίσει από κοντά. Ο στόχος αυτής της ανάλυσης είναι να διαπιστώσουμε αν και κατά πόσο η δράση αυτών των αξιωματούχων και γενικά, η πολιτική που εφάρμοσαν έναντι των χριστιανών ήταν ταυτόσημη και αν οι παρατηρητές αυτής της περιόδου είχαν σχηματίσει γι' αυτούς μόνο αρνητικές εικόνες. Προκαταβολικά μπορούμε να πούμε ότι οι εικόνες που δίνονται είναι ποικίλες (κυρίως αρνητικές, αλλά και θετικές). Κατά την ανάλυση, όμως, των διαφόρων πηγών, μου δημιουργήθηκε το ερώτημα αν οι συγγραφείς απομνημονευμάτων ή οι άλλοι συγγραφείς που μας δίνουν εικόνες για συγκεκριμένους Τούρκους είναι απόλυτα αντικειμενικοί ή αν επηρεάστηκαν από τις όποιες σχέσεις διατηρούσαν μ' αυτούς (για παράδειγμα ορισμένοι κοτζαμπάσηδες με πασάδες). Είναι ένα σημαντικό ερώτημα στο οποίο δεν μπορούμε να υπεισέλθουμε εδώ και για το οποίο θα κάνουμε μόνο κάποιες νύξεις. Αρχίζουμε την παρουσίαση αυτών των εξατομικευμένων εικόνων από πασάδες που διοίκησαν το πασαλίκι του Μοριά, και, εν συνεχεία, θα δούμε εικόνες για ορισμένους κατώτερους αξιωματούχους.

¹⁶¹ Βλ. Ιωσήφ Ζαφειρόπουλος, *Οι αρχιερείς και οι προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, Έν Αθήναις 1890' πρβλ. Νικ. Σπηλιάδης, *ό. π.*, τ. Α', σ. 24-30. Το γεγονός αυτό εξιστορείται σ' όλες σχεδόν τις ελληνικές πηγές αυτής της περιόδου. Πρέπει, όμως, να σημειώσουμε ότι κατ' εξαίρεση, ένας από τους αξιωματούχους ονόματι Μπίμπασης, κάνοντας αυστηρές παρατηρήσεις στους δεσμοφύλακες, οι οποίοι βασάνιζαν τους κρατούμενους' επίσης, βλ. Ιωσήφ Ζαφειρόπουλος, *ό. π.*, 37-38.

1. Εικόνες για πασάδες Πελοποννήσου

Οι πηγές που μελετήσαμε μας δίνουν πολλές πληροφορίες για πασάδες, διοικητές του πασαλίκιου του Μοριά (*Μόρα Βαλεσί / Mora vali si*) από τα μέσα περίπου του 18^{ου} αι. ως το 1821. Ο Δελιγιάννης, ο οποίος έγραψε –όπως και όλοι οι απομνημονευτές– το έργο του με βάση τη συλλογική μνήμη και τις προσωπικές του εμπειρίες, μας δίνει πληροφορίες για πασάδες της Πελοποννήσου. Μιλώντας για τον Σεγίντ Αχμέτ πασά, ο οποίος διοίκησε το πασαλίκι του Μοριά από το 1762-1764¹⁶², γράφει ότι ήταν «άνθρωπος φρόνιμος, πράου χαρακτήρος, φιλοδίκαιος καὶ ἀγαπών τοὺς χριστιανοὺς, καθὼς καὶ ὁ πάππος του καὶ ἐδιοικοῦσε τὴν Πελοπόννησον ἀμερολήπτως με δικαιοσύνη, ἐπεριόρισε τὸ αὐθαίρετο τῶν εντοπίων Τούρκων μπέδων καὶ ἀγάδων καὶ δεν ἐπέτρεπε εἰς κανένα νὰ καταπιέζη τοὺς ἀδυνάτους Χριστιανοὺς. Αὐτοὶ δὲ θέλοντες νὰ τοὺς μεταχειρίζονται ὡς ραγιαδες τοὺς καὶ ὡς κτήνη, ὅπως ἤθελαν, καὶ αὐτὸς μὴ δεχόμενος τοὺς ἐπεριόρισεν εἰς τὸ καθήκον τοὺς. Τοὺς ἐσυμβούλευσε πολλάκις νὰ παύσουν πλέον ἀπὸ αὐτὰς τὰς καταπιέσεις καὶ τελευταίων τοὺς ἠπέιλησεν, ἐάν δεν παύσουν θέλει τοὺς τιμωρήσει αὐστηρῶς»¹⁶³. Στο παραπάνω απόσπασμα δίνεται μια διπλή εικόνα: θετική για τον Σεγίντ Αχμέτ πασά –όπως και για τον παππού του– και αρνητική για τους μπέδες και τους αγιάνδες καταπιεστές των χριστιανών, τις αυθαιρεσίες των οποίων προσπάθησε να περιορίσει ο εν λόγω φιλοδίκαιος πασάς¹⁶⁴. Ο ίδιος, μιλώντας για τον επόμενο διοικητή της Πελοποννήσου, τον Χαμουντσή πασά¹⁶⁵ τον χαρακτηρίζει ως «φανατικό και χριστιανομάχο»¹⁶⁶.

Μετά την εξόντωση των Τουρκαλβανών από τον Χασάν Τζεζαϊρλί πασά, διορίσθηκε πασάς του Μοριά ο Χατζή Ιμπραήμ (1779-1781). Τον διαδέχθηκε ο γιος του, Αλή Μπέης, ο οποίος ήταν τόσο σκληρός διοικητής ώστε να καταδικαστεί από την Υψηλή Πύλη σε θάνατο το 1788¹⁶⁷. Αναφερόμενος σ' αυτόν ο Φραντζής γράφει ότι ήταν ένας «άνθρωπος ἄστατος δι' ὅλου ὅστις περιέτρεχεν ἡμέραν καὶ νύκτα ὡς λυσσώδης εἰς τὰς ἐπαρχείας τῆς Πελοποννήσου τάχα πρὸς ἀνάκλησιν τῆς εὐταξίας καὶ

¹⁶² Ο Σεγίντ Αχμέτ πασά ήταν εγγονός του Τοπάλ Οσουμάν πασά, μετέπειτα μεγάλο βεζίρη, ο οποίος διακυβέρνησε την Πελοπόννησο από το 1716 ως το 1718· Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 95 και 99.

¹⁶³ Βλ. Κ. Δελιγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π., τ. Α', σ. 19.

¹⁶⁴ Βλ. Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό. π., σ. 99.

¹⁶⁵ Προφανώς εννοεί τον Αχμέτ, διοικητή της Πελοποννήσου το 1764· βλ. στο ίδιο, σ. 99.

¹⁶⁶ Βλ. Κ. Δελιγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π., τ. Α', σ. 20. Ο πασάς αυτός εξόντωσε πέντε χριστιανούς προκρίτους, οι οποίοι κατηγορήθηκαν ότι προετοίμαζαν επαναστατική κίνηση· βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό. π., σ. 154.

¹⁶⁷ Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό. π., σ. 104.

ήσυχίας· ἀλλὰ ἐν τοσούτῳ ἐφόνευσε πολλοὺς ἀθώους ἐξ' αἰτίας τῆς παραφροσύνης του [...]»¹⁶⁸, ενώ από την πλευρά του ο Πιπιλῆς παρατηρεῖ ότι ο Αλή Μπέης ήταν «ἄλλοπρόσαλος, ἄλλο ἀνθρωπόμορφον τέρας»¹⁶⁹. Οι εικόνες, λοιπόν, εἶναι ἀπόλυτα αρνητικές γι' αὐτόν τον πασά.

Εξίσου, αρνητική εικόνα μας δίνει ο Δεληγιάννης για τον Μπεκήρ πασά (1787-1789), καταγόμενο από τον Ἑγριπο (Χαλκίδα), που τον χαρακτηρίζει ως «φανατικό και ἀδιάλλακτο ἐχθρό των Χριστιανῶν»¹⁷⁰. Αναφερόμενος στον Τέτζελι Αχμέτ (1795-1797), ο οποίος διορίσθηκε καϊμακάμης (ἀναπληρωτῆς του πασά) του Μοριά γράφει ότι ἦταν αδυσώπητος ἐχθρός των χριστιανῶν της Πελοποννήσου¹⁷¹.

Εκεῖνος ο πασάς, για τον οποίον οι πηγές που μελετήσαμε μας δίνουν τις πιο πλούσιες πληροφορίες εἶναι ο Βελή πασάς, δευτερότοκο γιο του Αλή πασά, ο οποίος διακυβέρνησε την Πελοπόννησο ἀπὸ το 1807 ως το 1812, περίοδο κατὰ την οποία ἀναβαθμίστηκε πολύ ο θεσμός του πασά της Πελοποννήσου. Αὐτό ἐξηγεῖται κατὰ την γνώμη μου, πρῶτον, ἀπὸ το ὅτι διοίκησε για περισσότερο χρονικό διάστημα ἀπὸ κάθε ἄλλον πασά το πασαλίκι του Μοριά· δεύτερον, γιατί το ἔργο του ἦταν πολύπλευρο· τρίτον, γιατί ἐξῆσε σε μία εποχή σημαντική και κρίσιμη για την Οθωμανική Αυτοκρατορία και, τέλος, γιατί ἦταν γιος του Αλή πασά¹⁷². Πριν δούμε ποιά εικόνα δίνεται για τον Βελή στις πηγές μας, πρέπει να σημειώσουμε ὅτι και οι ξένοι περιηγητές της εποχῆς τον χαρακτηρίζουν ως μία «αντιφατική προσωπικότητα, που συνδυάζε ἀπληστία, τυχοδιωκτισμό και ἀρχομανία με ἀπλότητα τρόπων, προσήνεια και ἀνεξιθρησκεία»¹⁷³.

¹⁶⁸ Βλ. Αμβρ. Φραντζή, *Επιτομή*, ὁ. π., τ. Α', σ. 31.

¹⁶⁹ Βλ. Ν. Πιπιλῆ, *Τὰ ἀπομνημονεύματα, περίοδος πρώτη, 1806-1821*, ὁ. π., σ. 49.

¹⁷⁰ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α', σ. 25· βλ., ἐπίσης γι' αὐτόν τον πασά Ἀναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ὁ. π., σ. 105, σημ. 93 και Γ. Βλαχογιάννης, *Οι κλέφτες του Μοριά*, Ἀθήνα 1935, σ. 120, (ἀπὸ το ἡμερολόγιο του Ρήγα Παλαμίδη).

¹⁷¹ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α', σ. 26· πρβλ. Ἀναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ὁ. π., σ. 105, σημ. 96.

¹⁷² Ἐνα σημαντικό ζήτημα στο οποίο δεν θα υπεισέλθουμε ἐδῶ εἶναι ἀν τον διορισμό του Βελή πασά στο πασαλίκι του Μοριά τον ευνόησε η Γαλλία και η Ἀγγλία, γιατί θεωρούσαν τον Αλή πασά σύμμαχό τους και ἤθελαν να ἐξυπηρετήσουν τα γεωπολιτικά τους σχέδια· βλ. Ἀναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ὁ. π., σ. 109 και Γ. Β. Νικολάου, «Η προσωπικότητα του Βελή πασά και η διοίκηση του Μοριά την περίοδο 1807-1809 μέσα ἀπὸ ἀνέκδοτες ἐπιστολές του», *Μελέτες ιστορίας*, ὁ. π., σ. 363-388 (βλ. σ. 378-379).

¹⁷³ Βλ. Γ. Βλαχογιάννης, *Οι κλέφτες του Μοριά*, ὁ. π., σ. 183-191· Ἀναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ὁ. π., σ. 109, 107-119 γενικά γι' αὐτόν τον πασά και την διοίκησή του, καθώς και κρίσεις για το ἔργο του. Βλ., ἐπίσης, Γ. Β. Νικολάου, «Η προσωπικότητα του Βελή πασά», *Μελέτες ιστορίας*, ὁ. π., σ. 363-388, ὅπου πολύ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες για την προσωπικότητα αὐτοῦ του πασά και την πολιτική του στην Πελοπόννησο μέσα ἀπὸ την ἀλληλογραφία του με τον Jean Baptiste Fornetty, γενικό πρόξενο της Γαλλίας στον Μοριά.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες δίνει για τον Βελή πασά ο Φραντζής, ο οποίος θα πρέπει, μάλλον, να τον είχε γνωρίσει προσωπικά, και σε κάθε περίπτωση, ακούσει πολλά γι' αυτόν από ανθρώπους που τον γνώριζαν καλά. Τον χαρακτηρίζει, επιγραμματικά ως «πανουῦργον καὶ παμπόνηρον»¹⁷⁴. Μιλώντας για την πολιτική που εφάρμοσε αυτός ο πασάς στον Μοριά, αναφέρει ότι «ἐναγκαλισθεὶς τοὺς Προεστῶτας ὅλους τοὺς Πελοποννησίους κατὰ τὴν ὑπόσχεσίν του μετ' αὐτῶν ἐβουλεύετο συμφώνως διὰ πᾶν ὅ,τι ἤθελε νὰ πράττη· [...] ἀπεστρέφετο δὲ τοὺς προκρίτους τῶν Ὀθωμανῶν, τοὺς Μπέδης, Ἐφέντηδες καὶ Ἀγάδες καθ' ὅλοκληρίαν. καὶ ἔνεκα τῆς ἀποστροφῆς τοῦ Βελῆ Πασᾶ, οὔτε καὶ οἱ Προεστῶτες τοὺς ἐπλησίαζον, ὥς εἰς τὰς ἄλλας ἐποχὰς τῶν προκατόχων του Βαλήδων (Πασάδων). [...] ἄλλ' ἐν τοσούτῳ ὁ Βελῆ Πασᾶς διέτηρει μὲ ἀκρίβειαν τὴν ἡσυχίαν τῶν Ἑλλήνων, ὥστε δι' ἐν ῥάπισμα διδόμενον εἰς Ἑλλήνα παρ' ἑνὸς Ὀθωμανοῦ κατεδικάζετο ὁ Ὀθωμανὸς εἰς τζερεμὲ (πρόστιμον) [...] ἔταπείνωσε δὲ μὲ τοιοῦτους τρόπους τοὺς ἐν Πελοποννήσῳ Ὀθωμανοὺς, καταδιώκων ἀστηρῶς ἐκείνους, ὅσοι προσκαλούμενοι παρ' αὐτοῦ δὲν ἐπαρουσιάζοντο»¹⁷⁵. Αυτή η αναφορά στην πολιτική που εφάρμοξε ο Βελή πασάς απέναντι στους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους του πασαλίκιού του, μας επιτρέπει να σχηματίσουμε γι' αυτόν μια πληρέστερη εικόνα, σε συνδυασμό βέβαια και με άλλες πηγές. Πράγματι, ο Βελής συγκρούστηκε με πολλούς ντόπιους μεγαλοπρούχοντες (κοτζαμπάσηδες και αγιάνηδες)¹⁷⁶, δυσανεστημένους από την πολιτική του, και γι' αυτό το λόγο συνωμότησαν εναντίον του σε συνεννόηση με τον Γάλλο διοικητή της Επτανήσου Francois-Xavier Donzelot, για να τον ανατρέψουν¹⁷⁷. Από την άλλη πλευρά, είναι γεγονός ότι στράφηκε εναντίον των Οθωμανών όταν αδικούσαν ή καταπίεζαν κάποιον χριστιανό, προφανώς για να γίνει σ' αυτούς αρεστός. Κατά συνέπεια, η εικόνα που μας δίνει ο Φραντζής για τον Βελή είναι σε μεγάλο βαθμό αντικειμενική και, εν πολλοίς, θετική. Ταυτόχρονα, δίνεται σ' αυτό το απόσπασμα μια αρνητική εικόνα για τους Οθωμανούς, οι οποίοι καταπίεζαν τους χριστιανούς.

¹⁷⁴ Βλ. Αμβρ. Φραντζής, ὁ. π., τ. Α' σ. 45.

¹⁷⁵ στο ἴδιο, σ. 46-47.

¹⁷⁶ Βλ., επιλεκτικά, από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία για τους αγιάνηδες Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β': 1600-1914, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 276-300, όπου και οι παλαιότερες μελέτες γι' αυτούς. Για τους αγιάνηδες της Πελοποννήσου βλ. J. Alexander, *Brigandage and Public Order*, ὁ. π., σ. 37 κ. ἐξ' Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ὁ. π., σ. 156-169.

¹⁷⁷ Βλ. Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ὁ. π., σ. 117-118.

Περισσότερες πληροφορίες για τον Βελή πασά και την πολιτική του στον Μοριά μας δίνει ο Δεληγιάννης, ο οποίος αφιερώνει γι' αυτόν στα *Απομνημονεύματά* του ένα ολόκληρο κεφάλαιο¹⁷⁸. Ας σημειωθεί ότι οι σχέσεις αυτής της οικογένειας - αλλά και των άλλων προυχοντικών οικογενειών της Πελοποννήσου- με τον Βελή πασά ήταν στην αρχή καλές αλλά, σταδιακά, επιδεινώνονταν μετά την άφιξή του στον Μοριά για λόγους που έχουν να κάνουν με την γαιοκτησία και με άλλες αιτίες, γεγονός που εξηγεί γιατί ήταν μεταξύ αυτών που συνωμότησαν εναντίον του¹⁷⁹. Αναφερόμενος στην αρχή της θητείας του Βελή στην Πελοπόννησο, παρατηρεί, όπως και ο Φραντζής, ότι «οἱ μὲν Χριστιανοὶ διὰ τῶν προυχόντων ἔχαιρον πᾶσαν ἐλευθερίαν καὶ εὗρισκον πᾶσαν δικαιοσύνην, οἱ δὲ, Ὅθωμανοὶ συνηθισμένοι εἰς τὴν αὐθαρεσίαν καὶ μὴ δυνάμενοι νὰ τὴν ἀκολουθοῦν κατετρέχοντο πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως»¹⁸⁰. Παρακάτω, εκφράζοντας προφανώς, την άποψη και άλλων χριστιανών προυχόντων της Πελοποννήσου αλλά και μία πραγματικότητα, αναφέρεται στη βαριά φορολογία που είχε επιβάλλει ο Βελής στο πασαλίκι του. Ὅπως, γράφει, «δὲν ἐδύνατο πλέον αὐτὸς ὁ τόπος νὰ ὑποφέρῃ τὰ βάρη καὶ τὰς ἀρπαγὰς αὐτοῦ τοῦ τυράννου καὶ νὰ πληρώσῃ περιπλέον ἐπὶ ἑκατομύρια γρόσια, τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦσε διὰ τὰ ἔξοδα τοῦ πολέμου [...]»¹⁸¹. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι δίνεται και εδώ μια αντιφατική εικόνα για τον Βελή, ο οποίος από τη μια πλευρά υπερασπιζόταν τους χριστιανούς και από την άλλη τους υπερφορολογούσε, η οποία συνάδει με τη γενικότερη ιστοριογραφική θέση ενός αλλοπρόσαλλου πασά. Ανάλογη εικόνα σχηματίζουμε για τον ίδιο και από τα *Απομνημονεύματα* του Παπατσώνη, ο οποίος τονίζει ιδιαίτέρως ότι αυτός ο πασάς απαιτούσε βαρείς φόρους από τους χριστιανούς της Πελοποννήσου¹⁸². Ο ίδιος, πάντως, αναγνωρίζει ότι ήταν πολύ ανεκτικός στα θρησκευτική φύσεως ζητήματα και επέτρεπε την ανέγερση εκκλησιών¹⁸³.

Ο προύχοντας της Κυνουρίας, Αναγνώστης Κοντάκης, αναφέρεται συνοπτικά στη διοίκηση του Βελή πασά επισημαίνοντας ότι «μετεχειρίσθη ὅλην τὴν κολακίαν,

¹⁷⁸ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α', σ. 46-59.

¹⁷⁹ Βλ. στο ἴδιο, σ. 50, 55· Μ. Σακελαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ὁ. π., σ. 248 κ. εξ. και Γ. Β. Νικολάου, «La famille Deliyannis», *Μελέτες ιστορίας*, ὁ. π., σ. 336.

¹⁸⁰ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α', σ. 47.

¹⁸¹ στο ἴδιο, σ. 57, όπου παρατηρεί ότι με τον διορισμό του ο Αλή πασάς επιδίωκε να προεκτείνει το πασαλίκι του και στην Πελοπόννησο.

¹⁸² Βλ. Π. Παπατσώνη, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., σ. 39.

¹⁸³ «Ἐφτιασε [ο πατέρας του Π. Παπατσώνη] καὶ τὴν ἐν Ναζιρίῳ ἐκκλησίαν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου κατὰ τὸ 1811, διὰ τὴν ὁποίαν ἔδωκεν εἰς τὸν Βεληπασιᾶ γρόσια πεντακόσια διὰ τὴν ἄδειαν, διότι ἄνευ ἀδείας δὲν ἐκτίζοντο ἐκκλησίαι νέαι καὶ μήτε οἱ προκάτοχοι πασιᾶδες ἐδίδον τοιαύτας ἀδείας· μόνον ὁ Βεληπασιᾶς, ἀνεξίθρησκος ὢν, ἔδωκε τοιαύτας [...]». στο ἴδιο, σ. 42. Παρόμοιες μαρτυρίες ἔχουμε και σε ἄλλες πηγές.

καὶ μάλιστα εἰς τοὺς προεστοὺς τῶν ἐπαρχιῶν σκοπὸν ἔχων νὰ κατακτήσῃ τὴν Πελοπόννησον»¹⁸⁴. Ἡ λέξις «κολακεία» θεωρῶ πως ἔχει βαρύνουσα σημασία, καθὼς δείχνει με ποιο τρόπο, σκεπτόμενος υστερόβουλα, ὁ Βελὴς προσπάθησε στὴν ἀρχὴ νὰ διοικήσῃ τὸ πασαλίκι του, προσεταιριζόμενος ὅλους τοὺς προκρίτους (χριστιανούς καὶ μουσουλμάνους). Επίσης, ὁ Πιπλὴς, ἓνας μικρότερης ἐμβέλειας προύχοντας, σημειώνει ὅτι «ἐπὶ τῆς σατραπείας τοῦ Βελῆ, ὄντως, οἱ ραγιάδες εὗρον ἄσυλον καθ' ὅσον πᾶς παρεκτρεπομένος Τοῦρκος ἐτιμωρεῖτο μὲ μεγάλον τζερεμὲ (πρόστιμον)»¹⁸⁵.

Ἀς δούμε τώρα τι γράφει γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο ἓνας ἄλλος αγωνιστῆς-απομνημονευτῆς, ὁ Φωτάκος, ὁ ὁποῖος εκφράζει τὶς αντιπρουχοντικὲς ἀπόψεις ὥστε νὰ δούμε ἀν ἡ εἰκὼνα ποὺ μας δίνει γι' αὐτὸν συνάδει με αὐτὴν τῶν προυχόντων. Ὁ Φωτάκος κάνει λόγο γιὰ τὶς θρησκευτικὲς ἐλευθερίες ποὺ παραχώρησε ὁ Βελὴς στοὺς χριστιανούς τῆς Πελοποννήσου καὶ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν αυθαιρεσιῶν τῶν Τούρκων σὲ βάρος τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Συγκεκριμένα γράφει ὅτι «τοὺς ἐδόθη ἄδεια νὰ χτίζουν ἐκκλησία [...]. Ἐνεκα δὲ τούτων οἱ ἐντόπιοι Τοῦρκοι ἐταπεινώθησαν, ἐλησμόνησαν τὰς τυραννικὰς τῶν ἔξεις»¹⁸⁶.

Ἀς ἐπανέλθουμε στὸν Κ. Δεληγιάννη, ὁ ὁποῖος μας δίνει καὶ τὶς περισσότερες πληροφορίες γιὰ πασάδες τοῦ Μοριά. Μιλώντας γιὰ τὴν τελευταία καὶ κρίσιμη προεπαναστατικὴ δεκαετία στὴ Πελοπόννησο, περίοδο ἐντονῶν συγκρούσεων μεταξύ τῶν δύο φατριῶν (*Αἰαῖκοῦ* καὶ *Καρυτομεσσηνιακοῦ*, τοῦ ὁποῖου ἀρχηγὸς ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Ἰωάννης Παπαγιαννόπουλος) κάνει λόγο καὶ γιὰ κάποιους πασάδες, με ἄλλους ἀπ' τοὺς ὁποῖους εἶχαν οἱ Δεληγιανναῖοι φιλικὲς σχέσεις καὶ με ἄλλους ἐχθρικές¹⁸⁷. Κατὰ συνέπεια, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀξιολογήσουμε καλύτερα ὅσα γράφει γι' αὐτοὺς ὁ μεγαλοπρούχοντας τῆς Καρύταινας, πρέπει νὰ γνωρίζουμε καλὰ τὰ πολιτικὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν τότε στὴν Πελοπόννησο¹⁸⁸. Γιὰ τὸν Ἰντζελὶ Ἀχμέτ πασά (1813-1814), ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε τὸν Βελὴ πασά, γράφει ὅτι ἦταν «*Τοῦρκος φανατικὸς καὶ χριστιανομᾶχος, ἄνθρωπος κρυψίνους καὶ*

¹⁸⁴ Βλ. Ἀναγνώστης Κοντάκης, *Απομνημονεύματα*, τ. 11, ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως Εἰμ. Πρωτοψάλτης, Ἀθῆναι 1957, σ. 23.

¹⁸⁵ Βλ. Ν. Πιπλὴ, *Τὰ ἀπομνημονεύματα, περίοδος πρώτη, 1806-1821*, ὁ. π., σ. 2.

¹⁸⁶ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα* ὁ. π., τ. Α', σ. 30.

¹⁸⁷ Βλ. γιὰ αὐτὸ τὸ ζήτημα Μ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος*, ὁ. π., σ. 96, 251-252' Γ. Β. Νικολάου, «*La famille Deliyannis*», *Μελέτες ἱστορίας*, ὁ. π., σ. 327, 332' ἐπίσης, στὴν Εἰσαγωγή, σ. 6, σημ. 7.

¹⁸⁸ Βλ., Γ. Βλαχογιάννης, *Οἱ κλέφτες τοῦ Μοριά*, ὁ. π., σ. 192-194, ὅπου καὶ πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ σημειώματα τοῦ Πετμεζά, καὶ γιὰ μὴ συνθετικὴ ἀνάλυση αὐτῶν τῶν γεγονότων, John C. Alexander (Alexandropoulos), «*Some aspects of the strife among the Moreot Christian notables (1789-1816)*», *ΕΕΣΜ* 5 (1974-1975), σ. 437-504' Μ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος*, ὁ. π., σ. 96.

παμπόνηρος»¹⁸⁹. Για τον ίδιο πασά μιλάει στα Απομνημονεύματά του και ο Πιπιλής, ο οποίος αναφέρει ότι ήταν «πασάς Τοῦρκος με τὰ πλέον θηριώδη καὶ αἰμοχαρὴ ἔνστικτα, ὡς τοῦτο ἀπεδείχθη ἐκ τοῦ μετὰ τινὰς ἡμέρας φόνου του ἡγηθέντος εἰς Τριπολιτσάν Σ. Λόντου»¹⁹⁰.

Το 1815 διορίσθηκε πασάς στον Μοριά ο Σακήρ Αχμέτ πασάς, διοικητής του ως το 1817. Είναι αυτός ο οποίος διέταξε τον αποκεφαλισμό (στις αρχές του 1816) του γέρο Ιωάννη Δεληγιάννη, πατέρα του Κανέλλου¹⁹¹. Φυσικό είναι, λοιπόν, να έχει σχηματίσει για αυτόν ο γιος του την χειρότερη γνώμη. Αναφέρει, επιγραμματικά, ότι ήταν «Ὁθωμανὸς σφόρδα θρησκομανῆς καὶ φανατικὸς, ἐν πολλῇ ὁμως ὑπολήψει εἰς τὴν Ὁθωμανικὴν Πόλιν, ὡς ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ διακεκριμένων βεζυράδων»¹⁹². Μάλιστα χαρακτηρίζει τον φόνο του πατέρα του ως «πράγμαν σκληρόν, θηριώδες καὶ ἀπάνθρωπον»¹⁹³, κάτι που επιτείνει την αρνητική εικόνα που είχε διαμορφώσει για τον συγκεκριμένο πασά. Η ίδια εικόνα δίνεται για τον Σακήρ Αχμέτ πασά και από τον Παναγιώτη Παπατσώνη, ο οποίος γράφει ότι ήταν «αἰμοβόρος εἰς τὸ ἄκρον»¹⁹⁴. Αντίθετα, ο Δεληγιάννης χαρακτηρίζει τον Ιμπραήμ πασά, ο οποίος διακυβέρνησε την Πελοπόννησο για λίγους μήνες το 1820¹⁹⁵, ως «ἄνδρα φρόνιμον καὶ ἀγαπῶντα τοὺς Χριστιανοὺς, προφυλάτοντα αὐτοὺς πάντοτε ἀπὸ τὰς καταπιέσεις καὶ ἀδικήματα τῶν ἐντοπίων Τοῦρκων»¹⁹⁶. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η πολιτική αυτού του πασά έναντι των χριστιανῶν ήταν ἴδια μ' αὐτή του Σεγίντ Αχμέτ πασά¹⁹⁷, περίπου εξήντα χρόνια πριν, και ότι είναι οι μόνοι πασάδες για τους οποίους ο Δεληγιάννης είχε σχηματίσει θετική εικόνα.

Ο τελευταῖος πασάς που διοίκησε το πασαλίκι του Μοριά ήταν ο Χουρσίτ, ένας σημαντικός Οθωμανὸς αξιωματούχος, που ἐφθασε στην Πελοπόννησο λίγο προτοῦ ξεσπάσει η Επανάσταση¹⁹⁸. Την εικόνα του μας τη δίνουν τέσσερις πηγές. Συγκεκριμένα, ο Φραντζῆς αναφέρει ότι ήταν «ἄνὴρ πολὺπειρος, μηχανουργικότατος καὶ τῶν Χριστιανῶν διώκτης»¹⁹⁹. Με τον ἴδιο τρόπο γράφει γι' αὐτόν τον πασά και ο

¹⁸⁹ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π. τ. Α', σ. 63.

¹⁹⁰ Βλ. Ν. Πιπιλή, *Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ πατρὸς μου*, περίοδος 1806-1821, ὁ. π. σ. 3.

¹⁹¹ Βλ. για αὐτὸ το γεγονός, Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ὁ. π. σ. 251· Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες*, ὁ. π. σ. 108.

¹⁹² Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π. τ. Α', σ. 67-68

¹⁹³ στο ἴδιο, σ. 71.

¹⁹⁴ Βλ. Π. Παπατσώνη, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π. σ. 50.

¹⁹⁵ Βλ. Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανικὴ διοίκηση στην Ελλάδα*, ὁ. π. σ. 120.

¹⁹⁶ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π. τ. Α', σ. 100.

¹⁹⁷ Βλ. παραπάνω, στο ἴδιο κεφάλαιο, σημ. 162 και 164.

¹⁹⁸ Βλ. Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανικὴ διοίκηση στην Ελλάδα*, ὁ. π. σ. 120.

¹⁹⁹ Βλ. Αμβρ. Φραντζῆς, *Επιτομή*, ὁ. π., τ. Α'', σ. 49.

Δεληγιάνης που τον περιγράφει «*ὠμόν καὶ θηρειώδη*»²⁰⁰. Ο Σπ. Τρικούπης τον χαρακτηρίζει ως πασά με «*ἀγριο χαρακτήρα και αιμοβόρο διάθεση*»²⁰¹. Τέλος, ο Πιπλῆς θεωρεί ότι ο Χουρσίτ συνδύαζε στο πρόσωπό του θετικά αλλά και αρνητικά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, τον παρουσιάζει ως «*ἄνδρα ἱκανόν καὶ πλούσιον, ἀλλὰ καὶ φοβερὸν διώκτην τῶν χριστιανῶν*»²⁰².

Όταν ο Χουρσίτ πασάς εκστράτευσε στα Γιάννενα για να πολεμήσει τον Αλή πασά άφησε στην Τρίπολη ως αντικαταστάτη του τον *κεχαγιά*²⁰³ του, κατ' άλλες πηγές καϊμακάμη Κιοσέ Σαλήχ Μεχμέτ, οπότε και ξέσπασε η Επανάσταση²⁰⁴. Κατά τον Φραντζή, όταν ο σουλτάνος πληροφορήθηκε αυτό το γεγονός έστειλε *φιντάνι* για την εξόντωση των χριστιανών κληρικών και προεστών της πόλης. Όμως, αυτή την διαταγή δεν θέλησαν να την εκτελέσουν ο Μεχμέτ πασάς και οι μπέηδες της πόλης «*κατ' ἐξοχήν ὁ φιλησυχώτατος Μουσταφᾶ – Μπέης ἐκ Τριπολιτζᾶς*», ο οποίος είπε ότι «*δὲν εἶναι δίκαιον ν' ἀποφασισθῇ φόνος κατὰ τῶν ραγιαδῶν ὡς ὄντων ἐμανέτ οὐλλάχ (ἐνέχυρον θεῖον) εἰς τὰς χεῖρας τῆς Ὀθωμανικῆς ἐξουσίας και ἐάν ἀποφασισθῇ σφαγή, τότε καὶ ὁ Θεὸς θέλει ἀποστείλει ἀφανισμόν εἰς τὸ Βασίλειόν μας*»²⁰⁵. Σ' αυτήν την αφήγηση πρέπει να σημειωθεί η προσπάθεια των Οθωμανών αξιωματούχων της πόλης να αποφύγουν την εκτέλεση της σουλτανικής διαταγής για σφαγή της χριστιανικής ελίτ της πόλης, με επιχειρήματα θρησκευτικού τύπου. Συνεπώς, από αυτό το περιστατικό προκύπτει μια θετική, θα λέγαμε, εικόνα για τους συγκεκριμένους Οθωμανούς αξιωματούχους. Δεν είμαστε, όμως, καθόλου σίγουροι ότι η απόφασή τους να μην προχωρήσουν σε σφαγές οφείλεται στις διαπροσωπικές σχέσεις, που είχαν με χριστιανούς προύχοντες της πόλης ή στον φόβο τους για ενδεχόμενη ανατροπή της εξουσίας τους.

2. Εικόνες για κατώτερους αξιωματούχους (αγάδες/αγιάνηδες, μπέηδες κ.ά.)

Από τις πηγές που μελετήσαμε προκύπτουν πολύ ενδιαφέρουσες εικόνες και για διάφορους κατώτερους Οθωμανούς αξιωματούχους (*αγάδες/αγιάνηδες, μπέηδες κ.α.*),

²⁰⁰ Βλ. Κ. Δεληγιάνης, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 100.

²⁰¹ Βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής*, ό. π, τ. Α', σ. 50.

²⁰² Βλ. Ν. Πιπλή, *Τά απομνημονεύματα*, 1806-1821, περίοδος 1806-1821, ό. π, σ. 4.

²⁰³ Δεν εντοπίσαμε το όνομά του σε καμία από τις πηγές που μελετήσαμε. Ο *κεχαγιάς* (*kāhya* ή *kethiida*) ήταν ο δεύτερος μετά τον πασά αξιωματούχος του πασαλικιού, με πολλές και ευρείες αρμοδιότητες. Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό. π, σ. 126-129.

²⁰⁴ Βλ. Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό. π, σ. 120.

²⁰⁵ Βλ. Αμβρ. Φραντζής, ό. π, τ. Α', σ. 132-133. Το ίδιο γεγονός το αφηγείται και ο Πιπλῆς, με τα ίδια σχεδόν λόγια, κάτι που δείχνει ότι, ίσως, αντιγράφει τον Φραντζή. βλ. Ν. Πιπλή, *Τά απομνημονεύματα τοῦ πατρός μου*, περίοδος 1806-1821, ό. π, σ. 16.

που αναφέρονται είτε ονομαστικά, είτε ανώνυμα. Δεδομένου, όμως, ότι τα άτομα αυτά είναι πάρα πολλά και, φυσικά, δεν μπορεί να γίνει μνεία για όλα στο πλαίσιο μιας Διπλωματικής εργασίας, θα αρκεστούμε στην αναφορά μόνο σ' ορισμένα από αυτά, προκειμένου ο αναγνώστης να σχηματίσει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για όλο το φάσμα των Οθωμανών αξιωματούχων του πασαλίκιού του Μοριά κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Οι απομνημονευτές και άλλοι συγγραφείς μας δίνουν πολλές πληροφορίες για τον *κεχαγιά* του Οσμάν πασά, στη διάρκεια της διοίκησης του οποίου έγινε η εξόντωση των κλεφτών. Περιγράφοντας, οι συγγραφείς των απομνημονευμάτων αυτό το γεγονός που συγκλόνισε τον Μοριά και κατατρόμαξε τους κατοίκους του, μας επιτρέπουν, έμμεσα, να διακρίνουμε τη σκληρότητα αυτού του *κεχαγιά*, ο οποίος, εκτελώντας, βέβαια, διαταγές της Υψηλής Πύλης και του Οσμάν πασά, δεν δίστασε να παλουκώνει αθώους χριστιανούς για να μαρτυρήσουν που κρύβονταν οι κλέφτες, και να τους απειλεί με τις πιο φοβερές τιμωρίες προκειμένου να πετύχει τον στόχο του²⁰⁶. Συγκλονιστική, πράγματι, και πολύ λεπτομερής είναι η περιγραφή αυτών των γεγονότων από τον Κολοκοτρώνη, ο οποίος γλίτωσε με λίγους συντρόφους του από αυτή την καταδίωξη και κατέφυγε στην Ζάκυνθο²⁰⁷. Γράφει ανάμεσα στ' άλλα ότι «*ὁ κεχαγιάς ἄρχισε νὰ παλουκώνη τοὺς Χριστιανοὺς (γιατάκηδες) διὰ νὰ δώσῃ φόβον εἰς τὸν κόσμον*»²⁰⁸. Ο Φραντζής περιγράφει με μεγαλύτερη ωμότητα και ρεαλισμό το ίδιο γεγονός, δίνοντάς μας, έτσι, την εικόνα ενός σκληρού και αιμοβόρου *κεχαγιά*: «*Ἐξῆλθε πανστρατιᾷ κατὰ τῶν Κλεπτῶν φέρων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ κρεμάθρας καὶ παλούκια χρωματισμένα [...]. Ἀφ' ὅσους δὲ ἄλλους συνελάμβανε, τοὺς μὲν ἐθανάτωνε διὰ τῆς ἀγχῶνης, τοὺς δὲ ἔψηνεν εἰς τὴν σούβλαν, καὶ ἄλλους ἔσχιζεν εἰς τέσσερα τμήματα καὶ ἐκρέμα εἰς τὰς δημοσίας ὁδούς*»²⁰⁹. Ακόμη και οι μεγαλοπρόχοντες Δεληγιάννης και Παπατσώνης, οι οποίοι δεν διάκεινται καθόλου ευνοϊκά έναντι των κλεφτών, αφηγούνται αυτό το γεγονός κατά τρόπο που δίνει, έμμεσα, μια αρνητικά φορτισμένη εικόνα γι' αυτόν τον Οθωμανό αξιωματούχο. Συγκεκριμένα ο Δεληγιάννης, γράφει ότι «*εἰς τὴν Μεσσηνίᾳ συνέλαβε ἄνθρώπους φιλησύχους καὶ οἰκοκυραίους καὶ τοὺς ἐπαλούκωσε [...]* καὶ ἄλλους εἰκοσιεπτὰ ποιμένας ἐκ διαφορῶν

²⁰⁶ Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, ό. π, σ. 239-244· Γ. Βλαχογιάννης, *Οι κλέφτες του Μοριά*, ό. π, σ. 152-181, όπου πολλές πληροφορίες γι' αυτό το γεγονός από διάφορες πηγές· J. Alexander, *Brigandage and Public Order*, ό. π, σ. 89-101, 141-147, ο οποίος χρησιμοποιεί και τουρκικές πηγές.

²⁰⁷ Βλ. Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων*, ό. π, σ. 120-129.

²⁰⁸ στο ίδιο, σ. 123. *Γιατάκηδες* ήταν αυτοί που έκρυβαν και προστάτευαν τους κλέφτες.

²⁰⁹ Βλ. Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή*, ό. π., τ. Α', σ. 42-43.

ἐπαρχειῶν καὶ τοὺς ἐκρέμασε ὡς λησταποδόχους»²¹⁰. Ο Παπατσώνης, με τη σειρά του, αφηγείται ὅτι «Ὁ κεχαγιάμπεης τοῦ πασιᾶ μετὰ 1500 Τούρκων στρατιωτῶν ἐλθὼν εἰς τὸ χωρίον Σκάλαν μὲ παλούκια ἐπὶ τούτου ἡτοιμασμένα καὶ ἤρχησε κατὰ πρῶτον ἀπὸ τοὺς γιατάκηδες [...] καὶ ἐπαλούκωσαν τοιοῦτους ὑπὲρ τοὺς τριάκοντα καὶ τότε ἐχύθη ὁ τρόμος πρὸς ἅπαντας»²¹¹.

Ένας ἀπὸ τοὺς πιο γνωστούς καὶ πιο ισχυροὺς *αγιανήδες* τοῦ Μοριά, πρὸς τὸ τέλος τῆς δεύτερης οθωμανικῆς κυριαρχίας, ἦταν ὁ Κιαμήλμπεης, γόνος ισχυρῆς οικογένειας που κυβέρνησε τὴν Κορινθία ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο²¹². Θεῖος τοῦ ἦταν ὁ Μπεκήρ αγάς, ὁ ὁποῖος ἐπενέβη γιὰ νὰ γλιτώσουν οἱ χριστιανοὶ τῆς Τριπολιτσᾶς, ἀπὸ τὴν ἐξόντωση που σχεδίαζαν Τούρκοι τῆς πόλης φοβούμενοι εἰσβολὴ τῶν Γάλλων στὴν Πελοπόννησο. Ἡ σωτήρια αὐτὴ παρέμβασίς του δίνει μιὰ ολοφάνερα θετικὴ εἰκόνα γιὰ ἓναν συγκεκριμένο Οθωμανὸ ἀξιωματοῦχο, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύει μιὰ κατηγορία Οθωμανῶν που ἐπιδίωκε συμβιβαστικὲς λύσεις σὲ περιόδους ἐντάσεων.

Γιὰ τὸ Κιαμήλμπεη, γιὰ τὸν ὁποῖον γράφουν πολλὰ καὶ οἱ ξένοι ταξιδιώτες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς (τὸν χαρακτηρίζουν πολὺ πλούσιο, δίκαιο πρὸς τοὺς χριστιανούς κλπ.), οἱ πηγές μας δίνουν ἀντιφατικὲς πληροφορίες. Ὁ Φιλήμων τὸν χαρακτηρίζει «πολυκτῆμονα καὶ νουνεχέστατο»²¹³. Ἀντίθετα, ὁ Δεληγιάννης τὸν περιγράφει μὲ τὰ πιο μελανὰ χρώματα, θεωρώντας τὸν υπεύθυνον γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Σωτηράκη Λόντου καὶ τὶς διώξεις ἐναντίον τῆς οικογένειάς του²¹⁴. Τέλος, ὁ Σταῦρος Νικολάου, ὁ ὁποῖος ἔδωσε πληροφορίες γιὰ τὴν Κορινθία στὴν πολιτειαγραφικὴ ἐπιτροπὴ (μὲ ἐπικεφαλὴς τὸν Ρήγα Παλαμήδη) που εἶχε σχηματίσει ὁ Καποδίστριας, χαρακτηρίζει τὸν Κιαμήλμπεη «ὡς τὸν πλέον αἰμοβόρον τῶν ἀγάδων»²¹⁵. Ὅμως, ὁ Κιαμήλμπεης, που ἔτυχε νὰ βρίσκεται στὴν Τριπολιτσά πρὶν τὴν ἄλωσή της, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς Οθωμανοὺς ἀξιωματοῦχους που εἶπε νὰ κρατήσουν διαλλακτικὴ στάση κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς πολιορκητὲς καὶ νὰ παραδώσουν τὴν πόλη, ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἐξόντωση τοῦ ἀμαχοῦ πληθυσμοῦ²¹⁶. Ἡ διαλλακτικότητα συνιστά,

²¹⁰ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α', σ. 42.

²¹¹ Βλ. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., σ. 35-36.

²¹² Βλ. Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Ἡ οθωμανικὴ διοίκηση στὴν Ελλάδα*, ὁ. π., σ. 156-161.

²¹³ Βλ. Ἰω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν*, ὁ. π., τ. 3^{ος}, σ. 50.

²¹⁴ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α', σ. 63, 100-101.

²¹⁵ Βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Στατιστικαὶ εἰδήσεις περὶ Πελοποννήσου», ὁ. π., σ. 459.

²¹⁶ Τὴν ἀποψή του αὐτὴ, ὅμως, δὲν φάνηκε νὰ τὴν ἀσπάζεται μιὰ μερίδα Τούρκων τῆς διοίκησης τῆς πόλης, που ἐπιδίωκε τὴν διαφυγὴ τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά πρὸς τὸ Ναύπλιο· βλ. Βασίλειος Σφυρόερας, «Τοπικὴ επικράτηση τῆς Επανάστασεως, *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', σ. 174 καὶ Α. Θ. Φωτόπουλος, *Οἱ Γιατράκοι τοῦ 1821*, τ. Α', Ἱστορικά, Αθήνα 2001, σ. 126 - 127.

οπωσδήποτε, θετικό χαρακτηριστικό ενός ατόμου και μάλιστα ενός ατόμου που ο λόγος του είχε αποφασιστική σημασία.

Ο Παπατσώνης, μιλώντας για τον πατέρα του, σημειώνει ότι είχε την οικονομική άνεση αλλά και τη διάθεση να φιλοξενεί καθημερινά στο αρχοντικό του πολλούς επίσημους Τούρκους, μερικούς μάλιστα να τους έχει και φίλους²¹⁷, όπως τον Ουσμάναγα Μαρμαρά συνενουκιαστή *μουκατάδων*²¹⁸ στον καζά Εμπλακίων²¹⁹. Ο γιος του, ο Δημήτριος Παπατσώνης, έσωσε κατά την άλωση της Τριπολιτσάς τον Μουσταφάμπεη και τον *δεφτέρ κεχαγιά*²²⁰ γιατί αυτοί είχαν ευεργετήσει παλαιότερα τους Παπατσώνηδες. Παρά το ότι οι σχέσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων προυχόντων στην Πελοπόννησο ρυθμιζόνταν με κριτήριο το αμοιβαίο οικονομικό συμφέρον, η εικόνα που δίνεται, έμμεσα γι' αυτούς τους Οθωμανούς αξιωματούχους είναι θετική.

Τέλος ενδιαφέροντα στοιχεία για κατώτερους Οθωμανούς αξιωματούχους δίνονται στις στατιστικές πληροφορίες, που συγκεντρώθηκαν το 1828 σ' όλη την Πελοπόννησο από την Πολιτειογραφική επιτροπή, για ζητήματα που σχετίζονταν με τον πληθυσμό, τη γαιοκτησία, τη φορολογία κλπ. Από αυτές τις σημαντικές, από πολλές πλευρές, μαρτυρίες μπορούμε να σχηματίσουμε τα πορτραίτα πολλών Οθωμανών που είχαν κάποιο αξίωμα (*αγάδων/αγιάνηδων*) και συνεπώς, εικόνες για ισχυρούς οικονομικά και πολιτικά Οθωμανούς και για κατώτερα όργανα της οθωμανικής εξουσίας στον Μοριά. Από τις πληροφορίες που συγκέντρωσε ο Ρήγας Παλαμήδης από δημογέροντες των χωριών της επαρχίας Τριπολιτσάς, Φαναρίου και Λεονταρίου προκύπτει ότι πολλοί αγάδες είχαν ιδιοποιηθεί προεπαναστατικά, με παράνομους τρόπους χριστιανικές γαίες σε πολλά χωριά μετατρέποντάς τες σε τσιφλίκια. Για παράδειγμα, ο Αχμέτ αγάς Αρναούτογλου, μέλος της πανίσχυρης και με τεράστια περιουσία οικογένειας των Αρναούτογλου, είχε αρπάξει πολλές γαίες των χωριών Πέρα Μπεντένι, Λεβίδι, Μπεζενίκο κ.ά, ενώ ένας άλλος Αρναούτογλου είχε ιδιοποιηθεί όλο τον κάμπο του χωριού Ντάρα²²¹. Ο Κερήμ αγάς είχε αρπάξει, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων του χωριού Καμενίτζα, στα μέσα περίπου του 18^{ου} αι., τις γαίες του χωριού (*«προϊόντος τοῦ καιροῦ καὶ ἐν τυραννίᾳ τοῦς*

²¹⁷ Βλ. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα*, ό. π, σ. 47.

²¹⁸ Οι *μουκατάδες* (*moukata'a*) ήταν η ετήσια εκμίσθωση των φόρων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα τέλη περίπου του 17^{ου} αιώνα και μετά.

²¹⁹ Βλ. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα*, ό. π, σ. 41.

²²⁰ Υπεύθυνος για την φύλαξη των καταστίχων των γαιών ενός πασαλικιού· βλ. Αναστασία Κυρκίνη - Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα*, ό. π, σ. 130-131.

²²¹ Βλ. Martha Pyliá: *Les notables moréotes*, ό. π, vol. II, σ. 52, 60, 62, 64.

οἰκειοποιήθηκε βαθμηδὸν ἅπαν [sic] τὴν γῆν καὶ πολλὰ τῶν ἀμπέλια»)²²², ενώ ο Αρναούτογλου, ο Κιούρτογλου και ο Τζίντιγλου είχαν αρπάξει μεγάλες εκτάσεις του χωριού Καντήλα²²³. Εύκολα, λοιπόν, μπορεί να σχηματίσει κανείς από αυτές τις ενδεικτικές πληροφορίες, εικόνες ατόμων που ήταν άρπαγες και καταπιεστές. Εξάλλου, την ίδια εικόνα είχαν σχηματίσει γι' αυτούς και οι χριστιανοί εκείνης της εποχής, όπως φαίνεται από το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν αφηγούμενοι γεγονότα που είχαν συμβεί στα χωριά τους προεπαναστατικά.

Σύμφωνα δε, με πληροφορίες που έδωσε ο Γιαννάκης Σισίνης για την επαρχία Γαστούνης, υπήρχαν *σουμπασήδες*²²⁴, οι οποίοι κατά την συγκέντρωση της δεκάτης απαιτούσαν φορτικά και χωρίς οίκτο από τους φτωχούς γεωργούς των τσιφλικιών αυτής της περιοχής τον καθορισμένο φόρο, με αποτέλεσμα «πολλοὶ τῶν πτωχῶν γεωργῶν καὶ ὅσοι ἔκαμνον ὀλίγον γέννημα ἔμεναν μὲ τὸ διακριάνει εἰς τὰς χεῖρας. Πλὴν δὲν ἔλλειπον εἰς τινὰ χωρία καὶ πολλοὶ καλοὶ σουμπασήδες, οἵτινες τοὺς ἐπρόσμεναν δύο καὶ τρεῖς μῆνας μετὰ τὰ ἀλώνια, διὰ νὰ πωλήσουν τὰ γεννήματά τους ἐν ἀνέσει καὶ νὰ πληρώσουν»²²⁵. Από τις ενδεικτικές αυτές πληροφορίες φαίνεται ότι δεν μπορούμε να κατατάξουμε όλους τους Οθωμανούς αξιωματούχους της Πελοποννήσου στην κατηγορία του «καλού» ή του «κακού». Συνεπώς, οι εικόνες που δίνονται γι' αυτούς δεν είναι μονοσήμαντες.

²²² στο ίδιο σ. 63.

²²³ στο ίδιο σ. 67-68. Ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, με βάση αυτές και άλλες πληροφορίες μελετάει το ζήτημα της μετατροπής των γαιών πολλών χωριών στην Πελοπόννησο κ. αλ., με εξωοικονομικές διαδικασίες, σε τσιφλίκια. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Η ελληνική οικονομική ιστορία (ιε-ιθ αιώνας)*, τ. Α', Πολιτιστικό ίδρυμα Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 344-349.

²²⁴ *Σούμπασης (subasi)*, όρος πολυσήμαντος. Εδώ σημαίνει τον απεσταλμένο ενός διοικητή ή ενός τσιφλικά για την συλλογή των προσόδων του, αλλά και τον επιστάτη· βλ. Η. Inalcik – D. Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία, ό. π.*, τ. Β', σ. xxxiv.

²²⁵ Βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Στατιστικά είδησεις περί Πελοποννήσου», ό. π. σ. 456.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΕΙΚΟΝΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ «ΑΛΛΟΥΣ»

Ι. Οι κοτζαμπάσηδες, «Άλλοι Τούρκοι»;

Ο οικονομικός και πολιτικός ρόλος των κοτζαμπάσηδων, ως διοικητικών οργάνων της οθωμανικής εξουσίας μέσα στο πλαίσιο του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης, σε συνδυασμό με τις οικονομικές και διοικητικές σχέσεις που διατηρούσαν με την οθωμανική εξουσία αλλά και γενικά ο ρόλος των χριστιανικών κοινοτήτων ήταν, σύμφωνα με όλους τους ιστορικούς, πολύ σημαντικός¹. Εκείνα, όμως, τα ζητήματα τα οποία έχουν αποτελέσει αντικείμενο έντονης διαμάχης μεταξύ των ιστορικών, εδώ και έναν περίπου αιώνα, είναι το αν η πολιτική και οικονομική τους δράση κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και η στάση τους στην αρχή της Επανάστασης ή αργότερα δείχνει ότι επιδίωκαν την εξυπηρέτηση μόνο των συμφερόντων της τάξης τους ή όλου του έθνους. Άλλοι ιστορικοί (ιδίως οι μαρξιστές, με πρώτο τον Γ. Κορδάτο², αργότερα τον Τ. Σταματόπουλο³, τον Λ. Παπανικολάου⁴ κ.ά.) υποστηρίζουν την πρώτη θέση, ενώ άλλοι (όπως ο Α. Δασκαλάκης⁵, ο Μ. Σακελλαρίου κ.ά.) δέχονται ότι οι κοτζαμπάσηδες εμφορούνταν από πατριωτική συνείδηση⁶. Πρόκειται για ένα μεγάλο ζήτημα⁷ το οποίο δεν θα μας απασχολήσει εδώ

¹ Η βιβλιογραφία για τον ρόλο των κοτζαμπάσηδων ως διοικητικών οργάνων, στο πλαίσιο της οθωμανικής διοίκησης, είναι πολύ μεγάλη: βλ., επιλεκτικά, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία, ό. π.*, τ. Ε΄, σ. 305-310· Γιώργος Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Λιβάνης, Αθήνα 1982, *passim*· και ιδίως για την Πελοπόννησο: Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος, ό. π.*, σ. 92, 93, 135 κ.α· Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες, ό. π.*, *passim*· Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία», *Μνήμων* 23 (2001), σ. 67-98· Martha Pylia: *Les notables moréotes, ό. π.*, vol. I-II και Γ. Νικολάου, «La famille Deligiannis», στο Maria Efthymiou (επιμ.), *La société grecque, ό. π.*, σ. 139-150· Dionysios D. Tzakis, «Intégration et révolte: élites chrétiennes et musulmanes dans le Péloponnèse sous la domination ottoman (XVIIIe-début du XIXe siècle)», στο Maria Efthymiou (επιμ.), *La société grecque, ό. π.*, σ. 171-200, όπου και περισσότερη σχετική βιβλιογραφία και πηγές και Π. Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων, ό. π.*, σ. 339-345.

² Βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924.

³ Βλ. Τάκης Α. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας*, εκδ. Κάλβος, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1971.

⁴ Βλ. Λύσανδρος Παπανικολάου, *Κοινωνική ιστορία της ελληνικής επανάστασης του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1991, σ. 44-77.

⁵ Βλ. Απόστολος Δασκαλάκης, *Τα αίτια και οι παράγοντες της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Παρίσι 1927.

⁶ Βλ. για τις μελέτες σχετικά με τον ρόλο των κοτζαμπάσηδων, Γ. Νικολάου, «La famille Deligiannis» στο Maria Efthymiou (επιμ.), *La société grecque, ό. π.*, σ. 164, σημ. 93 και D. D. Tzakis, «Intégration et révolte», στο Maria Efthymiou (επιμ.), *La société grecque, ό. π.*, σ. 175-177.

⁷ Για μία πρόσφατη συνθετική παρουσίαση του ρόλου των κοτζαμπάσηδων της Πελοποννήσου, σε αναφορά με την Επανάσταση του 1821 βλ. Πέτρος Πιζάνιας, «Επανάσταση του έθνους: μια ιστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση του '21», στο Β. Παναγιωτόπουλος, (επιμ.), *ΙΝΕ, ό. π.*, τ. 3^{ος}, σ. 33-52 (βλ. σ. 42-46).

εφόσον δεν είναι αυτός ο στόχος της μελέτης μας αλλά θα αφήσουμε τις ελληνικές πηγές να μιλήσουν γι' αυτούς.

Ανεξάρτητα από την απάντηση που θα δώσει κανείς στο ερώτημα που ακολουθεί, δημιουργούνται στον ερευνητή πολλές σκέψεις για το ποιος ήταν τελικά ο κοτζάμπασης και για το αν πέρα από τις ενδυματολογικές ομοιότητες που εμφάνιζε με τους Οθωμανούς, έμοιαζε με αυτούς και στον χαρακτήρα και στην ψυχή. Ήταν, λοιπόν, οι κοτζαμπάσσηδες, «*Άλλοι Τούρκοι*», ώστε να δικαιολογείται το ότι τους εντάσσουμε σ' αυτήν την μελέτη; Και αν ναι, τι τους ώθησε και ποια ήταν τα κίνητρά της δράσης τους; Είναι πολλά ερωτήματα στα οποία, κατά τη γνώμη μας, δεν είναι ιστορικά ορθό να δίνουμε μονόπλευρες και απόλυτες απαντήσεις. Μέσα από την μελέτη των πηγών βλέπουμε ότι αυτά τα άτομα ταυτίζονταν, σε μεγάλο βαθμό, με τους Οθωμανούς Τούρκους και εκμεταλλεύθηκαν το σύστημα για να πλουτίσουν και να ισχυροποιηθούν κοινωνικά. Εντούτοις, τα ίδια άτομα συμμετείχαν ή και πρωταγωνίστησαν στην Επανάσταση του '21. Ηγήθηκαν, δηλαδή, μιας κίνησης, η οποία ήταν μια ρήξη σε σχέση με το παλαιό παραδοσιακό οθωμανικό καθεστώς. Μέσα στη νέα αυτή πραγματικότητα που προέκυψε από την Επανάσταση, οι ρόλοι τους επαναπροσδιορίστηκαν και ανασηματοδοτήθηκαν με βάση τις νεωτερικές πολιτικές ιδέες⁸. Κατά τη γνώμη μου, τόσο κατά την προεπαναστατική περίοδο όσο και στη διάρκεια της Επανάστασης οι περισσότεροι, τουλάχιστον, κοτζαμπάσσηδες δρούσαν, κυρίως, με κριτήριο το προσωπικό πολιτικό τους συμφέρον ή τα συμφέροντα της τάξης τους.

Σίγουρα ο εμφύλιος μεταξύ κοτζαμπάσσηδων και στρατιωτικών στη διάρκεια της Επανάστασης (1823-1824) ήταν μια βασική αιτία για να ασκηθεί μια αρνητική

⁸ Αυτό το ζήτημα έχει απασχολήσει πολλούς ιστορικούς, οι οποίοι προσπαθούν να εντοπίσουν τις αρνητικές και θετικές πλευρές της δράσης των κοτζαμπάσσηδων και τα κίνητρα των ενεργειών τους: βλ., ενδεικτικά, John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833 – 1843)*, τ. Α', β' έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, τ. Α', σ. 35-39 (δέχεται ότι ο όρος κοτζάμπασης απέκτησε αρνητική σημασία κατά την Επανάσταση, οπότε οι Έλληνες μπόρεσαν και εκφράστηκαν ελεύθερα για τους πρώην αφέντες τους και ότι οι προεστοί είχαν σηκώσει μεγάλο βάρος του τυραννικού ζυγού): Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία, ό. π.*, τ. Ε', σ. 307-310 (θεωρεί ότι η οικονομική και πολιτική άνοδος των μεγαλοκοτζαμπάσσηδων της Πελοποννήσου τους έφερε κοντά στους κατακτητές και ταυτόχρονα τους απομάκρυνε από τον λαό): Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821 – 1828*, μτφ Κ. Κουρεμένος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 80-89 (παρατηρεί ότι οι κοτζαμπάσσηδες είχαν ταυτιστεί με τους Τούρκους και ότι προσπαθούσαν να απαλλαγούν από την εικόνα του *ραγιά* και να εξωθωμανιστούν, κάτι που τους έδινε μεγαλύτερη ασφάλεια). Ν. Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις, ό. π.*, του ιδίου *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα 1997 (όπου εξετάζει τον ρόλο των κοτζαμπάσσηδων στην διάρκεια των δύο εμφυλίων πολέμων): Π. Πιζάνιας, «Επανάσταση του έθνους», *ό. π.*, σ. 46, όπου αναφέρεται και σε σχετική κρίση του Σπύρου Ασδραχά, και Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσσηδες, ό. π.*, σ. 253-344, όπου εξετάζει τον ρόλο των κοτζαμπάσσηδων της Πελοποννήσου κατά το τελευταία προεπαναστατικά χρόνια ως την έκρηξη της Επανάστασης.

κριτική για τους πρώτους από τους δεύτερους ή από άτομα που πρόσκεινται στους στρατιωτικούς (Σπηλιάδης, κ.ά.)⁹. Αυτό καθόρισε την εικόνα που είχε σχηματίσει γι' αυτούς μια κατηγορία αγωνιστών-απομνημονευτών (όπως ο Φωτάκος, ο Οικονόμου, κ.ά.)¹⁰. Συνεπώς, η εικόνα που μας δίνουν για τους κοτζαμπάσηδες είναι διαμεσολαβημένη από αυτό το γεγονός. Νομίζω δε ότι αυτό είναι το «κλειδί» προκειμένου να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε σωστά όσα γράφουν γι' αυτούς. Έτσι, καταλαβαίνουμε ότι οι εικόνες που δίνονται για τους κοτζαμπάσηδες από τους απομνημονευτές ή ιστορικούς της Επανάστασης ή από άλλα κείμενα αυτής της εποχής, αντανακλούν τα αρνητικά χαρακτηριστικά και τη συμπεριφορά πολλών Οθωμανών. Όπως υποστηρίζει ο Γ. Νικολάου, τα κείμενα αυτά αποτελούν προϊόν διάθλασης, δηλαδή η εικόνα που δίνουν για τους Τούρκους παραπέμπει σ' έναν δεύτερο «Άλλον» ομοεθνή και ομόθρησκο, που φαίνεται, όμως, σαν Τούρκος, λόγω του τρόπου με τον οποίον ασκεί την εξουσία και εκμεταλλεύεται οικονομικά τους ομόθρησκους τους¹¹. Οπωσδήποτε, τα βιώματα και ο ρόλος των συγγραφέων που ψέγουν τους κοτζαμπάσηδες καθορίζουν τον τρόπο αντίληψης των πραγμάτων και τα όσα γράφουν.

Σε όλες, σχεδόν τις πηγές που μελετήσαμε γίνονται μεγαλύτερες ή μικρότερες αναφορές στους κοτζαμπάσηδες. Αναμφίβολα, όμως, οι πιο σκληρή κριτική και οι πιο αρνητικές εικόνες για τους κοτζαμπάσηδες απαντώνται στον Φωτάκο, στον Οικονόμου και στον Σπηλιάδη. Ο Φωτάκος –ας μην ξεχνάμε ότι ήταν υπασπιστής του Θ. Κολοκοτρώνη¹²– αφιερώνει για τους κοτζαμπάσηδες ορισμένες σελίδες της εισαγωγής των *Απομνημονευμάτων* του. Γράφει, ανάμεσα, στ' άλλα, «Τοιοῦτος ἦτο ὁ κοτσάμπασης, ὅστις καὶ κατὰ τὰ ἄλλα πάντα ἐμιμεῖτο τὸν Τοῦρκο, καθὼς εἰς τὴν ἐνδυμασίαν, εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τρόπους καὶ εἰς τὰ τῆς οἰκίας του. Ἡ εὐζωΐα του ἦτο ὁμοία μὲ ἐκείνην τοῦ Τοῦρκου, καὶ μόνον κατὰ τὸ ὄνομα διέφερεν, ἀντὶ π.χ. νὰ τὸν λέγουν Χασάνη, τὸν ἔλεγαν Γιάννη καὶ ἀντὶ νὰ πηγαίνῃ εἰς τὸ τσαμὶ ἐπήγαινε εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Μόνον κατὰ τοῦτο ὑπῆρχε διάκρισις. Καὶ μόνον τοῦτο ὁ Τοῦρκος τοῦ ἔκοπτε τὸ κεφάλι, ὅταν ἤθελε, καὶ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας εἶχεν ἐκτεθειμένον τὸν νεκρὸν του εἰς τὴν ἀγοράν, τὴν δὲ

⁹ Βλ. Ν. Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος*, ὁ. π., σ. 153 κ.εξ' Γ. Nikolaou, «La famille Deligiannis», στο Maria Efthymiou (επιμ.), *La société grecque*, ὁ. π., σ. 147-148.

¹⁰ Βλ. σχετικά, Vassiliki Lykoura, *La représentation de l' "Autre" au cours de la Lutte pour l'Indépendance à travers les Mémoires des Combattants, 1821-1823*, Διπλωματική εργασία, Université de Sorbonne I, Παρίσι 1994.

¹¹ Βλ. Γ. Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων», *Μελέτες*, ὁ. π., σ. 301.

¹² Οπωσδήποτε, αυτό το γεγονός, επιτείνει την εικόνα που δίνει για τους κοτζαμπάσηδες.

κεφαλήν του τὴν ἔθετεν εἰς τὰ ὀπίσθιά του πρὸς περισσότεραν καταφρόνησιν, ἐνῶ ἐκείνην τοῦ Τούρκου τὴν ἔθετεν ὑπὸ τὴν ἀμασχάλην του. Ἐκ τούτων ὅλων φαίνεται, ἀν ὁ κοτζαμπάσης ἦτο, ἢ ὄχι, λαοπρόβλητος»¹³.

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ὁ Φωτάκος στὴν προσπάθεια του νὰ ταυτίσει τοὺς κοτζαμπάσηδες με τοὺς Τούρκους, γράφει ὅτι διέφεραν μόνο κατὰ τὴν θρησκεία καὶ τὸ ὄνομα/τὴν καταγωγή. Ἀμέσως μετὰ, ὁμως, θέλοντας προφανῶς νὰ φανεῖ αντικειμενικός, τονίζει τὴν ἐπισφαλὴ θέση στὴν ὁποία μπορούσαν νὰ βρεθοῦν οἱ κοτζαμπάσηδες καὶ ὅτι ἀνὰ πάσα στιγμή κινδύνευαν, νὰ θανατωθοῦν ἀν τὸ ἐπιθυμοῦσε ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία (ὅπως βλέπουμε στὴν περίπτωση τῆς ἐξόντωσης τοῦ Σωτηράκη Λόντου καὶ τοῦ Γιάννη Παπαγιανόπουλου/Δεληγιάννη). Ἐπιπλέον, τὰ παραπάνω μας βοηθοῦν νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴν πραγματικὴ θέση αὐτῶν τῶν ἀρχόντων ἐναντὶ τῶν φτωχῶν ραγιάδων ἀλλὰ καὶ τὸν επικίνδυνο ρόλο ποὺ καλοῦνταν νὰ «παίξουν», ὅταν συγκρούονταν με τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία¹⁴. Μ' ἄλλα λόγια, οἱ χριστιανοὶ προεστοὶ λειτουργοῦσαν ὡς συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὴν κυρίαρχη μουσουλμανικὴ καὶ στὴν κυριαρχούμενη χριστιανικὴ κοινωνία καὶ συνέβαλαν στὴν συσπείρωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Θεωρῶ, βέβαια, ὅτι με τὴν ἐπιδίωξη τοῦ πλουτισμοῦ καὶ τῆς πολιτικῆς ἀνέλιξης διακυβευόταν, διαρκῶς, ἡ ζωὴ τοὺς.

Για νὰ ἀναδειξοῦν καλύτερα ὁ ἴδιος ἀπομνημονευτὴς τὰ σημεῖα ἐκεῖνα ποὺ τοὺς ἔκαναν νὰ μοιάζουν με Τούρκους καὶ με τοὺς τρόπους με τοὺς ὁποίους οἱ κοτζαμπάσηδες ἀνελίσσονταν στὸ σύστημα τῆς τοπικῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας καὶ ἰσχυροποιούνταν οἰκονομικά καὶ κοινωνικά τονίζει ὅτι: «Οἱ Τοῦρκοι ἡγάπων ἐκείνους ἐκ τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες τοὺς ἐβοήθουν εἰς τὰς ὠμότητας καὶ τὰς ἀδικίας των, καὶ ἐγίνοντο ὄργανα εἰς τοὺς σκοποὺς των. Διὰ τοῦτο οἱ τοιοῦτοι Ἕλληνες εἶχον ἰσότητά τινα καὶ ἐλευθερίαν, εἰ δὲ μή, καὶ αὐτοὶ θὰ ἦσαν εἰς τὴν θέσιν τοῦ ραγιά. Αὐτοὶ ἐπλησίαζαν καὶ ὑπηρετοῦν τοὺς Τούρκους διὰ νὰ πλουτίσουν διὰ τῆς ἀδικίας καὶ τῆς καταπίεσεως τῶν ὁμοεθνῶν των. Ἦσαν Τοῦρκοι κατὰ τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδίαν, καὶ μόνον τὸ ὄνομά των ἦτο Χριστιανικόν»¹⁵. Μέσα ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω ἀποσπάσματα ἀναδεικνύεται μιὰ εἰκόνα ἀτόμων

¹³ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π, τ. Α', σ. 33-34.

¹⁴ Πρβλ. J. Petropoulos, *Πολιτικὴ καὶ συγκρότηση κράτους*, ὁ. π, σ. 36 - 37 καὶ Μ. Β. Σακελλαρίου, *Ἡ δυναμικὴ τῆς Ἐθνεγερσίας*, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν ἐκδόση *Θέματα νέας ἐλληνικῆς ἱστορίας*, τ. Α', ἐκδ. Ἡρόδοτος, Αθήνα 2010, σ. 235-236.

¹⁵ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π, τ. Α', σ. 253 καὶ Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση (1821 - 1822), Οἱ προϋποθέσεις καὶ οἱ βάσεις τῆς (1813 - 1822)*, τ. Ε', ἐκδ. Ἡρόδοτος, Αθήνα 2009, σ. 309-310.

καιροσκόπων, χωρίς ηθικούς φραγμούς, ατόμων που ενεργούσαν με ιδιοτελή κίνητρα, καταπιέζοντας τους ομοεθνείς τους' μια εικόνα στο σύνολό της αρνητική.

Στο σημείο αυτό ο Φωτάκος ταυτίζει απόλυτα τους κοτζαμπάσηδες με τους *αγιάνηδες* θεωρώντας, και τους δύο, εκμεταλλευτές του χριστιανικού πληθυσμού. Μιλώντας, για τις συγκρούσεις μεταξύ των φατριών (*taraf*) των χριστιανών προκρίτων στην προεπαναστατική Πελοπόννησο σημειώνει ότι: «Ὁλος ὁ θόρυβος καὶ ἡ κίνησις ἐγένετο πρὸς τὸ συμφέρον τῶν Τοῦρκων καὶ τῶν συντρύφων των κοτζαμπάσιδων, οἱ ὅποιοι ἦσαν ὑπόχρεοι νὰ ἀναλογίσουν τὰ βάρη καὶ τὰ ἄλλα ἐξοδα καὶ νὰ τὰ εἰσπράξουν συνάμα. Οὗτοι ἐνήργουν ὡς ὑπέρται τῶν ὀρέξεων τῶν Τοῦρκων, καὶ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ ἦτο ὁ πόρος τῆς ἀπαλλαγῆς των ἀπὸ τὰ βάρη καὶ τὰς φορολογίας. Εἰσέπρατταν ἑκατὸν καὶ ἔδιδαν μόνον εἴκοσι πέντε ἐξαπατῶντες τοὺς Τοῦρκους»¹⁶. Πολύ ορθά, λοιπόν, εντοπίζει την βασική πηγή του παράνομου πλουτισμού των προεστών. Εκμεταλλευόμενοι την εξουσία που τους είχε παραχωρήσει η Υψηλή Πύλη για την κατανομή και είσπραξη των φόρων στις επαρχίες και, εν συνεχεία, στις κοινότητες απομυζούσαν τον λαό απαιτώντας μεγαλύτερα από τα προκαθορισμένα ποσά¹⁷. Η εκμετάλλευση γινόταν, κυρίως, μέσα από το σύστημα της ενοικίασης των φόρων (*iltizam*) και ιδίως, από την ετήσια εκμίσθωση (*moukata*). Παρόλο που η Υψηλή Πύλη προσπάθησε να περιορίσει τις αυθαιρεσίες των *αγιάνηδων* και των *κοτζαμπάσηδων* με την αντικατάσταση της ισόβιας εκμίσθωσης των φόρων (*malikâne*) με την ετήσια, οι συνέπειές της αποδείχθηκαν, τελικά, βαρύτερες γιατί προσπαθούσαν να αποκομίσουν μεγαλύτερα κέρδη σε σύντομο χρονικό διάστημα. Μάλιστα μετά τα Ορλωφικά οι *αγιάνηδες* και οι *κοτζαμπάσηδες* συμμάχησαν προκειμένου να διατηρήσουν τα κεκτημένα τους¹⁸.

Στον διάλογο του Πάνου Κολοκοτρώνη με Οθωμανούς αξιωματούχους κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Τρίπολης, στον οποίον αναφερθήκαμε παραπάνω¹⁹, απαντώντας σ' όσα τους καταλόγιζε ο Πάνος, αναφέρθηκαν στον ρόλο που έπαιζαν οι *κοτζαμπάσηδες*, κατά το μοίρασμα των φόρων. Όπως είπαν, τους θεωρούσαν ως τους μόνους υπαίτιους της οικονομικής εξαθλίωσης των ομοεθνών τους *ραγιάδων*,

¹⁶ Βλ. Φ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', ό. π, σ. 33.

¹⁷ Βλ. αναλυτικά γι' αυτό το ζήτημα Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες*, ό. π, σ.163-186, όπου οι σχετικές πηγές και η βιβλιογραφία. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τ. 3^{ος} /τευχ. 5^ο (1986), σ. 45-62 και Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου», ό. π.

¹⁸ Πρβλ. Αναστασία Κυρκίνη – Κούτουλα, *Η διοικητική οργάνωση*, ό. π, σ. 77-78 και 171-172 και Π. Θ. Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων*, ό. π, σ. 346, 350-353.

¹⁹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β', Κεφ. Α', σ. 46-48.

παρασιωπώντας ότι πίσω απ' αυτή την οικονομική εκμετάλλευση του χριστιανικού πληθυσμού κρυβόταν, στην πραγματικότητα, η οθωμανική εξουσία. Απηύθυναν δηλαδή εναντίον των κοτζαμπάσηδων την ίδια κατηγορία μ' αυτήν που τους προσάπτει ο Φωτάκος, από διαφορετική, όμως, σκοπιά και για διαφορετικό ο καθένας τους λόγο: οι πρώτοι για να αποσείσουν τις ευθύνες τους για την εξαθλίωση των *ραγιάδων* και ο δεύτερος για να αναδείξει την εκμετάλλευση των ομόθησκών τους. Ανταπαντώντας σ' όσα τους καταλόγιζε ο Πάνος ότι δηλαδή ήρθαν από μακριά, κατέκτησαν την πατρίδα του και τυραννούσαν τον υπόδουλο λαό υποστήριξαν ότι: «*Τὸν ραγιαῖν δὲν τὸν ἐγυμνῶναμεν ἡμεῖς καὶ τὸν ἐτυραννοῦσαμεν ἀλλ' οἱ ἄρχοντές σας, διότι ἐκεῖνοι ἐτύπωναν τὰ δεφτέρια (κατάστιχα) [...]. Τὸ αὐτὸ ἔπραττον καὶ οἱ τῶν χωρίων προεστῶτες συγκαλοῦντες τοὺς κατοίκους καὶ ἀναλογίζοντες εἰς ἕκαστον τὸ πληρωτέον ποσόν, ἀλλ' ἐπρόσθετον καὶ αὐτοί. Οὕτω λοιπὸν ἐγυμνῶνετο ὁ ραγιαῖς καὶ ἐτυραννεῖτο. Ἡμεῖς δὲ οἱ Τοῦρκοι ἤμεθα ἀπλοὶ ἐκτελεσταὶ τῶν ἀποφάσεων τῶν προεστώτων, καὶ ἄνευ τῆς ἀποφάσεως αὐτῶν ἡμεῖς δὲν ἐδυνάμεθα νὰ ἐπιβάλωμεν καὶ εἰσπράζωμεν φόρον. Ὅθεν ἀφοῦ θεωρεῖτε ἡμᾶς τυράννους τοῦ ραγιαῖ, πρέπει νὰ θεωρήσετε πρώτους τοὺς ἄρχοντες καὶ νὰ τοὺς κατατρέξετε ὡς κατατρέχετε καὶ ἡμᾶς.[...].»²⁰.*

Ας μας επιτραπεί να επαναλάβουμε ότι αυτή η απολογητική διάθεση των Οθωμανών αξιωματούχων και οι ευθύνες που προσπαθούν να φορτώσουν στους κοτζαμπάσηδες οφείλονται, σε μεγάλο βαθμό, στον φόβο τους, καθώς επίκειτο η άλωση της Τριπολιτσάς. Δεν ήταν, όμως, η πρώτη φορά που Οθωμανοί αξιωματούχοι της Πελοποννήσου στρέφονταν εναντίον των κοτζαμπάσηδων προκειμένου να μετριάσουν ή να αποδιώξουν το βάρος της ευθύνης τους για τα δεινά των *ραγιάδων*. Στα 1785 ο Πενάχ εφέντης, ο οποίος, ως Πελοποννήσιος, γνώριζε πολύ καλά τί συνέβαινε στην Πελοπόννησο πριν και μετά τα *Ορλωφικά*, είχε καταγγείλει τις αυθαιρεσίες και την εκμετάλλευση του πληθυσμού τόσο από τους μουσουλμάνους όσο και από τους χριστιανούς μεγαλοπροεστούς²¹.

Ίσως, το ότι ο Ρηγόπουλος καταγράφει όσα είπαν οι Οθωμανοί αξιωματούχοι για τους κοτζαμπάσηδες και δεν τα αποσιωπά, θα μπορούσαμε να το αποδώσουμε

²⁰ Βλ. Θ. Ρηγόπουλος, *ό. π.*, σ. 18. Κατά τη γνώμη μου οι Οθωμανοί αξιωματούχοι, όπως, φαίνεται από αυτό το παράθεμα, επικρίνουν στους κοτζαμπάσηδες, ίσως γιατί είχαν μεγάλη δύναμη ώστε, όταν η περίπτωση το απαιτούσε, αρνούνταν να εφαρμόσουν ορισμένες αποφάσεις της οθωμανικής διοίκησης που κατά τη γνώμη τους ήταν άδικες. Βλ. Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης*, *ό. π.*, σ. 81.

²¹ Βλ. Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα*, *ό. π.*, σ. 293-296.

στην ιδιότητά του ως γραμματικού του Θεόδωρου και του Πάνου Κολοκοτρώνη, κατά την Επανάσταση, κάτι που σημαίνει ότι βρισκόταν στην παράταξη των στρατιωτικών, αντιπάλων των κοτζαμπάσηδων. Σαν να ήθελε, με όσα αφηγείται να ακούσουμε και την άποψη των Οθωμανών Τούρκων, που θεωρώ ότι τη συμεριζεται.

Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε όμως το γεγονός ότι οι Οθωμανοί Τούρκοι ρίχνουν ευθύνες στους κοτζαμπάσηδες, για την οικονομική καταπίεση των *ραγιαδων*, τη στιγμή που οι ίδιοι είχαν δημιουργήσει μια πολιτική κατάσταση, η οποία έδινε μεγάλη εξουσία στους προκρίτους (ιδίως, σ' αυτούς που βρίσκονταν στην κορυφή της πυραμίδας της τοπικής αυτοδιοίκησης) για την διευθέτηση των κοινοτικών ζητημάτων, όπως ήταν ο καταμερισμός της φορολογίας. Αυτό εξυπηρετούσε, βέβαια, την επίτευξη των συμφερόντων της οθωμανική διοίκησης²², χωρίς να είναι, όμως, άμοιροι ευθυνών και οι κοτζαμπάσηδες.

Για να ενισχύσουν δε περισσότερο αυτοί οι Οθωμανοί αξιωματούχοι την επιχειρηματολογία τους ότι δεν ευθύνονταν αυτοί για όσα υπέφεραν οι *ραγιαδες*, χρησιμοποιούν επιχειρήματα θρησκευτικού τύπου, λέγοντας ότι το ίδιο το Κοράνιο, το οποίο καθόριζε όλες τις ενέργειές των μουσουλμάνων, επέβαλλε να μην καταπιέζουν τους αλλόθρησκους υπηκόους τους, αλλά να τους προστατεύουν, ως *zimmi* (τζίμμηδες, δηλαδή προστατευόμενοι)²³. Προσωπικά, θεωρούμε ότι η οθωμανική εξουσία είχε το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης για την επικρατούσα προεπαναστατικά στο Μοριά φορολογική κατάσταση, δεδομένου ότι αυτή καθόριζε το ύψος των φόρων που έπρεπε να καταβάλλουν οι *ραγιαδες*, οι οποίοι σήκωναν το μεγαλύτερο βάρος τους. Όμως, νομίζω ότι, σε καμία περίπτωση, δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε την ιδιοτελή στάση και την αρπακτική διάθεση των περισσότερων,

²² Όπως αναφέρει ο Κ. Δεληγιάννης, όταν, έφθασε ο Χουρσίτ πασάς στην Τριπολιτσά στις αρχές Νοεμβρίου του 1820 απαίτησε να συγκεντρώσουν οι κοτζαμπάσηδες από τις επαρχίες «*άρκετὰ χρήματα καὶ νὰ τοῦ τὰ δώσουν. Καὶ ὡς ἐκ τοῦ τρόμου καὶ τῆς φρίκης των τὰ παρεδέχθησαν ὅλα ὅσα ἀπήτησε, καὶ τοῦ τὰ ἔδωκαν, φιλοτιμούμενοι δῆθεν ποῖος νὰ τὰ δώσῃ πρότερον τοῦ ἄλλου, νὰ κερδίσῃ τὴν εὐνοϊάν του*» βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α' σ. 105-106. Η πληροφορία αυτή – που παρά την έρευνά μας δεν την εντοπίσαμε σ' άλλη πηγή- είναι πολύ σημαντική, καθώς, αφενός μεν επιβεβαιώνει ότι η οθωμανική εξουσία είχε «το πάνω χέρν» αφετέρου δε ότι οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου επιδίωκαν να κερδίσουν την εύνοια των πασάδων και να έχουν καλές σχέσεις μ' αυτούς, κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται από πολλές πηγές (βλ., για παράδειγμα, τα γεγονότα που σχετίζονται με τον Σ. Λόντο και τους Δεληγιανναίους την περίοδο 1810-1816) βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Α' σ. 105-106.

²³ Βλ. από την πλούσια βιβλιογραφία γι' αυτό το ζήτημα, Antoine Fattal, *Le statut legal*, ὁ. π., *passim* και Joseph Schacht, *Introduction au droit musulman*, traduit de l'anglais, Παρίσι 1983, *passim*.

τουλάχιστον, χριστιανών μεγαλοπροεστών της Πελοποννήσου, που εκμεταλλεύονταν τους ομοεθνείς τους, επιδιώκοντας και τον προσωπικό τους πλουτισμό²⁴.

Η προνομιούχα θέση των κοτζαμπάσηδων, λόγω του ρόλου τους ως επικεφαλής των χριστιανικών κοινοτήτων, παρουσιάζεται με ενάργεια και στο ιστοριογραφικό έργο του Μ. Οικονόμου, ο οποίος χρησιμοποιεί ακόμη πιο σκληρές εκφράσεις για τους κοτζαμπάσηδες, απ' ό,τι ο Φωτάκος, με τον οποίον τον συνδέει το γεγονός ότι και οι δύο υπηρέτησαν τον Θ. Κολοκοτρώνη. Αναφερόμενος στην προεπαναστατική Πελοπόννησο, γράφει ότι: «*Ἡ δὲ τῶν τοιούτων προεστώτων τάξις, ὡς μετέχουσα τῆς ἐξουσίας ἢ ἀρχῆς, ἤρχισε νὰ διακρίνηται καὶ ὡς τὶς ἀνωτέρα ἢ ἀριστοκρατικὴ, εὐημεροῦσα καὶ τοῖς Τούρκοις προσπελάζουσα· τινὲς δ' αὐτῶν καὶ ἐκολάκευον καὶ ὑπηρέτουν μάλιστα αὐτοὺς σφόδρα, δι' ἴδια τέλη καὶ συμφέροντα, τὰ κοινὰ ἐν δευτέρῳ τιθέμενοι λόγῳ· (τοὺς δὲ τοῦτο ἐπιτηδεύοντας ὁ νοῦ ἡ μων λαὸς, ὡς ἀπεσπασμένους ἀπ' αὐτοῦ, ἀπεκάλει Τουρκολᾶτρας ἢ Τούρκους ἀπερίτμητους, ὧν ἐνίους καὶ ἴσα μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ἐφοβεῖτο, καὶ ἐμίσει.)*»²⁵. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι και, κατά τον Οικονόμου, οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου είχαν πολύ μεγάλη πολιτική επιρροή και ο λαός πίστευε ότι θαύμαζαν τους Τούρκους ότι ήθελαν να μοιάσουν μ' αυτούς²⁶ και ότι το μόνο σημείο στο οποίο διέφεραν από τους Τούρκους είναι ότι δεν είχαν κάνει περιτομή, δηλαδή δεν είχαν εξισλαμισθεί. Έτσι ερμηνεύεται το ότι ο λαός τους μισούσε. Το ότι αυτή τη γνώμη για τους κοτζαμπάσηδες την είχε σχηματίσει όλος ο χριστιανικός λαός της Πελοποννήσου –σύμφωνα πάντα με τον Οικονόμου- αφενός, ενισχύει ακόμα περισσότερο την αντικειμενικότητα όσων γράφει (δηλαδή δεν πρόκειται μόνο για προσωπική του άποψη) και αφετέρου μας επιτρέπει να δούμε ποια ήταν η εικόνα που είχε διαμορφώσει η μεγάλη μάζα του χριστιανικού πληθυσμού της

²⁴ Αυτό το παρατήρησαν και ορισμένοι ξένοι που ταξίδευσαν την περίοδο αυτή στην Πελοπόννησο, όπως για παράδειγμα ο πολύ έγκυρος Σικελός οικονομολόγος Scrofani (το ταξίδι του πραγματοποιήθηκε το 1794 και το 1795), ο οποίος γράφει ότι «*Αλλά ο μεγαλύτερος εχθρός που δυναστεύει τους Έλληνες είναι οι κοτζαμπάσηδες. Αυτοί οι προεστοί του Μοριά εισπράττουν 60.000 πιάστρα. Και όλα για το κεμέρι τους*» βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες, ό. π, τ. Β', σ. 653, σημ. 1 και σ. 656*. Πρβλ. Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος, ό. π, σ. 72, 125, 225*· J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους, ό. π, σ. 38–39*· Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου, ό. π, σ. 29–33, 163–186* και Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700–1922*, μτφ Μαρίνος Σαρηγιάννης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 86–89.

²⁵ Βλ. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά, ό. π, τ. Α', σ. 21, σημ. γ.*

²⁶ Όπως παρατηρεί, εύστοχα, ο Ν. Διαμαντούρος οι κοτζαμπάσηδες στην προσπάθειά τους να απαλλαγούν από τη εικόνα του ραγιά και να εξωθωμανιστούν συμπεριφέρονταν σαν τους Τούρκους θεωρώντας ότι αυτό τους έδινε τη μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια· βλ. Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης, ό. π, σ. 85*.

Πελοποννήσου για τους προύχοντές του, τη στιγμή, μάλιστα, που δεν διαθέτουμε λαϊκές πηγές.

Αυτό δεν σημαίνει ότι αποδεχόμαστε a priori την εικόνα που δίνει ο Οικονόμου για τους κοτζαμπάσηδες, αλλά το ότι είναι «η φωνή του άφωνου λαού» στο συγκεκριμένο ζήτημα, ενισχύεται και από όσα γράφει για τους κοτζαμπάσηδες ο ιστοριογράφος του Αγώνα Ν. Σπηλιάδης αναφερόμενος στο γνωστό γεγονός της Ζαράκοβας (τέλη Αυγούστου 1821), όπου οι συγκεντρωμένοι εκεί προύχοντες –οι οποίοι αμφισβητούσαν τον Δημήτριου Υψηλάντη ως αρχιστράτηγο του Αγώνα στην Πελοπόννησο- σώθηκαν από τον οργισμένο λαό που ήθελε να τους σκοτώσει χάρη στην επέμβαση του ιδίου και του Θ. Κολοκοτρώνη²⁷. Όπως αναφέρει ο Σπηλιάδης, ο Δ. Υψηλάντης στις εγκυκλίους που έστειλε σε όλες τις επαρχίες της Πελοποννήσου αποκαλούσε «ἐαυτὸν μὲν πατέρα τῶν Πελοποννησίων, τοὺς δ' ὀλιγαρχικοὺς τ υ ρ ά ν ν ο υ ς τ ο ὺ λ α ο ὺ καὶ Τ ο υ ρ κ ο λ ά τ ρ α ς»²⁸.

Ο Ηπειρώτης αγωνιστής Λάμπρος Κουτσουνίκας, μιλώντας για την κατάσταση που επικρατούσε προεπαναστατικά στην Πελοπόννησο, παρατηρεί ότι οι χριστιανοί προύχοντες του Μοριά, συνεργαζόμενοι με τις οθωμανικές Αρχές του τόπου για τη συλλογή των φόρων, έβρισκαν την ευκαιρία να εκμεταλλεύονται τους ομοεθνείς τους: «συνέλεγον τοὺς νενομισμένους καὶ μὴ φόρους συμπράξει τῶν προεστώτων τῶν ἐπαρχιῶν· ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅλαι αἱ ἀρχαὶ αὗται τῶν ἐπαρχιῶν δὲν συνέλεγον μόνον τοὺς προσδιορισμένους φόρους ἀλλ' ἐπεβάρυνον τὸν λαὸν μὲ δοσίματα ἔκτατα καὶ δυσβάστακτα καὶ μὲ ἀπείρους ἄλλας καταπιέσεις καὶ καταχρήσεις»²⁹. Αναμφίβολα, μας δίνει μια αρνητική εικόνα, αν και δεν γνώρισε από κοντά την προεπαναστατική Πελοπόννησο.

Παρά την αρνητική εικόνα που δίνουν ο Οικονόμου, ο Σπηλιάδης και ο Κουτσουνίκας για τους προεστούς της Πελοποννήσου, ο πρώτος, ως αντικειμενικός αφηγητής των γεγονότων που είναι, τονίζει, όπως και ο Φωτάκος, την επισφαλή θέση

²⁷ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Ε', ό. π, σ. 630-632, όπου όλες οι σχετικές πηγές και καίριες κρίσεις γι' αυτό το γεγονός.

²⁸ Βλ. Νικ. Σπηλιάδης, ό. π, τ. Α', σ. 230-231. Ο Διονύσιος Κόκκινος υποστηρίζει ότι «ο φοβερός χαρακτηρισμός του "τουρκολάτρου" ήτο συχνός τότε μεταξύ των ανταγωνιζομένων διά λόγους εσωτερικούς και δεν είναι δυνατόν να γεννήση εις την ιστορίαν υποψίας δια τους υβριζομένους κατ' αυτόν τον τρόπον. Οι περισσότεροι απεκλήθησαν με την σειρά των κατά τας διαμάχας από τους αντιπάλους των "τουρκολάτραι", ακόμη και πρόσωπα πρωτεύοντα εις τον αγώνα, ώστε τούτο χάνει εντελώς την σημασίαν της κατηγορίας και μένει μόνον ως ύβρις»· βλ. Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική Επανάστασις*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1974, εκδ. 6^η, τ. 2^{ος}, σ. 119. Προσωπικά δεν συμμερίζομαι αυτή την άποψη, καθώς δεν βρήκα σε κανένα απομνημονευματογράφο προεστό, κατά την διάρκεια της έρευνάς μου να χαρακτηρίζει τους κλέφτες ή τους στρατιωτικούς ως «τουρκολάτρες».

²⁹ Βλ. Α. Κουτσουνίκας, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό. π, τ. Β', σ. 23.

τους και τον κίνδυνο θανάτωσης τους από την οθωμανική εξουσία, κάτι το οποίο δείχνει ότι αυτό ήταν, εν πολλοίς, ένας κοινός τόπος στον λαό της Πελοποννήσου. Συγκεκριμένα, γράφει ο ίδιος ότι: «οἱ μεγαλύτεροι καὶ πλουσιώτεροι τῶν προεστώτων ὑπέκειντο εἰς προγραφὴν μυστικὴν καὶ ἀπροσδόκητον ποινὴν θανατικὴν, εἴτε ἐκ τῆς πρωτευούσης τῆς αυτοκρατορίας διαταπτομένην»³⁰.

Μια διπλή εικόνα για τους μεγαλοπρόχοντες της Πελοποννήσου μας δίνει και ο Φραντζής, ο οποίος τονίζει ότι παρά τα πολλά προνόμια που είχαν, λόγω της θέσεώς τους στο σύστημα της τοπικής αυτοδιοίκησης, διέτρεχαν διαρκή κίνδυνο από την οθωμανική εξουσία: «Καὶ μ' ὅλον ὅτι οἱ τε Ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Προὔχοντες, ἡ Προεστῶτες ἐφαίνοντο ὅτι εἶχον τιμὴν, δόξαν, εὐτυχίαν, καὶ λαμπρότητα, ὑποληπτόμενοι παρὰ τῆς Ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, (αὐτὰ δὲ πάντα χωρὶς τινα βάσιν σταθερὰν, καθότι ἅμα ὅτε ἐπροχώρει καμμία κατ' αὐτῶν ραδιουργία, ἡ ἀπὸ Ὀθωμανοῦς, ἡ ἀπὸ Ἑλλήνας, εὐθὺς ἐθανατώνοντο αὐθαιρέτως καὶ ἀκρίτως³¹, δημευομένων καὶ τῶν κτημάτων των μ' ὅλα ταῦτα καὶ οἱ Προεστῶτες καὶ οἱ Ἀρχιερεῖς, οἵτινες εἶχον περισσοτέραν δόξαν, ὑπόληψιν, καὶ εἰδικὴν τινα ἐξουσίαν παρὰ τῆς Ὀθωμανικῆς δυναστείας, ἔτρεφον εἰς τὴν ψυχὴν των τὴν ἐλπίδα, ἡ τὴν προσδοκίαν αὐτὴν, ἐπιθυμοῦντες τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους, καὶ τὸν θρίαμβον τῆς Ἐκκλησίας»³². Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η εικόνα γι' αυτούς, αλλά και για άλλες ηγετικές ομάδες του χριστιανικού πληθυσμού της Πελοποννήσου (αρχιερεῖς) είναι θετική, καθώς τους θεωρεῖ πρωτεργάτες της απελευθέρωσης του ἔθνους, συνδέοντας την εθνική ἀναγέννηση με την ἐπιστροφή στο μεγαλεῖο της Ἐκκλησίας πριν ἀπὸ τὴν Ἀλωση.

Θετική, ἐπίσης, εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ εἶχε σχηματίσει, για τρεῖς τουλάχιστον Πελοποννήσιους προεστούς, καὶ ο Τρικούπης. Μιλώντας για τὴν Πελοπόννησο καὶ, πιο συγκεκριμένα για τὴν Αχαΐα, λίγο πριν ξασπάσει ἡ Επανάσταση ἐκθειάζει τὸν πατριωτισμὸ τριῶν ἀτόμων που ηγήθηκαν τοῦ Αγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας σ' αὐτὴ τὴν περιοχή: τοῦ ἐπισκόπου Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ καὶ των προεστῶν Καλαβρύτων Ἀνδρέα Αόντου καὶ Βοστίτσας Ἀνδρέα Ζαΐμη. Τους χαρακτηρίζει ὡς «συνετούς» καὶ

³⁰ Βλ. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά*, ὁ. π., τ. Α', σ. 22 καὶ Σπ. Ασδραχάς, *Βίωση*, ὁ. π., σ. 137-138.

³¹ Ὄντως, αρκετοὶ Πελοποννήσιοι προὔχοντες εἶχαν θανατωθεῖ σὴν διάρκεια τοῦ 18^{ου} καὶ σὺς ἀρχές τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, ὕστερα ἀπὸ διαταγὴ τῆς οθωμανικῆς ἐξουσίας: ὁ Πέτρος Δεληγιάννης, ὁ Γιαννάκης Κρεβατάς ὁ Σπυρίδων Νοτταράς, ὁ Σωτηράκης Λόντος, ὁ Ἰωάννης Παπαγιαννόπουλος (Δεληγιάννης) καὶ ἄλλοι.

³² Βλ. Ἀμπρ. Φραντζής, ὁ. π., τ. Α', σ. 85-86. Ἡ δήμευση των περιουσιῶν των προκρίτων ἦταν μια συνήθης τιμωρία τους ἀπὸ τὴν οθωμανικὴ ἐξουσία σε περίπτωση που ἐπαναστατοῦσαν ἢ κατηγοροῦνταν για μια ἀντιοθωμανικὴ κίνηση. Το πιο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα σὴν Πελοπόννησο εἶναι ἡ δήμευση τῆς τεράστιας περιουσίας τοῦ μεγαλοπροεστοῦ τῆς Καλαμάτας Παναγιώτῃ Μπενάκη, ὡς τιμωρία γιατί πρωτοστάτησε σὴν ἐξέγερση τοῦ 1770. Βλ. Ἀθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οἱ κοτζαμπάσηδες*, ὁ. π., σ. 247, ὅπου πληροφορίες για δήμευσεις περιουσιῶν καὶ ἄλλων προκρίτων.

«φιλοπάτριδες», που έχαιραν μεγάλης υπόληψης³³. Βέβαια, εδώ αυτός ο ιστοριογράφος κάνει λόγο μόνο για τρεις προεστούς, κάτι που δεν μας δίνει τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μια απόλυτα σίγουρη άποψη για το πώς έβλεπε τους κοτζαμπάσηδες και την πολιτική τους. Σε μια μελλοντική, πιο ενδελεχή, μελέτη αυτής της πηγής θα μπορέσουμε να καταλήξουμε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Επανερχόμενοι στον Σπηλιάδη, πρέπει να προσθέσουμε ότι και σ' άλλα σημεία του έργου του βλέπουμε ότι ασκεί αυστηρή κριτική στους μεγαλοπροεστούς του Μοριά. Αναφερόμενος στα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Πελοπόννησο, πριν από το επεισόδιο της Ζαράκοβας παρατηρεί ότι «Οἱ ὀλιγαρχικοὶ τῆς Πελοποννήσου δὲν ἀγαπῶσι τὴν ἰσονομίαν· εἶχον διὰ τῆς ἐξουσίας διαδοχικὴν εἰς τὰς οἰκογενείας τὴν ὁποίαν ἔλαβον δημοτικὴν ἀρχὴν εἰς τὰς ἐπαρχείας ἐπὶ τῶν Τοῦρκων· ἤδη προσπαθοῦσι νὰ συγκεντρώσωσι τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν διὰ νόμου εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν, ἀποκλείοντες ἀπὸ τὰ πράγματα ὅλους τοὺς ἄλλους Ἕλληνας»³⁴. Είναι φανερό ότι εδώ ο Σπηλιάδης, μιλώντας με πολιτικούς όρους, καταδικάζει το ότι οι κοτζαμπάσηδες (αυτούς εννοεί με τον όρο «ολιγαρχικοί») ήθελαν να διατηρήσουν και κατά την Επανάσταση και μετά από αυτή, την εξουσία, την οποία είχαν κληρονομικά επί οθωμανική κυριαρχίας³⁵. Αρνητική εικόνα δίνει γι' αυτούς μέσα από τα λόγια των «κυβερνητικών» Κωλέττη και Κουντουριώτη, στη διάρκεια του Δευτέρου εμφυλίου πολέμου (1824). Δεν θα επεκταθούμε, όμως, στην παράθεση και στον σχολιασμό εικόνων αυτής της περιόδου, η οποία βρίσκεται έξω από τα χρονικά πλαίσια της μελέτης μας³⁶.

Με πολιτικούς, επίσης, όρους ασκήθηκε κατά την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα έντονη κριτική εναντίον των κοτζαμπάσηδων σε δύο κορυφαία και ριζοσπαστικά έργα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: τον *Ρωσσαγγλογάλλο* και στην *Ελληνική Νομαρχία*. Αν και τα έργα αυτά δεν αναφέρονται ειδικά στην Πελοπόννησο, εντούτοις νομίζουμε ότι όσα γράφουν για τους προύχοντες ισχύουν, κυρίως, γι' αυτήν

³³ Βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό. π, τ. Α', σ. 48.

³⁴ Βλ. Νικ. Σπηλιάδης, ό. π, τ. Α', σ. 228-229.

³⁵ Ο Ν. Ροτζώκος κάνει μια πολύ εύστοχη παρατήρηση για το ότι οι κοτζαμπάσηδες επεδίωκαν να διατηρήσουν και κατά την Επανάσταση την εξουσία που κατείχαν πριν: «Οι προύχοντες, φερόμενοι ως η "ἀνέκαθεν" εξουσία, προστάτες και ευεργέτες των χριστιανικών κοινοτήτων, παρουσιάζονται ταυτισμένοι με τον τόπο και την "πατρίδα": υπήρξαν, παραμένουν και θα συνεχίσουν να βρίσκονται "εδώ", διότι αυτό ο τόπος είναι ο κόσμος τους το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον τους» βλ. Ν. Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος*, ό. π, σ. 126.

³⁶ Ο Σπηλιάδης παραθέτει, κατά την αφήγηση των γεγονότων του δευτέρου εμφυλίου πολέμου, τα λόγια του Ιωάννη Κωλέττη προς τον λαό της Πελοποννήσου, τη στιγμή που ήταν έτοιμος να εισβάλει στην Κορινθία για να εξοντώσει τους προύχοντες Νοταραίους, τους οποίους χαρακτηρίζει ως τυράννους «οἱ ὅποιοι ἀγωνίζονται σήμερον ἀγῶνα παράδοξον νὰ συστήσουν τυραννίαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, χειροτέρα τῆς δεσποτείας τοῦ Σουλτάνου» βλ. Νικ. Σπηλιάδης, ό. π, τ. Β', σ. 173.

δεδομένου ότι εκεί υπήρχαν οι περισσότεροι και πιο ισχυροί κοτζαμπάσηδες από κάθε άλλη περιοχή του οθωμανοκρατούμενου ελλαδικού χώρου. Στο πρώτο, ανώνυμο σατυρικό ποίημα (μάλλον του 1805), κατακρίνεται έντονα, μεταξύ άλλων προσώπων, ο κοτζαμπάσης, ο οποίος παρουσιάζεται να λέει «*Ἐὰν πολλὰ ἄσπρα τοὺς ἄρπαξα βιαίως, / πάλιν στοὺς Τοῦρκους τὰ ὄρωσα διὰ χρέος. / Τοὺς πτωχοὺς σκληρὰ τοὺς τυραννοῦσα, / ὅμως τοὺς Τοῦρκους πολλὰ τοὺς ἀγαποῦσα.*», κλπ., κλπ.³⁷. Στην *Ελληνική Νομαρχία*, έργο ανώνυμου συγγραφέα που εκδόθηκε στη Ρώμη το 1806, το πιο ριζοσπαστικό έργο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ασκείται, επίσης, σκληρή κριτική εναντίον των κοτζαμπάσηδων, όπως και εναντίον όλων των ηγετικών ομάδων του υπόδουλου Γένους, οι οποίοι αποκαλούνται συνεργοί της τυραννίας³⁸. Χαρακτηριστικά γράφει, ανάμεσα στ' άλλα, για τους κοτζαμπάσηδες: «*Αὐτοί, ὧ Ἕλληνες, κατέχουσιν εἰς τὰς χεῖρας των ὅλα τὰ καθολικὰ καὶ ἀληθῆ πλοῦτή τῆς ἐπικρατείας, ἦτοι τὰ χωράφια, ἀμπέλια, καὶ ὁλόκληρα χωρία, τὰ ὅποια ἐνοικιάζουσιν πρὸς τὸν λαόν, εἰς τρόπον ὅπου ὁ λαὸς εἶναι σχεδὸν δοῦλος μισθωτὸς ἀπὸ αὐτοῦς καὶ δουλεύει διὰ τὸ κέρδος αὐτῶν*»³⁹.

Στην αντίπερα όχθη των πηγών που μας δίνουν, λιγότερο ή περισσότερο, αρνητικές εικόνες για τους κοτζαμπάσηδες και τον ρόλο τους στα πράγματα της Πελοποννήσου, υπάρχουν άλλες μέσα απ' τις οποίες σχηματίζει κανείς την εντύπωση ότι η δράση τους ήταν, πέρα για πέρα, θετική. Αξίζει να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, ότι σ' όλα τα κείμενα που είναι γραμμένα από άτομα που δεν ανήκαν στην τάξη των κοτζαμπάσηδων, όπως είδαμε παραπάνω, οι κρίσεις γι' αυτούς είναι αρνητικές, αν και ορισμένοι συγγραφείς αναγνωρίζουν την επισφαλή θέση των μεγαλοπροεστών.

Όπως είναι αναμενόμενο, οι απόλυτα θετικές κρίσεις για τη δράση και το έργο των προυχόντων εντοπίζονται μόνο στα *Απομνημονεύματα* που είναι γραμμένα από αυτούς. Αυτό είναι απόλυτα φυσικό, αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο κυριότερος λόγος για τον οποίο τα συνέγραψαν ήταν για να υπερασπιστούν την τάξη τους και την υστεροφημία τους, η οποία θεωρούσαν ότι είχε πληγεί και αδικηθεί απ' όσους είχαν γράψει ως τότε για την Επανάσταση (Φωτάκος, Σπηλιάδης, Οικονόμου κ.ά.), και

³⁷ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Ρωσσογγολλάς*, ό. π, σ. 20-21. Βλ., επίσης, γι' αυτό το έργο Κ. Θ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', (1975), σ. 336 και Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μτφ. Στέλλα Νικολούδη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 338-343.

³⁸ Άνωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, ό. π, σ. 66 κ. εξ. Βλ. γι' αυτό το έργο, Κ. Θ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», ό. π, σ. 337 και Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π, σ. 343-352 κ. αλ.

³⁹ Βλ. Άνωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, ό. π, σ. 75.

μάλιστα από την κατηγορία ότι ήταν «*τουρκολάτρες*», που τους είχαν προσάψει⁴⁰. Στην περίπτωση, λοιπόν, αυτή μας δίνουν οι ίδιοι την εικόνα τους· έχουμε, δηλαδή αυτοεικόνες. Σε δύο, κυρίως, απομνημονευτές εντοπίσαμε την προσπάθεια αντίκρουσης όσων είχαν γράψει, έως τότε, οι αντίπαλοί τους: στον Δεληγιάννη και στον Παπατσώνη.

Ο Δεληγιάννης, πριν γράψει τα *Απομνημονεύματά* του (η συγγραφή τους ολοκληρώθηκε το 1858) ή ενώ τα έγραφε αισθάνθηκε την ανάγκη να απαντήσει στον Φραντζή και στον Φωτάκο για όλα όσα καταλόγιζαν στους μεγαλοπροεστούς της Πελοποννήσου, θεωρώντας ότι είχαν μειώσει την προσφορά τους (ιδίως την προσφορά της οικογένειάς του) στον Αγώνα⁴¹. Ακόμη πιο επικριτικός εναντίον όσων αρνούσαν την «εθνική προσφορά τους» είναι ο Κανέλλος στην πολυσέλιδη, και με έντονη πολεμική διάθεση, επιστολή του προς τον Φωτάκο στην οποία προβάλλει το δικό του αφήγημα για την Επανάσταση και τον ρόλο που έπαιξαν σ' αυτήν οι κοτζαμπάσηδες, θέλοντας να διαμορφώσει γι' αυτούς μια εντελώς διαφορετική εικόνα, τονίζοντας ότι οι πρόκριτοι της Πελοποννήσου είχαν πρωτοστατήσει στην επανάσταση του 1770⁴², καθώς και στην προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης της Πελοποννήσου το 1808 σε συνεργασία με δυσारेστημένους *αγιάνηδες* και με την βοήθεια των Γάλλων. Ας παραθέσουμε, εδώ, ένα μικρό μόνο απόσπασμα από τα πολλά που γράφει για το ότι οι ίδιοι ήταν οι πρωτεργάτες της Επανάστασης στο Μοριά: «*Τὴν διοργανώσαμεν διὰ τρομερῶν καὶ ἀνηκέστων εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἔθνων κινδύνων καὶ ἀπελπισίας, μὲ τὴν προφανῆ καταστροφὴν μας καὶ τὴν ἐκκινήσαμεν ἐν γνώσει αὐθορμήτως, παρθένον καὶ ἀγνὴν, ἄνευ οὐδὲ (sic) συμφερόντων, καθότι ἡμεῖς*

⁴⁰ Η Ευτυχία Λιάτα επισημαίνει ότι αξίζει να ερευνηθεί αν και κατά πόσο η «μαζική» συγγραφή απομνημονευμάτων από πρωταγωνιστές του Αγώνα, αποτέλεσε το κίνητρο για να γράψουν κάποιοι άλλοι αγωνιστές αργότερα παρόμοια έργα, αφηγούμενοι τα γεγονότα από τη δική τους αντιρρητική ή συμπλέουσα σκοπιά· βλ. Ευτυχία Λιάτα, «Οι αναβαθμοί», *ό. π.*, σ. 168.

⁴¹ Για παράδειγμα απαντώντας το 1840 με μακροσκελή επιστολή στον Αμβρόσιο Φραντζή (ο οποίος εξέδωσε τον πρώτο τόμο του έργου του ένα χρόνο πριν, το 1839) προκειμένου να αντικρούσει όσα έγραφε στην *Επιτομή* του, αναφέρει ότι εκείνοι που πρωτοξεκίνησαν την Επανάσταση ήταν οι προύχοντες και οι ανώτεροι κληρικοί (παραθέτει, μάλιστα, όλα τα ονόματά τους)· βλ. *στο ίδιο*, σ. 208-209.

⁴² Ο Μ. Σακελλαρίου, ο Τ. Γριτσόπουλος, ο Αθ. Φωτόπουλος κ.ά. ιστορικοί δέχονται ότι η επανάσταση του 1770 στην Πελοπόννησο ήταν έργο, κυρίως των προυχόντων· βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος*, *ό. π.*, σ. σ. 146 κ. εξ' Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Τα Ορλωφικά*, *ό. π.* Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες*, *ό. π.*, σ. 231-251· πρβλ. Γ. Β. Νικολάου, «Η επανάσταση του 1770 στην Πελοπόννησο», στον ίδιο *Μελέτες ιστορίας* *ό. π.*, σ. 289. Ο Δ. Τζάκης παρατηρεί ότι οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου ή ένα σημαντικό μέρος τους «εναρμόνισαν τις κοινωνικοπολιτικές τους στρατηγικές με τα σχέδια των Ρώσων και ξεσήκωσαν τις επαρχίες τους επιζητώντας την αποδέσμευσή τους από το οθωμανικό πλαίσιο και την υπαγωγή τους στη ρωσική κυριαρχία»· βλ. Δ. Τζάκης, «Ρωσική παρουσία στο Αιγαίο: από τα Ορλωφικά στο Λάμπρο Κατσώνη» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ΙΝΕ, 1770 – 2000*, τ. 1^{ος}, *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821*, Αθήνα 2003, σ. 120.

εἶχομεν κολοσαῖαν κατάστασιν χρηματικὴν καὶ κτηματικὴν, ἐχαίρομεθα τὴν ἀγάπην καὶ ἐμπιστοσύνην ὅλων ἀνεξαίρετως τῶν Πελοποννησίων διὰ τὰς πρὸς αὐτοὺς παντοτεινὰς εὐεργεσίας μας, καὶ οὐδέποτε ἐφαντάσθημεν νὰ ἀντικαταστήσωμεν τοὺς Τούρκους καθὼς ἐμπαθῶς καὶ αἰσχυρῶς μᾶς συκοφαντοῦν οἱ ἀγνώμονες καὶ ἀπελπισμένοι οὗτοι τυχοδιῶκται τῶν ὁποίων τὴν ζωὴν διεσώσαμεν πολλάκις ἀπὸ τοὺς Τούρκους μὲ κίνδυνον τῆς ἐδικῆς μας [...]»⁴³. Εἶναι ολοφάνερο ὅτι ὁ Δεληγιάννης διακατέχεται ἀπὸ τὴν ἐντονὴ αγωνία μήπως επικρατήσῃ στους μεταγενέστερους ἡ ἀποψη τῶν ἀντιπάλων του (στρατιωτικῶν καὶ ἄλλων) γιὰ τὸν ρόλο τῶν κοτζαμπάσηδων στὴν Επανάσταση καὶ γι' αὐτὸ προσπαθεῖ, ἀντιστρέφοντας σε μεγάλο βαθμὸ, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὴν πραγματικότητα, ὑπερτονίζοντας τὴν προσφορά τους, ἐπιδιώκοντας τελικὰ, νὰ δώσῃ γι' αὐτοὺς μιὰ ἐξωραϊσμένη εἰκόνα.

Ὁ ἀπολογητικὸς καὶ ἐριστικὸς θὰ λέγαμε τόνος τοῦ Κ. Δεληγιάννη, με στόχο τὴν υπεράσπιση τῆς «καλῆς εἰκόνας» καὶ τῆς υστεροφημίας τῆς οἰκογένειάς του, εἶναι ἐντονότερος στὰ *Απομνημονεύματά* του, στὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ περισσότερες οἱ ἀναφορὲς στὰ ὅσα ἐπραξάν προεπαναστατικὰ οἱ Δεληγιανναῖοι, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι προύχοντες τῆς Πελοποννήσου ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν. Ἀναμφίβολα, ὅμως, ἡ πολεμικὴ του εἶναι πολὺ πῖο ἐντονὴ ὅταν ἀναφέρεται στους κλέφτες τῆς Πελοποννήσου. Μελετώντας, συστηματικὰ, τὰ *Απομνημονεύματά* του ἐντοπίσαμε πολλές σχετικὲς ἀναφορὲς, ἀπὸ τις ὁποῖες ἐπiléξαμε νὰ παραθέσουμε μόνον δύο, οἱ ὁποῖες δίνουν τὸ στίγμα τῆς εἰκόνας πού ἐπιθυμεῖ νὰ δώσῃ στους μεταγενέστερους γιὰ τοὺς Δεληγιανναῖους καὶ κατ' ἐπέκταση γιὰ τὴν τάξη τους.

Ὅπως, γράφει πρὸς τὸ τέλος τῶν *Απομνημονευμάτων* του, «τὴν ἐξουσίαν ἡμεῖς τὴν εἶχομεν συγκεντρωμένην εἰς τὰς οἰκογενείας μας πρὸ ἀμνημονεῦτων χρόνων καὶ ὑπερασπιζόμεθα τοὺς ἀδελφοὺς μας χριστιανοὺς [...]. Ἡ ἐξουσία ἦταν πάντοτε συγκεντρωμένη εἰς τὰς αὐτὰς οἰκογενείας [...] καὶ εἶχον [οἱ προύχοντες] τὰς μεγάλας περιουσίας των, τὰς λαμπρὰς ἰδιοκτησίας των καὶ τὴν ἀγάπην καὶ τὸ σέβας τῶν συμπολιτῶν τους καὶ οἵτινες διὰ τὴν ἀπολύτρωσιν τῆς πατρίδος ἐθυσίασαν αὐθορμήτως καὶ πλοῦτον καὶ δόξαν καὶ ἰδιοκτησίας καὶ οἰκογενείας καὶ νεότητα καὶ ζωὴν. Αὐτοὺς ἐσέβοντο ἅπαντες ὥς εὐεργέτας των ἀνέκαθεν. Εἰς αὐτοὺς ὑπήκουον καὶ αὐτοὺς ἀκολουθοῦσαν»⁴⁴. Εἶναι καὶ ἐδῶ ἐμφανὲς ὅτι ὁ μεγαλοπρούχοντας τῆς Γορτυνίας ἐπιχειρεῖ νὰ δώσῃ μιὰ

⁴³ Βλ. Εὐτυχία Λιάτα, «Οἱ ἀναβαθμοί», ὁ. π., σ. 218-219.

⁴⁴ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὁ. π., τ. Γ', σ. 265.

εξιδανικευμένη εικόνα της οικογένειάς του και της τάξης του, χρησιμοποιώντας και όρους μετεπαναστατικούς («συμπολίται») με προφανή στόχο να προβάλει την εικόνα ατόμων που δεν ήταν ξένο σώμα από το λαό, δεν ήταν δηλαδή «Άλλου» αλλά αντίθετα ότι αυτός τους αγαπούσε και τους σεβόταν και ότι οι προύχοντες ήταν οι κατεξοχήν προστάτες του⁴⁵.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και όσα αφηγείται αναφερόμενος στον φόνο του πατέρα του Ιωάννη Παπαγιανόπουλου/Δεληγιάννη, το 1816. Πλέκοντας το εγκώμιο του πατέρα του⁴⁶ και αφού αναφέρεται προηγουμένως ότι χρημάτισε, επί δεκαέξι χρόνια, *μοραγιάνης* της Πελοποννήσου και επί τρία χρόνια *βεκίλης* (απεσταλμένος των χριστιανικών κοινοτήτων) στην Κωνσταντινούπολη και ότι έκανε πολλά έργα για τους χριστιανούς (χτίσιμο σχολείου στα Λαγκάδια και οικονομική ενίσχυση σε πολλά σχολεία της επαρχίας του, οικοδόμηση εκκλησιών, προικοδοσίες φτωχών κοριτσιών κλπ.), παρατηρεί τα εξής: «*Εἰς αὐτὸ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου του συνετέλεσε διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς τύχης ὅλων τῶν Χριστιανῶν Πελοποννησίων, οἵτινες ἦταν ὑποβλεπόμενοι ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἔνεκα τῆς ἐπαναστάσεως τῶν 1769 (sic), διεφύλαξεν δὲ ἰδίως τὴν ἐπαρχίαν του τὴν Καρύταινα ὥστε δὲν ἐδύνατο πλέον οὐδεὶς τῶν δυνατῶν Ὀθωμανῶν νὰ τὴν καθυποβάλῃ εἰς τὴν αὐθαίρεσίαν του ἢ νὰ τὴν βλάψῃ*»⁴⁷. Με όλα όσα γράφει ο Κανέλλος για τον πατέρα του -τον φαινομενικά παντοδύναμο αλλά όπως τελικά, αποδείχθηκε ανίσχυρο μπροστά στην ισχυρότατη οθωμανική εξουσία- δεν μπορούμε, βέβαια, να τον εντάξουμε στην κατηγορία του «Άλλου», με τη μόνη διαφορά ότι εδώ λέει την μισή αλήθεια. Όταν, όμως, ένας ιστορικός γνωρίζει και την άλλη πλευρά της δράσης του, νομίζω ότι δικαιούται να

⁴⁵ Σχολιάζοντας το ίδιο απόσπασμα, ο ιστορικός Ν. Ροτζώκος παρατηρεί ότι «ο Δεληγιάννης ισχυρίζεται εδώ ότι η εξουσία των προυχόντων στις επαρχίες δεν είναι αυθαίρετη και συγκυριακή, άρα παροδική. Απεναντίας, θεμελιώνεται σε ιστορικές αξίες που χάνονται στα βάθη του χρόνου, σε συνέχειες και διάρκειες σταθερές, στην ιστορία, που την καθιστούν αναλλοίωτη, σχεδόν 'φυσική'» βλ. Ν. Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος*, ό. π, σ. 123 και στου ιδίου, Ν. Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις*, ό. π, σ. 194, όπου παρατηρεί ότι η ταυτότητα των προυχόντων αναλύεται στο έργο του Κ. Δεληγιάννη αναφορικά με άλλες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες που συμμετέχουν στην Επανάσταση και έτσι επιχειρείται η δικαίωση του ρόλου τους. Βλ., επίσης, και πίνακα με τίτλο: Η ταυτότητα του προύχοντα στο λόγο του Δεληγιάννη (ανάμεσα στις σελ. 194-195), όπου ανάμεσα στ' άλλα χαρακτηριστικά τους τονίζονται τα εξής: άνθρωποι υψηλής καταγωγής, ευεργέτες των αδυνάτων χριστιανών, πατριώτες, με ευγενή αισθήματα ελευθερίας φόβητρο των Τούρκων, συνετοί, με πολλές ικανότητες, φιλάνθρωποι.

⁴⁶ Πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Γ. Νικολάου, ότι εδώ ο Δεληγιάννης σχεδόν αγιοποιεί τον πατέρα του και βλέπει μόνο θετικά τη δράση του, κάτι που είναι φυσικό για έναν γιο που γράφει για τον πατέρα του, αποσιωπώντας, όμως όλα τα αρνητικά σημεία του βίου του (π.χ. αγορά πολλών χωριών και μετατροπή τους σε τσιφλίκια, έντονες και ολέθριες διαμάχες με άλλους προύχοντες του Μοριά κλπ.) βλ. G. Nikolaou, «La famille Deligiannis», στο Maria Efthymiou (επίμ.), *La société grecque*, ό. π, σ. 162.

⁴⁷ Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π, τ. Α', σ. 74.

τον κατατάξει στην κατηγορία ενός άλλου «Άλλου» και μάλιστα όχι μόνον αυτόν αλλά και άλλους προύχοντες της Πελοποννήσου.

Στην ίδια γραμμή κινούνται και τα *Απομνημονεύματα* του Παπατσώνη, τα οποία όμως, δεν μας δίνουν εξίσου πλούσια στοιχεία για να σχηματίσουμε την εικόνα των κοτζαμπάσηδων μιας και ρίχνει το βάρος σε οικονομικής φύσεως ζητήματα. Σ' αυτό το κείμενο προβάλλονται, άμεσα ή έμμεσα, εικόνες ενός σημαίνοντος τοπικού προύχοντα, ο οποίος έχει γνωριμίες με άτομα της οικογένειας του σουλτάνου (με την Μπεγιάν σουλτάνα, αδερφή του Σελίμ Γ'), απ' την οποία αγοράζει πολλά χωριά στην επαρχία Εμπλακίων Μεσσηνίας και τα μετατρέπει σε τσιφλίκια και διατηρεί καλές σχέσεις με Οθωμανούς αξιωματούχους που τους φιλοξενούσε στο αρχοντικό του κλπ⁴⁸. Σχηματίζουμε, λοιπόν, την εικόνα ενός ατόμου (του παππού του Π. Παπατσώνη, Δημήτριου Παπατσώνη), καιροσκόπου που ήξερε να εκμεταλλεύεται τις ευκαιρίες που του δίνονταν για να αναδειχθεί και που επιδίωκε να έχει καλές σχέσεις με την οθωμανική εξουσία (κεντρική και τοπική) προκειμένου να ισχυροποιηθεί οικονομικά και, κατ' επέκταση, κοινωνικά⁴⁹.

Αναρωτιέται κανείς, ύστερα από όλα όσα εκθέσαμε παραπάνω, αν όντως μπορούμε να κατατάξουμε τους κοτζαμπάσηδες στην κατηγορία των άλλων «Άλλων», όπως, τουλάχιστον, τους θεωρεί μια μερίδα απομνημονευματογράφων και ιστοριογράφων, ή αν αυτή η κατάταξη τους αδικεί. Κατά τη γνώμη μου, είναι λογικό οι κοτζαμπάσηδες να μοιάζουν με τους Οθωμανούς κατ' αρχάς εξωτερικά, λόγω της ενδυμασίας τους αλλά και του τρόπου με τον οποίο ζούσαν. Η χρόνια συμβίωση τους με τους *αγιάνηδες*, καθώς και η κοινή, ως ένα βαθμό, πολιτική τους δράση, είχε ως συνέπεια να αναπτυχθεί στους κοτζαμπάσηδες η συνήθεια –η οποία δημιουργείται ύστερα από συνεχή επαφή και είναι, όπως γνωρίζουμε καταλυτική- να φέρονται ως Οθωμανοί. Όμως έναν κοτζάμπαση δεν μπορούμε να τον κρίνουμε μόνο απ' αυτούς τους παράγοντες για να τον εντάξουμε στην κατηγορία των Οθωμανών Τούρκων, καθώς όλες οι εικόνες γι' αυτούς, που παραθέσαμε παραπάνω, αποτυπώνουν, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, όχι μόνο τα πολλά τους προνόμια και τις καταχρήσεις της εξουσίας τους, αλλά και την επισφαλή τους θέση και, κυρίως, τον ρόλο που έπαιζαν οι ίδιοι για την διατήρηση της ισορροπίας, στην αρχή της Επανάστασης, μεταξύ αυτών που οργάνωναν την Επανάσταση (των Φιλικών) και των Οθωμανών με τους οποίους τους έδεναν, έως τότε, πολλά συμφέροντα. Από την άλλη πλευρά, οι

⁴⁸ Βλ. Π. Παπατσώνη, *Απομνημονεύματα*, ό. π, σ. 29 και 47.

⁴⁹ Βλ. και Αλίκη Φακούρα, *Προύχοντικές αυθεντίες στον Μοριά 1715–1821*: ό. π, σ. 120.

κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου συνέβαλαν στον Αγώνα του Εικοσιένα και, συνεπώς, η προσφορά τους σ' αυτόν ήταν, αναμφίβολα, μεγάλη -ας μην ξεχνάμε τη στάση που κράτησαν και στα Ορλωφικά-. Τίθεται όμως το καίριο ερώτημα, αν βοήθησαν ανιδιοτελώς στην Επανάσταση ή επιδίωκαν, υστερόβουλα, τη διατήρηση των κεκτημένων τους αν σκεφτούμε ότι έβλεπαν την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήδη από το τέλος του 18ου αιώνα. Συνεπώς, εύλογα θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς στο σημείο αυτό, ποιά ήταν, τελικά, τα κίνητρα που ώθησαν τους μεγαλοπροεστούς της Πελοποννήσου να πάρουν μέρος στον Αγώνα και σ' ένα δεύτερο επίπεδο διερεύνησης αυτού του πολύ δύσκολου ερωτήματος, αν οι κοτζαμπάσηδες επιδίωκαν να διαδεχθούν τους Οθωμανούς Τούρκους στην εξουσία, δηλαδή να μπουν οι άλλοι «Άλλοι» στην θέση των «Άλλων». Επιπρόσθετα, είναι σημαντικό να σκεφτούμε αν εκτός από την βαθιά –φαινομενικά τουλάχιστον- θρησκευτική πίστη, είχαν και εθνική συνείδηση, ιδίως στη διάρκεια της Επανάστασης. Τούτο, κατά την άποψή μου, αποτελεί ένα «κλειδί» για την βαθύτερη κατανόηση της πολύπλοκης και συνάμα αντιφατικής προσωπικότητας και του ρόλου των κοτζαμπάσηδων.

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας την εργασία μας, διαπιστώνουμε ότι το θέμα με το οποίο ασχοληθήκαμε παρουσιάζει, πράγματι, ενδιαφέρον αλλά, ταυτόχρονα, και πολλές δυσκολίες κατά τη διαπραγμάτευσή του. Τούτο οφείλεται σε δύο, κυρίως, λόγους: αφενός στις ίδιες τις πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας, οι οποίες μας δίνουν πληροφορίες για τα ίδια γεγονότα ή πρόσωπα, συχνά, αλληλοσυγκρουόμενες και αφετέρου στο ότι η εικόνα του Οθωμανού Τούρκου είναι ιδεολογικά φορτισμένη στην ελληνική ιστοριογραφία, ιδίως κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, λόγω της έξαρσης του εθνικισμού και άλλων αιτίων.

Όπως είδαμε, ο χρόνος και ο τόπος γέννησης του κάθε συγγραφέα-αγωνιστή ή ιστοριογράφου της Επανάστασης, οι οικογενειακές του καταβολές, το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον μέσα στο οποίο μεγάλωσε, τα γεγονότα στα οποία συμμετείχε, προεπαναστατικά, και ο ρόλος που διαδραμάτισε κατ' αυτή την περίοδο, καθώς και οι όποιες σχέσεις του με την οθωμανική εξουσία άσκησαν καθοριστική επίδραση σ' αυτά που αφηγείται. Από την άλλη πλευρά, η όλη δράση του στα χρόνια της Επανάστασης και μετά από αυτήν, ο χρόνος συγγραφής του έργου, οι επικρατούσες τότε πολιτικές συνθήκες και τα ιδεολογικά ρεύματα είναι εντελώς απαραίτητο να ληφθούν υπόψη για την κατανόηση του περιεχομένου του και, ιδιαίτερα, των εικόνων που μας δίνουν αυτά τα έργα για τους Οθωμανούς Τούρκους. Και τούτο διότι από την εποχή που γεννήθηκαν, ολοκληρώθηκαν ως προσωπικότητες και έδρασαν οι αγωνιστές-απομνημονευματογράφοι ή ιστοριογράφοι του 1821 μέχρι τη συγγραφή των απομνημονευμάτων ή ιστορικών τους έργων μεσολάβησε –στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις– αρκετός χρόνος που διέφερε πολύ από τις προεπαναστατικά επικρατούσες συνθήκες. Από τις τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες ως το 1840 και μετά, οπότε συνθέτουν αυτοί οι άνδρες τα έργα τους, συντελέστηκαν στο ελληνικό κράτος πολιτικές, κοινωνικο-οικονομικές, ιδεολογικές και πολιτιστικές αλλαγές, που αν δεν ληφθούν υπόψη δεν μπορούμε να κατανοήσουμε και να αξιολογήσουμε ορθά όσα καταθέτουν στα κείμενά τους αυτοί οι συγγραφείς.

Μελετώντας αυτές τις πηγές, μου γεννήθηκε ένα ερώτημα: γιατί, αν όχι όλοι, τουλάχιστον μερικοί από τους απομνημονευτές και ιστοριογράφους, έχοντας ήδη διαμορφώσει και αποκρυσταλλώσει τις απόψεις τους για τους «Άλλους», δηλαδή τους Οθωμανούς Τούρκους στα χρόνια που γράφουν και, ίσως, έχοντας αναθεωρήσει

τις αντιλήψεις και τις ιδέες τους για όσα έζησαν μαζί μ' αυτούς, μπορούν, την ώρα που αναπολούν και καταγράφουν τα προεπαναστατικά ή επαναστατικά γεγονότα, να τα αφηγούνται όπως τα έζησαν, παρ' όλες τις αλλαγές που είχαν σημειωθεί εν τω μεταξύ. Γι' αυτό το λόγο αποφύγαμε, όσο αυτό ήταν δυνατό, την επιφανειακή χρήση των εικόνων που εντοπίσαμε, προκειμένου να δούμε αν τα γεγονότα που αφηγούνται αλλοιώνονται ή αν εξωραϊζονται σκόπιμα, ή αν υποβαθμίζεται η σημασία ορισμένων, με τελικό στόχο να δοθεί μία επίπλαστη εικόνα για τους «Άλλους». Μελετήσαμε, λοιπόν, κριτικά τα γεγονότα που αφηγείται κάθε αγωνιστής-απομνημονευματογράφος κρίνοντάς τα και αναλύοντάς τα με τη μέγιστη δυνατή αντικειμενικότητα και αμεροληψία, για να μην «προδώσουμε» ούτε τους συγγραφείς ούτε όσα γράφουν, καθώς, όπως γνωρίζουμε, κάθε πηγή έχει τα όριά της.

Όσο απομακρύνονται χρονικά οι συγγραφείς, των πηγών που χρησιμοποιήσαμε, από τις τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες και την Επανάσταση και παύει να υπάρχει η συνύπαρξή ή η σύγκρουσή τους με τους Οθωμανούς Τούρκους, τόσο φθίνουν και ίσως απαλείφονται από τη μνήμη τους όσες καταστάσεις είχαν ζήσει στο παρελθόν. Χάνεται αφενός ο παράγοντας συνήθεια, ο οποίος έπαιζε καθοριστικό ρόλο στις μεταξύ τους σχέσεις, αφετέρου έχει τελειώσει η μεγάλη σύγκρουση του '21 και παρεμβάλλονται άλλες πολιτικές καταστάσεις, με αποτέλεσμα οι εικόνες που μας δίνουν –τουλάχιστον ορισμένοι από αυτούς τους συγγραφείς- να μην είναι, ίσως, αυτές που τους είχαν εντυπωθεί προεπαναστατικά.

Αντικαθίσταται, λοιπόν, στη σκέψη αυτών των αγωνιστών η οθωμανική από την εθνική εξουσία, με αποτέλεσμα να επηρεάζεται η εξιστόρηση των γεγονότων, μέσα από την οποία δίνεται η εικόνα του «Άλλου», του «διαφορετικού», του «εχθρού», του πρώην «γείτονα» με συνέπεια, οι εικόνες που μας δίνουν να μην ανταποκρίνονται, ίσως, απόλυτα στα όσα, πράγματι, είχαν ζήσει, είχαν δει ή είχαν ακούσει αλλά να παραμορφώνονται και να επικαλύπτονται με φαντασιακές «εθνικές εικόνες», οι οποίες επικράτησαν μετά την Επανάσταση και την δημιουργία εθνικού κράτους, μέσα στο κλίμα του μεγαλοϊδεατισμού. Συνεπώς, όπως είδαμε, τα κείμενα αυτά είναι διαμεσολαβημένα από άλλα γεγονότα και, μόνο όταν κατανοήσουμε τούτο και όταν τα μελετήσουμε με κριτική σκέψη και τα εξετάσουμε κάτω από αυτή την οπτική γωνία, τότε μπορούμε να καταλάβουμε σε μεγάλο βαθμό όλα όσα γράφουν.

Έγινε νομίζουμε κατανοητό ότι εκτός από αυτή καθαυτή την κατάκτηση και τη νομικά υποδεέστερη θέση των χριστιανών, οι δύο βασικοί παράγοντες δημιουργίας των εικόνων για τους Οθωμανούς Τούρκους ήταν η θρησκευτική και η εθνική

ετερότητα. Δηλαδή, οι δύο λαοί δομούν τις ταυτότητές τους μέσα σ' ένα διαφορετικό πολιτισμικό και θρησκευτικό σύστημα αξιών: τον χριστιανισμό και το ισλάμ. Στη συνάφεια αυτή εξετάσαμε και την εικόνα που μας δίνουν οι πηγές μας για τους εξισλαμισμένους χριστιανούς της Πελοποννήσου, δηλαδή γι' αυτούς που «τούρκεψαν» και διαπιστώσαμε ότι δεν είναι τόσο αρνητική, όπως, ίσως, θα περίμενε κανείς –αν εξαιρέσουμε τα Βαρδουνοχώρια- έχοντας υπόψη του το γενικό σχήμα ότι οι μουρτάτες εθεωρούντο άτομα αξιόμεμπτα.

Για να κρίνουμε, λοιπόν, αμερόληπτα και χωρίς προκαταλήψεις το οθωμανικό παρελθόν της Πελοποννήσου, θα πρέπει να ξεφύγουμε από τις φανατισμένες και στερεότυπες αναπλάσεις του παρελθόντος της, οι οποίες χαλκεύονται μέσω της κατασκευής των «εθνικών ιστοριών». Μ' άλλα λόγια, οι εθνικές ταυτότητες που δημιουργήθηκαν αποτέλεσαν τροχοπέδη για το πώς χαρακτήριζαν οι Έλληνες τον «Άλλον», μια ετερότητα, μέσα στο σχήμα «Εμείς» και οι «Άλλοι».

Διαπιστώσαμε, επίσης, ότι ορισμένοι από τους συγγραφείς, τα έργα των οποίων χρησιμοποιήσαμε, χαρακτηρίζουν, ο κάθε ένας με το δικό του ξεχωριστό τρόπο, τους Οθωμανούς Τούρκους ως «τυράννους» μιλώντας για τα χρόνια πριν την Επανάσταση. Δεν μπορέσαμε όμως, παρά την προσπάθειά μας, να απαντήσουμε ικανοποιητικά στο εξής ερώτημα: για ποιόν, άραγε, λόγο πολλοί από τους συγγραφείς ένιωθαν τους Οθωμανούς Τούρκους, άλλοι σε μεγαλύτερο και άλλοι σε μικρότερο βαθμό, ως «τυράννους». Πιστεύω ότι υπήρχαν και πολλοί λόγοι, οι οποίοι τους οδηγούσαν να διατυπώσουν αυτόν τον, όντως, βαρύ χαρακτηρισμό, ο οποίος αντιπροσωπεύει τις «βάρβαρες» πρακτικές της οθωμανικής εξουσίας. Είναι, όμως, σημαντικό να επισημάνουμε ότι και οι εικόνες των Οθωμανών που ασκούσαν εξουσία, όπως διαπιστώσαμε παραπάνω, δεν είναι πάντα αρνητικές.

Θα πρέπει, όμως, να τονίσουμε, για μία τελευταία φορά, ότι οι σχέσεις -συνεπώς και οι εικόνες- των χριστιανών με τους μουσουλμάνους στην Πελοπόννησο διέφεραν πολύ από τις σχέσεις και τις εικόνες που είχαν δημιουργήσει οι πρώτοι για την οθωμανική εξουσία και τους φορείς της (ανώτερους ή κατώτερους αξιωματούχους). Όπως είδαμε, τούτο οφείλεται στο ότι η οθωμανική εξουσία ήταν, εν πολλοίς, καταπιεστική, ενώ αντίθετα οι χριστιανοί συμβίωναν, με τον οθωμανικό πληθυσμό σε πάρα πολλές περιπτώσεις, ειρηνικά και αναπτύσσονταν μεταξύ τους καθημερινές σχέσεις οικειότητας, που οικοδομήθηκαν λόγω της γειτνίασης σε πόλεις ή χωριά.

Συνεπώς, όπως είδαμε και παραπάνω, υπάρχουν πολλές θετικές εικόνες που αναφέρονταν στους δύο λαούς και διαπιστώσαμε, μέσω της συγκριτικής μας έρευνας σε μεγάλο βαθμό την αντικειμενικότητα που τις χαρακτηρίζει. Παρά ταύτα, οι καλές σχέσεις ανάμεσα σ' αυτές τις εθνότητες δεν στάθηκαν καταλυτικός παράγοντας για να ξεπεραστούν οι αντιπαλότητες μεταξύ τους. Θεωρώ ότι οι Οθωμανοί Τούρκοι δεν μπορούσαν να υπερκεράσουν τις επιταγές που όριζε η θρησκεία τους, η οποία και επηρέαζε τις σχέσεις τους με τους χριστιανούς. Από την άλλη πλευρά όμως και οι Έλληνες πιθανότατα δεν μπορούσαν να δουν τους Οθωμανούς, με τους οποίους συμβίωναν για τετρακόσια περίπου χρόνια, ως «Έλληνες», αλλά τους αντιμετώπιζαν σαν «Άλλους».

Τέλος μας απασχόλησε το ερώτημα αν και κατά πόσο μπορούμε να εντάξουμε στην κατηγορία των «Άλλων» και τους χριστιανούς μεγαλοπροεστούς της Πελοποννήσου (*κοτζαμπάσηδες*), τους οποίους ορισμένοι απομνημονευτές ή ιστοριογράφοι τους ταυτίζουν, με τους Οθωμανούς Τούρκους, λόγω του ρόλου που έπαιζαν, προεπαναστατικά, εκμεταλλευόμενοι τις κερδοσκοπικές δυνατότητες που τους έδινε η θέση τους στην πυραμίδα της αυτοδιοίκησης των χριστιανικών κοινοτήτων. Η έρευνά μας σ' αυτό το επιμέρους ακανθώδες και πολυσυζητημένο ζήτημα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η χρόνια συμβίωση τους με τους *αγιάνηδες*, καθώς και η κοινή, ως ένα βαθμό, πολιτική τους δράση, είχε ως συνέπεια να αναπτυχθεί στους κοτζαμπάσηδες η συνήθεια να φέρονται ως Οθωμανοί. Δεν μπορούμε, όμως, με κριτήριο μόνο αυτά τα γεγονότα να τους εντάξουμε στην κατηγορία των Οθωμανών Τούρκων.

Εν κατακλείδι, θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι το θέμα το οποίο διαπραγματευθήκαμε, δεν μπορεί, βέβαια, να εξαντληθεί στα πλαίσια μιας Διπλωματικής εργασίας αλλά απαιτεί περαιτέρω έρευνα προκειμένου να αξιοποιηθούν και άλλες, ανέκδοτες ή δημοσιευμένες πηγές (ελληνικές και ξένες), καθώς και τα πορίσματα άλλων συναφών επιστημών (κάτι που το επιδιώξαμε ως ένα βαθμό και σ' αυτό το πόνημά μας). Επίσης, να διευρυνθεί ο τοπικός και χρονικός του ορίζοντας, ώστε να καταλήξουμε σε πιο στέρεα συμπεράσματα, να τεθούν και άλλα ερωτήματα, που δεν κατέστη εφικτό να απαντηθούν σ' αυτή την εργασία, λόγω της αναγκαστικά περιορισμένης έκτασής της, και τέλος να δούμε σε ποιες διαπιστώσεις έχουν καταλήξει οι Τούρκοι ιστορικοί, οι οποίοι έχουν μελετήσει μέσα από οθωμανικές-τουρκικές πηγές την εικόνα που σχημάτισαν οι Οθωμανοί Τούρκοι για τους Έλληνες την ίδια περίοδο.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΠΗΓΕΣ

1. Ανέκδοτες πηγές

ΓΑΚ, Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, Χειρ. 43, Νικόλαου Πιπιλή, *Τά απομνημονεύματα τοῦ πατρός μου (1750–1821) ὑπὸ ἀγνώστου Πιπιλῆ ἀπὸ Ζούρτσα τοῦ Σουλιμᾶ Τριφυλίας γραφέντα ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του*.

ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Χειρ. 250, *Χειρόγραφο χαρτάω του ΙΘ' αιώνος εκ φύλλων 448 εις 11 τεύχη, ἀκέφαλο και κολοβό*.

2. Δημοσιευμένες πηγές

Ανωνύμου τοῦ Ἑλλήνος, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἤτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας*, Ἐν Ἰταλίᾳ 1806 (χρησιμοποιούμε την ἔκδοση Κάλβου, Αθήνα 1980).

Αρχεῖα της ἐλληνικῆς παλιγγενεσίας, 1821-1832. Αἱ ἐθνικαὶ Συνελεύσεις, ἐκδ. της Βιβλιοθήκης της Βουλῆς των Ελλήνων, αρ. 3, τ. Α': Α' ἐν Ἐπιδαύρῳ, Β' ἐν Ἀστρεῖ, Γ' ἐν Ἐπιδαύρῳ, ἐν Ἑρμιόνη καὶ Τροιζήνι κατ' ἐπανάληψιν, Αθήνα 1971.

Βέης Νίκος, «Αρκαδικὰ χωρικά περιπατήματα», στο *Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα Ἀρμονία*, τεύχος 8, ἐν Αθήναις, Αύγουστος 1900, σ. 89–157.

Γερμανός Παλαιών Πατρών, *Απομνημονεύματα*, Επιμέλεια – Εισαγωγή – Ευρετήριο Ιωάννας Γιανναροπούλου, Τ. Αθ. Γριτσόπουλου, ἐκδ. Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης της Σχολῆς Δημητσάνης, Αθήνα 1975 [α' ἔκδοση 1837].

Γριτσόπουλος Αθ. Τάσος, «Στατιστικαὶ εἰδήσεις περὶ Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά Η'* (1971), σ. 411-459.

Δελγιάννης Κανέλλος, *Απομνημονεύματα*, τ. Α'-Γ', εισαγωγή – σχόλια Γ. Τσουκαλά, ἐκδ. Γ. Τσουκαλά και υιοί «Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1957.

Ζαφειρόπουλος Ιωσήφ, *Οι ἀρχιερεῖς και οι προύχοντες ἐντὸς της ἐν Τριπόλει φυλακῆς ἐν ἔτει 1821*, Ἐν Ἀθήναις 1890.

Κασομούλης Νικόλαος, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833*, (ἐπιμ. Γ. Βλαχογιάννης), τ. Α' - Γ', Αθήνα 1939-1942 (επανέκδ. 1997-1998).

Καψάλης Δ. Γεράσιμος, «Οἱ Τούρκοι τοῦ ἐκ τῶν παροιμιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ», *Λαογραφία*, τ. Ζ' (1923), σ. 385-421.

Κολοκοτρώνης Θεόδωρος, *Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, (Απομνημονεύματα)*, καταγραφή – παρουσίαση Γ. Τερτσέτη, εισαγωγή Τ. Βουρνά, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα χ. χ. [α' έκδ. 1846].

Κοντάκης Αναγνώστης, *Απομνημονεύματα*, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήναι 1957.

Κουτσονίκας Λάμπρος, *Γενική Ιστορία τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τύποις τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» Δ. Καρακατζάνη, τ. Α' -Β', Αθήναι 1863-1864.

Leake William, *Travels in the Morea*, Λονδίνο 1830, vol. I-III.

Λιάτα Ευτυχία, *Αρχαία οικογένειας Δεληγιάννη*, Αθήνα 1992.

Μακρυγιάννης Ιωάννης, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή-σχόλια Σπ. Ασδραχάς, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1957.

Ο Ρωσσαγγλογάλλος, κριτική έκδοση με επιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2012.

Οικονόμου Μιχαήλ, *Ιστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερὸς τῶν Ἑλλήνων ἀγὼν*, (επιμ.) Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1957. [α' έκδοση 1873]

Παπατσώνης Παναγιώτης, *Απομνημονεύματα ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου Α'*, εισαγωγή – σημειώσεις Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα 1960, (ανατύπωση ΓΑΚ, Αθήνα 1993).

Ρηγόπουλος Θεόδωρος, *Απομνημονεύματα, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τοῦ ἔτους 1821*, εισαγωγή – επιμέλεια – ευρετήριο Αθανασίου Θ. Φωτόπουλου, Αθήνα 1979.

Τρικούπης Σπυρίδων, *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, β' έκδοση, τ. Α' -Β', Ἐν Λονδίῳ 1860, 1861. [α' έκδοση, τ. Α' -Δ' 1853-1857].

Φραντζής Αμβρόσιος, *Ἐπιτομή τῆς Ιστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1715, καὶ λήγουσα τὸ 1837 διηρημένη εἰς τόμους τέσσαρας*, τ. Α', τ. Β', ἔν Ἀθήναις 1839, τ. Γ', τ. Δ', ἔν Ἀθήναις 1841.

Φωτάκος Φώτιος, *Απομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, ἐκδοθέντα δὲ ὑπὸ Σταύρου Ἀνδρόπουλου (Αρεοπαγίτου), τ. Α', εκδ. Χ. Μπούρας, Αθήνα 1899.

Χιδίρογλου Παῦλος, *Ἐθνολογικοὶ προβληματισμοὶ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ καὶ τὴν ἐλληνικὴ παροιμιολογία*, Παράρτημα αρ. 10 τῆς Λαογραφίας, Αθήνα 1987.

II. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1.Ελληνόγλωσση

α. Ελληνικές μελέτες

Αβδελά Έφη, «Ετερότητα» και «ταυτότητα»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα θέματα*, (1995), σ. 17-20.

Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη Ελένη «Ιστορικές πηγές του Αγώνα. Έγγραφα, Απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ΙΝΕ 1770 – 2000, Η Ελληνική Επανάσταση 1821 – 1832*, τ. 3^{ος}, Αθήνα, 2003 σ. 371 – 388.

Αργυρίου Αστέριος, *Κοράνιο και Ιστορία*, εκδ. Αποστολική διακονία 1992.

Αργυρόπουλος Θεόδωρος, «Έπιφανείς αγωνισταί τοῦ '21. Ὁ Φίλιππος Θεόδωρος Ρηγόπουλος», *ΕΚ*, τευχ. 7^{ον} (1975), σ. 25-51.

Αρνάκης – Γεωργιάδης Γεώργιος, *Οι πρώτοι Οθωμανοί., Συμβολή στο πρόβλημα της πτώσης του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282 – 1337)*, εκδ. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008

Ασδραχάς Ι. Σπύρος, «Αρδεύσεις και καλλιέργειες στις ελληνικές περιοχές της οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 101- 122.

---, *Βίωση και Καταγραφή του Οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2007.

---, Εισαγωγή στα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1957, ιδίως σ. ιβ'-θ'.

---, *Η ελληνική οικονομική ιστορία (ιε-ιθ αιώνας)*, τ. Α', Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς, Αθήνα 2003.

---, *Ιστορικά, απεικάσματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

---, *Σχόλια*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.

---, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τ. 3^{ος} /τευχ. 5^ο (1986), σ. 229-258

Βακαλόπουλος Απόστολος, «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», *ΙΕΕ*, τ. Ι', Αθήνα 1974, σ. 22-91.

---, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 1941.

---, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973 και τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1980.

---, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων: Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα, έρευνα πορίσματα, διδάγματα*, Θεσσαλονίκη 1983.

Βατίδου Όλγα, *Η χριστιανικότητα των Τούρκων και οι Έλληνες της Μικρασίας*, Αθήνα 1956.

Βερέμης Θάνος. (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, εκδ. MIET, Αθήνα 1997.

Βερέμης Θάνος – Κολιόπουλος Γ., *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Τρίτη έκδοση Καστανιώτη, Αθήνα 2006.

Βλαχογιάννης Γιάννης, *Οι κλέφτες του Μοριά*, Αθήνα 1935, σ. 120, (από το ημερολόγιο του Ρήγα Παλαμίδα).

Βογιατζής Γιώργος, *Από το Ματζικέρτ στη Βιέννη, Αναγνώσεις της Ιστορίας των Τούρκων από το 1071 έως το 1529*, εκδ. Σπανίδη, Ξάνθη 2007.

Βόγλη Ελπίδα, «Γνήσιοι» ή «νεόφυτοι» Έλληνες και «ξένοι»: Η κοινωνία των Ελλήνων υπό διαμόρφωση (1821-1858)», *Πρακτικά, ΚΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 227-242.

---, *Έλληνες και το γένος. Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821- 1844)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007.

Γιακωβάκη Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην Ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 10^{ος}-18^{ος} αιώνας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας', Αθήνα 2006.

Γιανναροπούλου Ιωάννα, «Ο ιστοριογράφος Μιχαήλ Οικονόμου», *Γορτυνιακά*, τόμ. Β' (1978), σ. 17-36.

Γιαννουλάτος Αναστάσιος, *Ισλάμ, θρησκευολογική επισκόπηση*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2006.

Γούδας Αναστάσιος, *Βίοι Παράλληλοι. Τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τ. Α', Β' Η', τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως, Αθήναι 1872.

Γριτσόπουλος Τάσος, «Ιω. Φιλήμονος Συνοπτική έκθεσις ἐπὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης», *Μνημοσύνη*, τ. Η' (1980-81), σ. 3-126.

---, *Ιστοριογραφία του Αγώνος (1821)*, Αθήνα 2003 [α' έκδοση *Μνημοσύνη*, 3 (1970 – 1971) σ. 33 – 253].

---, *Τὰ Ὀρλωφικά. Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς*, Αθήνα 1967

Δασκαλάκης Απόστολος, *Τα αίτια και οι παράγοντες της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Παρίσι 1927.

Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, «Η στάση του σουλτάνου ύστερα από την έναρξη της επανάστασης στην Ελλάδα», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', (1975), σ. 130-172.

---, *Ιωάννης Φιλήμων, Αγωνιστής – Δημοσιογράφος – Ιστορικός*, Αθήνα 1967.
Δημαράς Θ. Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 3^η Έκαρος, Αθήνα 1964.

Δημαράς Κων/νος, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', (1975), σ. 328-359

Δημητρόπουλος Δ., «Θεόδωρος Κολοκοτρώνης», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2009.

Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821 – 1828*, μτφ Κ. Κουρεμένος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

Δραγώνα Θάλεια *Στερεότυπα και προκαταλήψεις*, εκδ. ΥΠΕΠΘ/Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007.

Δρούλια Έλλη, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα (1833): περιλήψεις-ερευνητήρια*, εκδ. ΕΜΝΕ, Αθήνα 2010.

Δρούλια Λουκία (επιμ.), *Περιηγητικά Θέματα: Υποδομή και Προσεγγίσεις*, εκδ. ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993.

Εξερτζόγλου Χάρης, *Εκ δυσμών το φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19ου - 20ού αιώνα)*, εκδ. εικοστού πρώτου, Αθήνα 2015.

Ζιάκας Δ. Γρηγόριος, *Ισλάμ, Θρησκεία και Πολιτεία*, εκδ. Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη 2003.

Ζωγράφος Αναστάσιος, «Η παράσταση του «Τούρκου» στους ιστορικούς της Άλωσης», *Τα Ιστορικά*, τ. 8^{ος} / τευχ. 14, 15 (Δεκ.1991), σ. 17 – 44.

Θεοδωρίδης Κ. Γ., *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του Εικοσιένα*, (διδ. διατριβή), Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών-10, Αθήνα 2012.

Θεοτοκάς Νίκος *Μακρυγιάννης*, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2010.

Ιντζεσίλογλου Ν., «Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», στο «*Εμείς*» και οι «*άλλοι*», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, (επιμ. Χρ. Κωνσταντοπούλου – Λ. Μαράτου - Αλιπράντη, κ.α.), ΕΚΚΕ, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 177 – 202.

Καββαδίας Β. Γ., *Επανάσταση και κοινωνική δυναμική -1821-*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1996.

Καβουρίδης Στ. Κανέλλος Δεληγιάννης, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επίμ.) *Ιστορική βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2010.

Καλαντζής Κώστας *Ο Ιστορικός Αμβρόσιος Φραντζής: Ο Κληρικός, ο Πολεμιστής και ο Διπλωμάτης 1771-1851*, εκδ. Σύλλογος Πελοποννησίων, Αθήνα 1937

Καμπούρογλου Δημήτρης, *Μελέτη περί τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ 1771 – 1826*, ἐν Ἀθήναις 1916.

Κατσιαρδή – Hering Όλγα «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530 – 1821)», *Τα Βαλκάνια Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 575-618.

Καψάλης Γεράσιμος, «Η Βαρδούνια και οι Τούρκοβαρδουνιώτες», *Πελοποννησιακά* 2 (1957), σ. 91–140.

Κιτρομηλίδης Μ. Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μτφ. Στέλλα Νικολούδη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Κόκκινος Διονύσιος, *Η ελληνική Έπανάσταση*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1974, εκδ. 6^η, τ. 2^{ος}.

Κόμης Κώστας, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα 1995.

Κοντογιώργης Γιώργος, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Λιβάνης, Αθήνα 1982.

Κορδάτος Γιάννης, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924.

Κουρνούτος Γ., *Το απομνημόνευμα 1453 – 1953*, τ. Α' και Β', Βασική βιβλιοθήκη 44, Αετός, Αθήνα 1953.

Κυρκίνη - Κούτουλα Αναστασία, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, Αθήνα 1996.

Κωνσταντακοπούλου Αγγελική, «Εθνικισμός και εθνοτικός λόγος: Συγκλίσεις και αποκλίσεις», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 273-314.

Λαΐου Σοφία, «Η ελληνική Επανάσταση στην Πελοπόννησο σύμφωνα με την περιγραφή ενός ντόπιου Οθωμανού λογίου», *Ελληνική Επανάσταση του 1821*.

Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός, επιμ – εισ. Π. Πιζάνιας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, σ. 307-319.

Λέκκας Ε. Παντελής, *Το παιχνίδι με το χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

---, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Μνήμων, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 13, Αθήνα 1992.

Λιάτα Ευτυχία, «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους (9 Ιουλίου 1715)», *Μνήμων* 5 (1975), σ. 101-156.

---, «Οι αναβαθμοί της απομνημόνευσης και οι πολιτικές στρατηγικές μιας οικογένειας», *Ο Ερανιστής* 20, (1995), σ. 163 – 233.

Λουκάτος, Σ. Δημήτριος, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, 8 έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992.

Λούκος Χρήστος, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2010.

Μαδιανού Μίρκα, *Εθνος Ταυτότητες και Τηλεόραση στη σύγχρονη Ελλάδα. Μελέτη πάνω στη θεωρία της διαμεσολάβησης*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2007.

Μάλλιαρης, Αλέξης: «Η τουρκική εισβολή στην Πελοπόννησο (1715) και η στάση του πληθυσμού έναντι Βενετών και Τούρκων», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολη 24-29 Σεπτ. 2000)*, τόμος 3^{ος}, Αθήνα 2002, σ. 420-436.

Μερακλής Γ. Μιχάλης, *Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικών λαών (συγκριτική εξέταση)*, Αθήνα 1985.

Μήλας Ηρακλής, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005.

Μιχαηλάρης Παναγιώτης – Παναγιωτόπουλος Βασίλης, *Κληρικοί στον Αγώνα*, στο Β. Παναγιωτόπουλος (επίμ.) *Ιστορική βιβλιοθήκη. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2010.

Μπακάλης Κώστας, *Το φαινόμενο της βίας στο εικοσιένα μέσα από τις μαρτυρίες των απομνημονευμάτων*, Διπλωματική εργασία, στο τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.

Μπαλτά Ευαγγελία, «Οι κανουνναμέδες του Μοριά», *Ιστωρ* 6 (1993), σ. 51-70.

Μπελιά Ελένη, «Στατιστικά στοιχεία περί της Επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς κατά το 1828», *Λακωνικά Σπουδαί* 5 (1980), σ. 60-117

Νασιάκου Μαρία, *Η ψυχολογία σήμερα. I. Γενική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1982.

Νικολάου Β. Γιώργος, «Συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις στον ελληνικό κόσμο κατά τα νεώτερα χρόνια: η περίπτωση της Πελοποννήσου (1685-1715)», *Συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία. Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014)*, (επίμ. Κων. Α. Δημάδης), Αθήνα 2015, τ. 5^{ος}, σ. 253-271.

--- «'Εμείς' και οι 'Άλλοι', η παράσταση του Τούρκου στα απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας (18^{ος} – πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.)», στο Αστ. Αργυρίου, Κ. Α. Δημάδης (επίμ.), *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Βερολίνο, 2 – 4 Οκτωβρίου 1998, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 – 1981*, τ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 421 – 438.

---, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έως το 1821*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006.

---, *Μελέτες ιστορίας του Πελοποννησιακού χώρου. Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2009.

Παπαγιώρης Κωστής, *Κανέλλος Δεληγιάννης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2001.

Παπανικολάου Λύσανδρος *Κοινωνική ιστορία της ελληνικής επανάστασης του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1991.

Παπασταματίου Δ. *Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και το προυχοντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο τον 18^ο αιώνα: η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη*, Θεσσαλονίκη 2009.

Παρασκευόπουλος Στάθης, *Αμβρόσιος Φραντζής: Ο στρατιωτικός και ο διπλωμάτης, ο άξιος συνεχιστής των Φραντζήδων*, Κυπαρισσία (Αρκαδιά) 1984.

Πεπονάκης Γ. Μανώλης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645–1889)*, Ρέθυμνο 1997.

Πεσμαζόγλου Στέφανος *Ευρώπη-Τουρκία. Αντανακλάσεις και Διαθλάσεις*, τ. 1^{ος} εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

---, «Η ευρωπαϊκή μήτρα της νεοελληνικής απόρριψης του Τούρκου», στο Επιστημονικό συμπόσιο, *Ευρώπη και νέος ελληνισμός*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2003, σ. 188 – 196.

Πιζάνιας Θ. Πέτρος, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων από το 1400ε. έως το 1820*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2014.

---, «Επανάσταση του έθνους: μια ιστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση του '21», στο Β. Παναγιωτόπουλος, (επιμ.), *ΙΝΕ*, ό. π, τ. 3^{ος}, σ. 33-52.

Πολίτης Γ. Νικόλαος, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του Ελληνικού λαού. Παροιμίες*, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, τ. Α'-Δ', εν Αθήναις 1899-1902.

Πρίντζιπας Θ. Γιώργης, *Οι κρυπτοχριστιανοί. Οι εξισλαμισμοί και ο κρυπτοχριστιανισμός: προσέγγιση στα πάθη του ελληνικού λαού*, Αθήνα 1997.

Πύλια Μάρθα, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία», *Μνήμων* 23 (2001), σ. 67-98.

Ροτζώκος Νίκος, «Τα Απομνημονεύματα του '21 ως υλικό της ιστοριογραφίας», *Δοκίμες*, έκδοση Μεταπτυχιακών φοιτητών, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, τεύχ. Β' (Σεπτέμβριος 1994), σ. 3-11.

---, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Αθήνα 1996.

---, *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα 1997.

Σακελλαρίου Β. Μιχαήλ, «Η ανάκτησις της Πελοποννήσου υπό των Τούρκων εν έτει 1715», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 221-240

---, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1978.

Σαρρής Νεοκλής *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό κράτος από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Έφέντη του Μοραΐτη (1785)*, 3^η έκδοση, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005.

Σβορώνος Γ. Νίκος, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, προλεγόμενα, Σπ. Ασδραχάς, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004.

Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1986.

----, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', Γ1, Γ2 (1700-1821) εκδ. Πιρόγα, Αθήνα 1975.

Σκοπετέα Έλλη, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.

Σταματόπουλος Α. Τ., *Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός και ή δράση του κατά την Επανάσταση*, Αθήνα 1958.

---, *Ο εσωτερικός αγώνας*, εκδ. Κάλβος, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1971.

Σφυρόερας Βασίλειος «Τοπική επικράτηση της Επανάστασεως, *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, σ. 173-199.

----, «Η δεύτερη τουρκοκρατία [στην Πελοπόννησο] (1715-1821)», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ΄, σ. 209-211.

Τζάκης Διονύσιος, «Ρωσική παρουσία στο Αιγαίο: από τα Ορλωφικά στο Λάμπρο Κατσώνη» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ΙΝΕ, 1770 – 2000, τ. 1^{ος} Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821*, Αθήνα 2003, σ. 115-150.

Τόλιας Γιώργος, «Προσλήψεις και εικόνες της Ελλάδας, 1420-1820», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821, εκδ. Δομή, Αθήνα χχ, σ. 455-501.

Τωμαδάκης Β. Νικόλαος, «Ιστορικοί, απομνημονευματογράφοι και ποιηταί του Ιερού Αγώνος 1821-1830», *ΕΕΦΣΠ*, τ. 16, (1965-1966), σ. 285-293.

Φακούρα Αλίκη, *Προυχοντικές αυθεντίες στον Μοριά 1715–1821: Στρατιωτικοί, διοικητικοί και δημοσιονομικοί μετασχηματισμοί*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013.

Φλάϊσερ Χάγκεν «Οι Έλληνες απέναντι στους «Άλλους»: Εθνικά στερεότυπα και λεξικογραφικές ερμηνείες ταυτότητας», *Τα Βαλκάνια Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 371–398.

Φωτόπουλος Θ. Αθανάσιος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά την δεύτερη Τουρκοκρατία (1715- 1821)*, Αθήνα 2001.

----, *Οι Γιατράκοι του 1821*, τ. Α΄, Ιστορικά, Αθήνα 2001.

Χασιώτης Ιωάννης, «Η κάμψις της οθωμανικής δυνάμεως», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ΄ (1975), σ. 8-51

Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Ίλια (επιμ.), *Ταξίδι, γραφή, αναπαράσταση. Μελέτες για την ταξιδιωτική γραμματεία τον 18^ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

Χατζόπουλος Δημήτριος, *Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος, 1714-1718*, Αθήνα 2002.

Χριστόπουλος Φ. Παν., *Η ζωή και το έργο του Ν. Σπηλιάδη (1785 – 1867)*, Αθήνα 1971.

β. Μεταφρασμένες στα ελληνικά

Anderson B., *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Αρέτοφ Νικολάι, «Οριενταλισμός, Οξιντενταλισμός και η εικόνα του Άλλου σε Βαλκανικό πλαίσιο», στο *Τα Βαλκάνια Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 247-258.

Barkey Karen, *Αυτοκρατορίες και διαφορετικότητα: οι Οθωμανοί σε συγκριτικό πλαίσιο*, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

Giddens Anthony, *Οι συνέπειες της Νεοτερικότητας*, μτφρ. Γ. Μερτίκας, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001.

Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλυτά, επιστημονική επιμ. Άννα Μαντόγλου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013.

Hobsbawm Eric, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ. Χ. Νάντρις, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Hroch Miroslav, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», στο Hroch. Μ. και Τοντόροβα Μαρία, *Εθνικό Κίνημα και Βαλκάνια*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 17-54.

Inalcik Halil –Quataert Donald (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β': 1600-1914, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.

Izkowitz N., *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική Παράδοση*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 2008.

Καπισίνσκι Ρίτσαρντ, *Ο Άλλος*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.

Kedourie Elie, *Ο Εθνικισμός*, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1999.

Λε Γκοφ Ζακ, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλή, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998.

Le Goff Jacques, «Οι νοοτροπίες: μια διαφορούμενη ιστορία», στο Ζακ Λε Γκοφ – Πιερ Νορά (επιμ), *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ Κλαίρη Μητσοτάκη, εκδ. Ραππα, Αθήνα 1981, τ. Α', σ. 316-338

Lewontin C. R., «Η πλάνη του βιολογικού ντετερμινισμού», *Σύγχρονα θέματα*, μτφρ. Γρ. Ανανιάδη και Η. Σαββάκη, (Μάιος 1978)

Lwry W., *Η φύση του πρώιμου οθωμανικού κράτους*, μτφ. Στ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2004.

Νικολαΐδης Δημήτρης, *Από την μία Ελλάδα στη Άλλη. Αναπαράσταση των νέο – Ελλήνων από τη Γαλλία της Επανάστασης*, πρόλογος Β. Βασιλικός, μτφ. Γ. Καυκιάς, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

Οζκιριμλί Ουμούτ –Σοφός Α. Σπ., *Το βάσανο της ιστορίας, Ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2008.

Page Gill, *Οι Έλληνες πριν τους Οθωμανούς. Ο εθνισμός στο ύστερο Βυζάντιο*, μτφρ. Γ. Αβραμίδης – Α. Παπασυριόπουλος, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2008.

Petropoulos John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833 – 1843)*, τ. Α΄, β΄ έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997.

Πρυνεντυ Ζακ, «Πολιτισμική ταυτότητα: Μεταξύ Μύθου και Πραγματικότητας», στο «*εμείς*» και οι «*άλλοι*», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, (επιμ.), Χρ. Κωνσταντοπούλου – Λ. Μαράτου – Αλιπράντη, κ.α, ΕΚΚΕ, εκδ. τυπωθήτω, Αθήνα 1999.

Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700–1922*, μτφ Μαρίνος Σαρηγιάννης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Said W. Edward, *Οριενταλισμός*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Στενού Κατερίνα, *Η ετερότητα: από τον μύθο στην προκατάληψη*, μτφρ, Σάρα Μπενβενίστε, Μαρία Παπαδήμα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1998.

Wetherell Margaret, «Ιστορίες ζωής / κοινωνικές ιστορίες», *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*, (επιμ. Margaret Wetherell), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 409 – 490.

2. Ξενόγλωσση

Alexander C. John (Alexandropoulos), «Some aspects of the strife among the Moreot Christian notables (1789-1816)», *ΕΕΣΜ* 5 (1974- 1975), σ. 437-504.

----, *Brigandage and Public Order in the Morea, 1685-1806*, Athens 1985.

Argyriou A., «Les courants idéologiques au sein de l' hellénisme et de l' orthodoxie a l' époque de la domination turque (1453 – 1821)», *Contacts* 36, (Paris 1984), σ. 285-305.

Augé Marc, *Le sens des Autres. Auctualité de l' anthropologie*, éd. Fayard Παρίσι 1994.

Barkaï Rom, «De l'utilisation de l'image dans la rechercher historique», *16e Congress international des sciences historiques*, L' image de l' autre. Etrangers – Minoritaires – Marginaux, τ. 1^{ος}, H. Ahrweiler (επιμ.), Στουτγάρδη 1985, σ. 28–59.

Bourhis R. Y et Leyens PH. J. (επίμ.), *Stéréotypes, discrimination et relations intergroupes*, éd. Mardaga, Λυέγη 1994.

Cahen C., *Pre-Ottoman Turkey, A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*, Λονδίνο 1968.

Danforth L., *The Macedonian Conflict: ethnic nationalism in a transnational world*, Princeton University Press 1995.

Devine G. P., «Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled componets», *Journal of Personality and Social Psychology* 56 (1989), σ. 5-18.

Dimova Vaselina, «L'image du voisin balkanique et extrabalkanique dans la littérature des slaves méridionaux du XIXe siècle», *Etudes Balcaniques* 30 / 1 (Σόφια 1994) , σ. 3 – 13.

Dubost Fr. J., «Les stéréotypes nationaux à l'époque moderne (vers 1500 – vers 1800)», *Mélanges de l' Ecole Française de Rome Italie et Méditerranée* 111/2 (1999), σ. 667 – 682.

Efthymiou Maria (επίμ.), *La société grecque sous la domination ottoman: économie, identité, structure social et conflits*, éd, Hérodotos, Athènes 2010.
Fattal Antoine *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Βυρηττός, 1958.

Gounaridis Paris «L'image de l'autre: Les croisés vus par les Byzantins», στο G. Ortalli – G. Ravagnani – P. Schreiner (επίμ.), *Quarta crociata Venezia – Bisanzio – Impero Latino*, Βενετία 2006, σ. 81 – 95.

Grammont-Bacqué Louis-Jean, «Image du Turc, image du monde, ondoisement des images», *Actes de la conférence «Les Sud – Est européen, Carrefour de civilisations» (OUNESCO, Paris 9 et 10 février 1998)*, *Bulletin de l'AIESEE* 28 (1998 – 1999), σ. 205–208.

Guerin M.-C. «L'Autre» dans le *Mémoires du Général Makrigiannis (1797 – 1864)*, Διπλωματική εργασία. Παρίσι, Université Paris IV – Sorbonne 1994.

Harper G. James (επίμ.), *The Turk and Islam in the Western eye, 1450-1750: visual imagery before orientalism*, Published by Ashgate Publishing, Λονδίνο 2011.

Heffening W., «Murtadd», *ΕΙ*, β' εκδ. τ. VII (1993), σ. 634-636.

Hobsbawm Eric, *Εθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ. Χ. Νάντρις, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Journal of Mediterranean Studies 5/2 (Μάλτα 1995).

Kalicin Maria, «The image of "Other" in 15th–16th century Ottoman narrative literature», *Etudes Balcaniques* 30 / 1 (Σόφια 1994) σ. 22–27.

Lykoura Vassiliki, *La représentation de l' "Autre" au cours de la Lutte pour l'Indépendance à travers les Mémoires des Combattants, 1821-1823*, Διπλωματική εργασία, Université de Sorbonne I, Παρίσι 1994.

Nikolaou Georgios., «La famille Deligiannis: un exemple de notables chrétiens du Péloponnès central, XVIIIe-début du XIXe siècle», στο Maria Efthymiou (επίμ.), *La société grecque sous la domination ottoman: économie, identité, structure social et conflits*, éd, Hêrodotos, Athènes 2010, σ. 137-170.

---, *Islamisations et christianisations dans le Péloponnèse (1715 – ca. 1832)*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, τ. I-II, Université Marc Bloch de Strasbourg, Στρασβούργο, 1997.

Pylia Martha, *Les notables moréotes, fin du XVIIIe débute du XIX siècle: fonctions et comportements*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, vol. I-II, Université de Paris I, Παρίσι 2001.

Redondo Aug. (επιμ.), «Les representation de l'autre dans l' espace ibérique et ibéro-américain», *Actes des Colloques organisés à l Sorbone par le GRIMESREP (1990 et 1992)*, τ. I – II, Presses de la Sorbone Nouvelle, Παρίσι 1991 – 1993.

Schacht Joseph, *Introduction au droit musulman*, traduit de l'anglais, Παρίσι 1983.

Sénac Philippe, *L' image de l'autre: histoire de l'Occident médiéval face à l'islam*, Flammarion, Παρίσι 1983.

Skarić Vladislav, « L'attitude des peuples balkaniques à l'égard des Turcs», *Revue Internationale des Etudes Balkaniques* I (2) (Βελιγράδι 1935), σ. 235-246.

Todorova Maria, «Image de l'autre», *Actes de la conférence « Les Sud – Est européen, Carrefour de civilisations» (OUNESCO, Paris 9 et 10 février 1998)*, *Bulletin de l'AIESEE* 28 (1998 – 1999), σ. 185-192.

Tzakis D. Dionysios, «Intégration et révolte: élites chrétiennes et musulmanes dans le Péloponnèse sous la domination ottoman (XVIIIe-début du XIXe siècle)», στο Maria Egthymiou (επίμ.), *La société grecque, ό. π*, σ. 171-200.

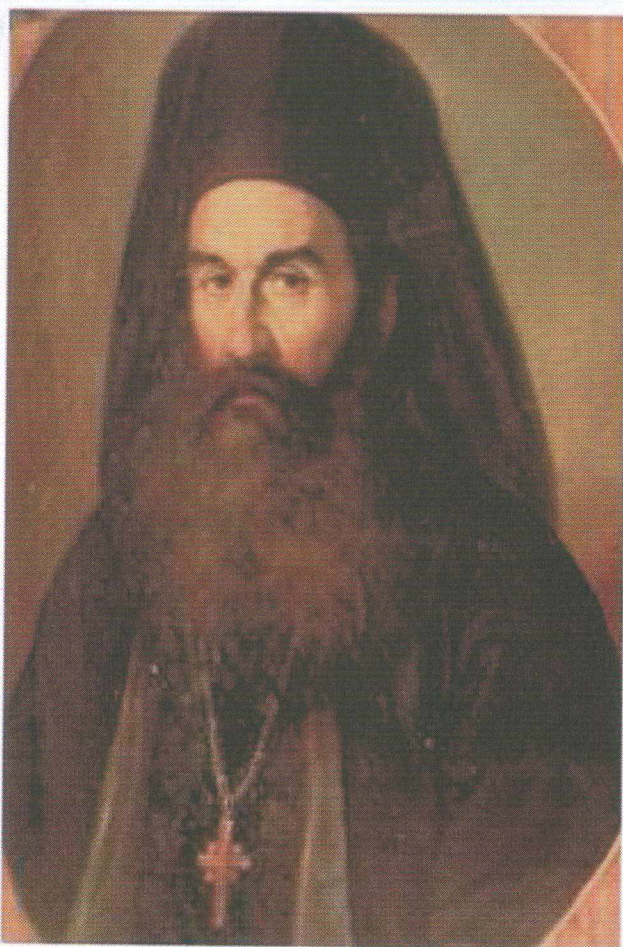
Valota Bianca, *National stereotypes*, Πώμη 2007.

Veinstein Gilles «La question du despotisme ottoman. La polémique Tott - Peyssonnel», *Actes du colloque international réuni à Paris (12-13 février 2010)*, *L'Orientalisme, Les Orientalistes et L'Empire Ottoman, de la fin du XVIIIe à la fin du XXe siècle*, Παρίσι 2011, σ. 187-203.

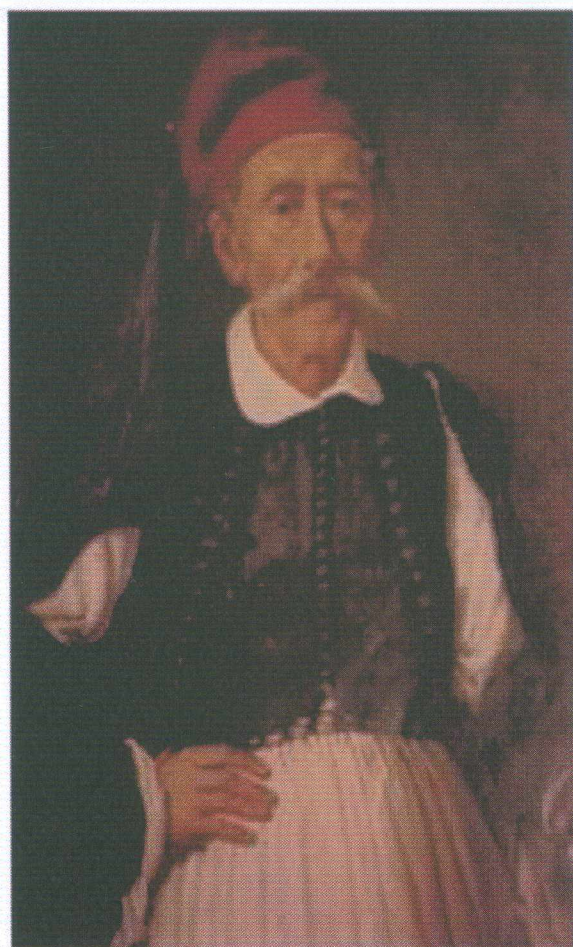
Vovelle Michel, *Ideologie et mentalités*, Editions La Découverte, Παρίσι 1985.

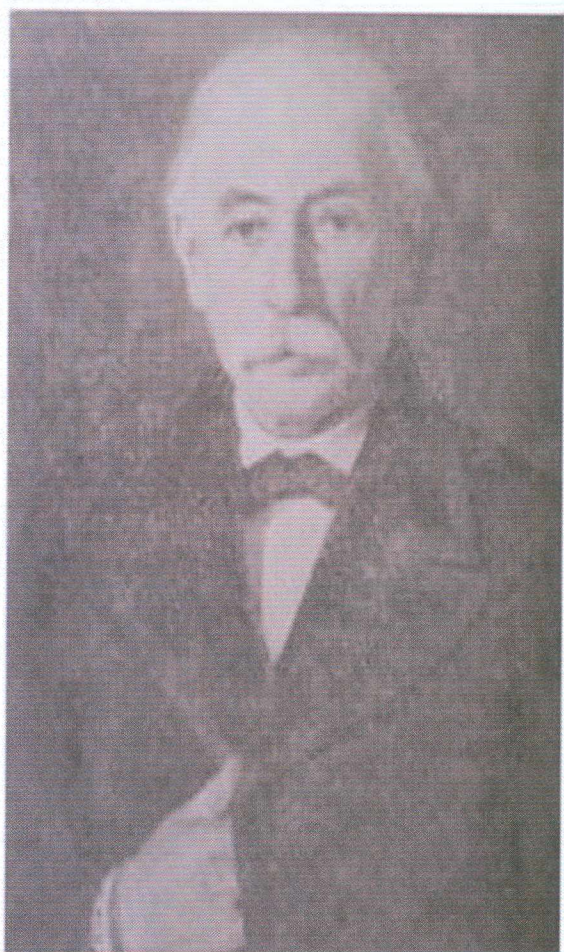
Θεόδωρος Κολοκοτρώνης

Παλαιών Πατρών Γερμανός

Κανέλλος Δεληγιάνης

Θεόδωρος Ρηγόπουλος

Ιωάννης - Γενναίος Κολοκοτρώνης

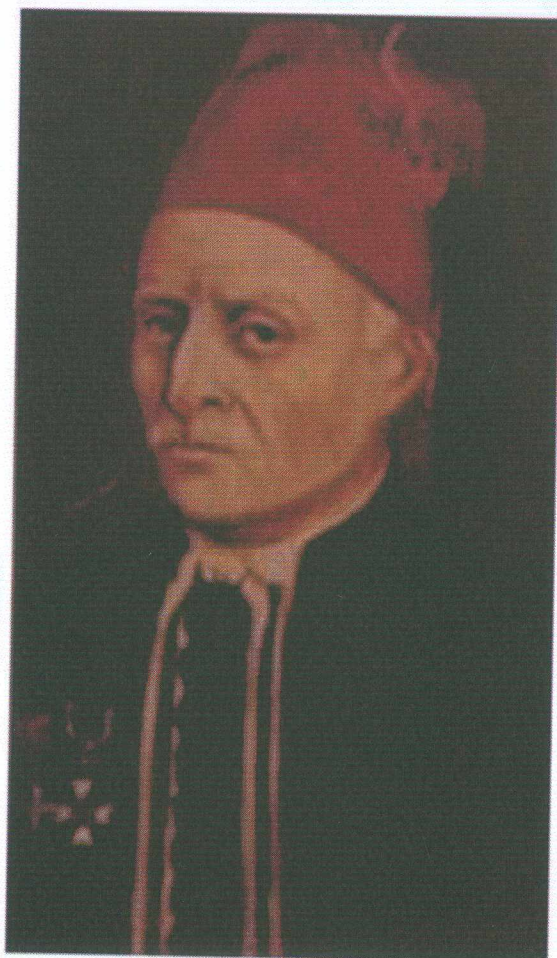
Νικόλαος Κασομαΐλης

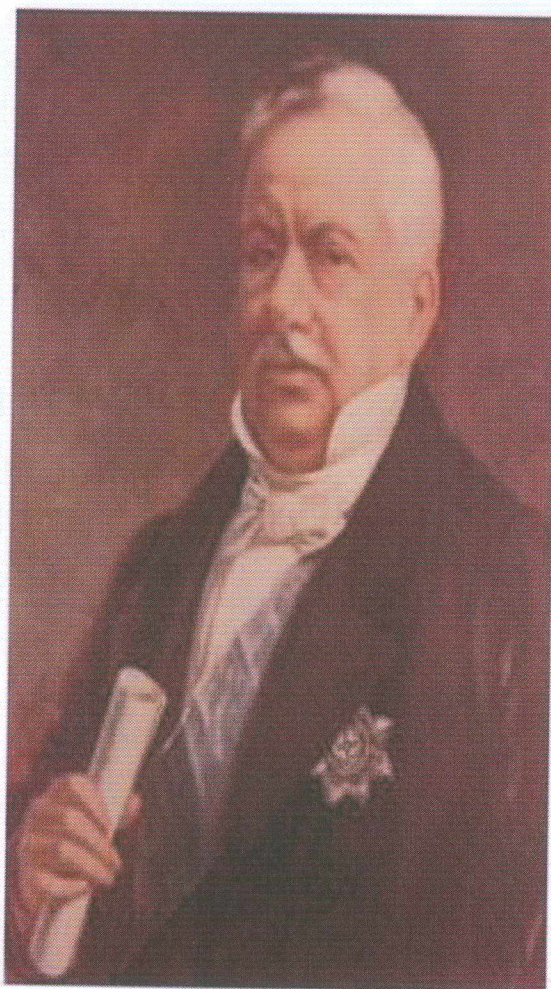
Ιωάννης Μακρυγιάννης

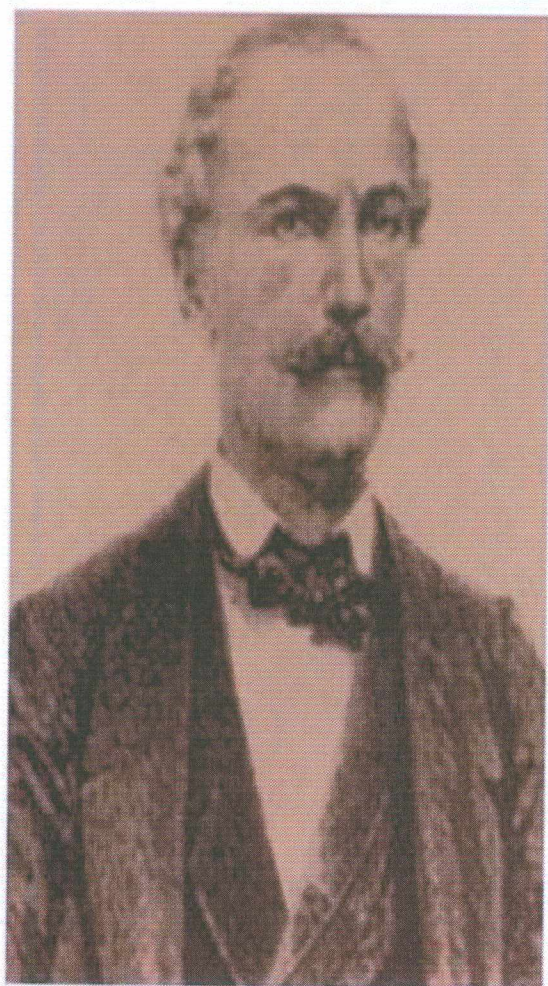
Αμβρόσιος Φραντζής

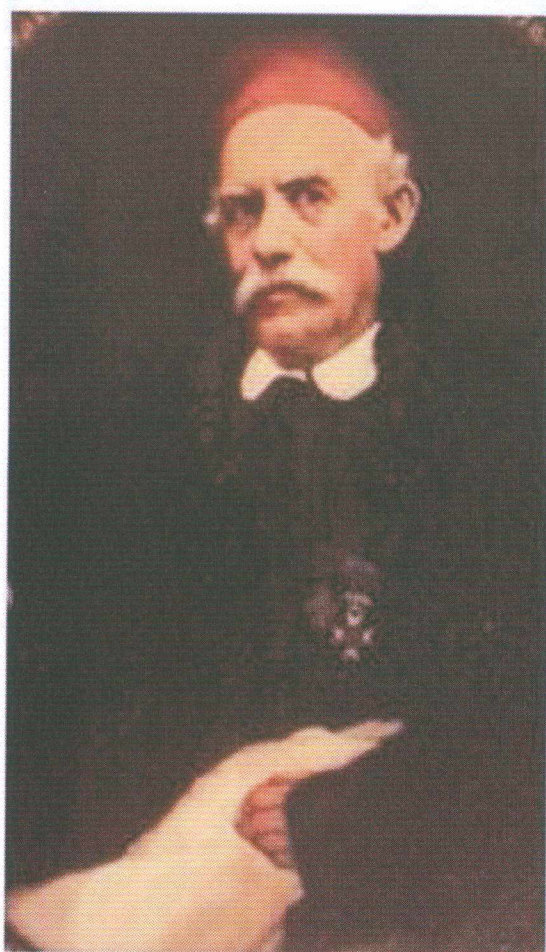
Νικόλαος Σπυλιάδης

Σπυρίδων Τρικούπης

Ιωάννης Φιλίμων

Μιχαήλ Οικονόμου

Οι καζιάδες και τα όρια τους στο πασαλίκι της Πελοποννήσου τον 18^ο αιώνα.

Πιζάνιας Θ. Πέτρος, Η ιστορία των Νέων Ελλήνων από το 1400c. έως το 1820, εκδ. Εστίας, Αθήνα 2014, σ. 345.